

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Г.С. СКОВОРОДИ

ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ І ПРАВА

МАТЕРІАЛИ

НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

**«НАУКОВО-ОСВІТЯНСЬКА ЕЛІТА
ТА ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ»**

присвяченої 95-й річниці з дня народження
доктора історичних наук, професора
В. Я. Білоцерківського

(29 березня 2023 р.)

Харків – 2023

*Затверджено Вченою Радою факультету
історії і права
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г.С. Сковороди
Протокол № 7 від 30.03.2023 року*

Науково-освітня еліта та формування інтелектуального потенціалу української нації: матеріали наукової конференції, присвяченої 95-й річниці з дня народження доктора історичних наук, професора В. Я. Білоцерківського (Харків, 29 березня 2023 р.) / за заг. ред. О. С. Гончарової. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2023. 296 с.

Редакційна колегія:

Богдашина О. М., доктор іст. наук, професор, професор кафедри історії України
Гончарова О. С., канд. іст. наук, доцент, доцент кафедри історії України
Мартінова І. С., канд. іст. наук, зав. кафедри історії України
Ніколаєнко О. О., доктор іст. наук, доцент, професор кафедри історії України

Збірник складено з тез доповідей, виголошених 29 березня 2023 р. під час роботи наукової конференції «Науково-освітня еліта та формування інтелектуального потенціалу української нації», що була присвячена 95-й річниці з дня народження доктора історичних наук, професора В. Я. Білоцерківського. Тематика статей охоплює актуальні проблеми формування інтелектуального потенціалу нації через систему національної освіти; шляхам формування національної еліти в Україні; розгляду науково-освітньої еліти як інтелектуально-духовного ядра українського суспільства; персоналіям науковців та освітян.

Видання розраховане на науковців, здобувачів освіти різних рівнів, усіх, хто цікавиться історією України.

Тексти подаються в авторській редакції. За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

©Автори публікацій, 2023

© Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2023

ЗМІСТ

Балобанова О. О.	Внесок вітчизняних науковців у вивчення українсько-російських міждержавних відносин 2010–2014 років та визначення причин їх загострення.....	5
Богдашина О. М., Мартінова І. С. Бондаренко А. Б.	Наукова школа історії України імені В. Я. Білоцерківського.....	13
	Внесок представників науково-освітянських еліт в національно-визвольну боротьбу 1917-1921рр (на прикладі О. С. Астафієва).....	28
Брагін Ю. А., Брагіна Т. М. Гончарова О. С.	Моральні регулятиви діяльності медіа-еліти: поствеберіанська інтерпретація.....	34
	Увіковічення пам'яті про представників науково-освітянської еліти у монументальній скульптурі Харкова.....	40
Горпинко О. С.	Роль учителя у розвитку інтелектуально-творчих здібностей учнів.....	52
Дмитрієва Т. В.	Друга світова війна у спогадах харківського історика Б. П. Зайцева.....	62
Дьякова О. В. Кись З. М.	Юлія Василівна Холодняк.....	69
	Внесок Наталії Олексіївни Терентьєвої у дослідження історії грецької спільноти України у 1991 – 2009 роках.....	77
Кутев Я. С.	Роль П. П. Чубинського у організації та проведенні етнографічної експедиції у Південно-Західний край 1869 – 1970 років.....	85
Лисюк Н. В.	Погляди Івана Франка на роль національної еліти в процесі боротьби за українську державність.....	94
Лубенцова О. О.	Уявлення про вплив освіти на формування політичної еліти у Давньому Китаї (на прикладі філософських ідей Конфуція).....	104
Луценко М. В.	Краєзнавча діяльність Водолаженко Людмили на Харківщині (Краснопавлівка).....	115
Лялюк І. М.	Роль інтелектуальних еліт в управлінні державою у роботах Томаса Мора та Томмазо Кампанелли.....	121
Мартінова І. С.	Роль науково-педагогічної інтелігенції в міжкультурній комунікації: Л. Д. Маєвська.....	132
Матей Ю. Ф.	Генерація першого покоління жінок-археологів: жіночий вимір вищої археологічної освіти в Україні першої чверті XX ст.....	145
Микитюк С. О.	Особливості формування правосвідомості майбутніх вчителів.....	157
Ніколаєнко О. О.	Шляхи і долі польських жінок у громадсько-культурному житті Харкова на поч. XX ст.....	164

Олешко Н. П.	Тимченко Ігор Іванович – видатна постать ХАДІ-ХНАДУ: життєвий та науково-педагогічний шлях... 174
Олійник О. М., Солошенко О. М.	Іван Климентович Рибалка – науковець та вчитель..... 183
Прочкарук Д. О.	Радянська українізація в автобіографії Д.І. Багалія... 192
Резенькова М. С.	Твори представників наукової та освітянської інтелігенції УСРР під пильним наглядом цензури у 1929-1936 роках..... 199
Рибальченко Н. П.	Роль заочної педагогічної освіти у підготовці вчительських кадрів..... 207
Розбіцький О. Ю.	Участь предводителів дворянства у роботі установ просвіти на Слобожанщині..... 214
Сопельняк А. С.	Наукова і педагогічна діяльність першої жінки-офіцера Олени Степанів..... 223
Сотнікова Н. В.	Сільський літопис очима фотохудожника Олександра Тимофійовича Губського..... 232
Стеценко Є. О.	Західноєвропейські університети ХХ століття як центри підготовки наукової еліти..... 238
Таршина С. А.	Роль вчителя у формуванні лідерських якостей школярів засобами позаурочної роботи..... 246
Чернікова І. В.	Внесок В. Я. Білоцерківського у національно-патріотичне виховання молоді Харківщини..... 256
Чиж В. А.	Роль освітянської еліти у формуванні культури історичної пам'яті в школах Харківщини (1991-2022 роки)..... 264
Яворський А. Р.	Внесок освітян у профілактику злочинності 1920-х – початку 1930-х років..... 272
Ярещенко А. О.	Роль харківської науково-педагогічної інтелігенції у відродженні історичної пам'яті та національної свідомості у період «перебудови» (за матеріалами преси)..... 280
Berdzenishvili N.	Innovative teaching methods for geography..... 291

DOI:10.5281/zenodo.7831455

Балобанова Олександра Олегівна

Освітній рівень – магістр

Спеціальність – 014.03 Середня освіта

(Історія), 1 курс навчання

Харківський національний педагогічний

університет імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Мартинова Ірина Станіславівна

ВНЕСОК ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВЦІВ У ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН 2010–2014 РОКІВ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ПРИЧИН ЇХ ЗАГОСТРЕННЯ

У статті здійснено історіографічний аналіз робіт вітчизняних науковців, що присвячені вивченню відносин України та Російської Федерації 1991–2014 рр. Досліджено наукові публікації, що найбільш яскраво демонструють різні підходи науковців до потрактування їх розвитку та причин загострення.

Ключові слова: *історіографія питання, зовнішня політика, Європейський Союз, науковий аналіз, науковці, українсько-російські відносини.*

Постановка проблеми. Здобувши незалежність у 1991 році Україна стала на шлях розбудови власного зовнішньополітичного курсу. Визначальними його принципами було бажання долучитись до системи

міжнародних відносин на основі взаємної поваги, суверенітету та демократичних засад співробітництва. Вагомою складовою при визначенні зовнішньополітичного курсу нашої держави був східний вектор. Відносини з Російською Федерацією розвивались досить складно поступово рухаючись від стратегічного партнерства до відкритого протистояння. Переломною точкою став 2014 рік, що позначився розпачатою східним сусідом гібридною війною проти України, яка 24 лютого 2022 року переросла у повномасштабну війну. У науковій літературі накопичено великий арсенал знань щодо протікання двосторонніх відносин, й вони потребують історіографічного аналізу. Здійснення такого узагальнення допоможе зорієнтуватися у вже існуючих поглядах на відносини України та Російської Федерації й вивести подальші дослідження на новий, якісно вищий, рівень та розібратись у причинах загострення відносин.

Аналіз досліджень. Події, що пов'язані із становленням зовнішньополітичного курсу України, її кризою у 2014 році та передумовами російської агресії досить активно вивчаються українськими науковцями. У більшості з них вміщено прізвища тих дослідників, які теж працюють у цьому проблемному полі. Однак робіт, в яких би було детально проаналізовано внесок вітчизняних науковців у висвітлення відносин України та Російської Федерації до цього часу, нажаль, досить мало. Приємним виключенням стали роботи О. Кондратенко [6] та С. Новінчука [10], присвячені історіографії окремих аспектів відносин України й Росії. Незважаючи на пожвавлення інтересу вітчизняних науковців до проблем російсько-українських відносин, комплексне дослідження їх наукового доробку ще чекає на реалізацію.

Мета статті – провести історіографічний аналіз робіт вітчизняних науковців, що присвячені аналізу відносин України та Російської Федерації 1991–2014 рр. Не претендуючи на всеосяжність, до розгляду взяти лише ті, що найбільш яскраво демонструють різні підходи науковців до потрактування їх розвитку та причин загострення.

Виклад основного матеріалу. Вчені, які займалися дослідженням зовнішньої політики України, не могли залишити поза увагою східний вектор. Особливої значущості вони надавали взаєминам з Російською Федерацією. Досить добре це простежується в роботі О. Івченка, яка побачила світ у 1997 році [5]. Науковець піддає детальному аналізу історію зовнішньої політики України часів її входження до складу СРСР й визначає основні напрямки її становлення за часів проголошення незалежності нашої держави. Окремо автор розглянув і проблеми та перспективи відносин з Російською Федерацією. Зокрема, ним розглянуто питання співпраці в рамках СНД та набуття Україною без'ядерного статусу. З огляду на те, що робота була написана в період, коли в державі домінувало уявлення про можливість втілення в життя багатовекторного зовнішньополітичного курсу, автор схвально ставиться до всіх кроків українських лідерів у відносинах з східним сусідом, не усвідомлюючи, що така позиція веде до залежності України від нього й стоїть на заваді втілення самостійного зовнішньополітичного курсу, який дав би їй можливість зайняти достойне місце на міжнародній арені. Йому заперечують М. Алексієвиць й Я. Секо, на думку яких стратегія позаблоковості та нейтралітету не змогла убезпечити Україну від імперських посягань з боку Російської імперії, на що помилково розраховували українські розробники зовнішньополітичного курсу [1].

Зовнішня політика України доби незалежності розглядається й у роботах А. Мартинова та С. Віднянського [2; 3]. Вагомою подією у визначенні зовнішньополітичного курсу нашої держави науковці з Інституту історії України НАН України називають постанову Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 року, якою було визначено основні напрями забезпечення національних інтересів нашої держави на міжнародній арені. Аналізуючи подальші події, вони змушені були констатувати непослідовність політичних кроків, що знайшло відображення у невідповідності прийнятих пізніше правових актів, визначеним, у зазначеному вище документі, цілям. Зокрема, це підписання договору з Російською

Федерацією про оренду російським Чорноморським флотом військових баз в м. Севастополі, що легітимізувало перебування на території нашої держави збройних сил іншої. Про поглиблення кризи у стосунках між Києвом та Москвою промовисто говорить, на думку вчених, і конфлікт з приводу акваторії Азовського моря та Керченської протоки. Газові «війни» між Російською Федерацією та Україною науковці пояснювали бажанням першої стати на заваді євроатлантичній інтеграції нашої країни, та не допустити ситуацію, «коли стратегічний газопровід в Європу, що проходить українською територією, опиниться під контролем НАТО» [2, с. 42; 3, с. 66.]. Причину всіх проблем вчені вбачають в коливанні України у зовнішньополітичних орієнтирах між Сходом та Заходом [3, с. 74].

З огляду на міжнародне право прослідковує стосунки між Україною та Російською Федерацією О. Задорожній [4]. Вчений, спираючись на детальний аналіз політичних кроків російської сторони, переконливо доводить що переломним у відносинах треба вважати 2004 рік, коли в Україні до влади прийшла «помаранчева» команда. Саме тоді чітко, на думку науковця, стає прослідковуватись невідповідність декларованих Москвою дружніх стосунків, та практичними кроками, а саме, розпочатою нею гібридною війною [4, с. 151]. На підтвердження своїх слів він наводить два газових конфлікти 2006 р. та 2009 р. викликані погрозами припинити постачання газу в Україну. За цим економічним шантажем стояли суто політичні наміри – покарати нашу країну за проєвропейський курс та зволікання з прийняттям рішення щодо створення спільного газо-транспортного консорціуму.

Одними з перших проблематику українсько-російських відносин, як самостійний напрямок наукового дослідження обрали К. Чумак [14] та О. Маначинський [8]. В об'єктив їх уваги потрапив процес закладання основ двосторонніх стосунків у перші роки після розпаду Радянського Союзу. Науковці констатували факт, що цей процес проходив зі значними складнощами через те, що дипломатам належало вирішити велику кількість політичних проблем, коріння яких тягнеться ще з часів існування Союзу. Саме

на аналізі цих питань й зосереджувались автори, не намагаючись досягнути загальні тенденції та оцінити перспективи східного вектору зовнішньої політики України. Особливості зовнішньої політики України початку 2000-х років в контексті російсько-українського стратегічного партнерства аналізуються в роботі Г. Перепелиці [11]. Автор простежує основні тенденції та фактори у його поглибленні, а також впливу внутрішніх і зовнішніх чинників на визначення місця й ролі України і Росії в новітній системі міжнародних відносин. Як і вищенаведені автори, він вбачає можливим партнерство та нормальний розвиток двосторонніх відносин за умови подолання протиріч, що накопичились у цих відносинах.

Російсько-український газовий конфлікт аналізує Я. Чорногор [13]. Доводячи, що причина виникнення протистояння у газовому питанні криється у нездатності керівництва обох держав налагодити нормальні двосторонні стосунки, науковець, на відміну від інших дослідників, газові «війни» пояснював виключно економічними причинами: бажанням мати гарантії безперешкодного постачання газу до Європи; необхідністю перегляду цін у зв'язку з падінням вартості нафти на світовому ринку [13, с. 219].

З позицій стратегічних планів Російської федерації роблять спробу проаналізувати взаємини між двома державами Ю. Фельштинський та М. Мтанчев [12]. Вчені доводять, що Росія перейшла до наступальної політики щодо України. Проявилось це у анексії Криму та військовій ескалації в Донбасі. Здійснено це, на думку науковців, було для того щоб стати на заваді курсу України на євроінтеграцію. Вони прогнозують, що Москва зробить все щоб заморозити цей збройний конфлікт заради послаблення геополітичного становища України на міжнародній арені, що дасть їй поширити свій вплив на нашу країну. Тож, як вихід з цієї ситуації, вчені пропонують пошук шляхів для врегулювання конфлікту із залученням до цього процесу лідерів провідних країн світу. Наступні кроки, вважають автори, повинні бути пов'язані з відновленням територіальної цілісності країни та активізацією євроатлантичного вектору зовнішньої політики.

Варте уваги й дослідження А. Кудряченка, який визначає вплив на становище України її розташування у контактній зоні між Сходом і Заходом, що визначає перетин тут стратегічних інтересів євразійської та євроатлантичної цивілізацій, які прагнуть їх відстоювати, в тому числі, й за рахунок українських інтересів [7]. Значний геополітичний вплив на становище України на міжнародній арені справляє Москва, яка здійснює цілий ряд кроків, щоб не випустити Україні з поля свого впливу й забезпечити реалізацію своїх стратегічних планів відновлення «великої» Росії, що підпорядковує собі решту держав на Євразійському континенті. На противагу цьому США та ЄС підтримують Україну й розглядають її як країну за допомогою якої вони зможуть протистояти розширенню впливу Росії в Євразії. Співзвучні думки висловлює й С. Мокляк, зазначаючи, що негативну роль в послабленні міжнародного авторитету нашої країни відіграла втрата статусу ядерної держави та контролю над Чорноморським флотом, який, дислокуючись на території України, майже повністю перейшов Російській Федерації [9].

Висновки. Історіографічний аналіз показав, що науковцями тема україно-російських відносин 1991-2014 рр. розглядалася як у загальному контексті дослідження зовнішньополітичного курсу України, так і як самостійна тема. Більшість науковців констатують, що обраний курс багатовекторної політики та позаблокового статусу України на міжнародній арені був помилковим й привів до кризи міжнародної політики нашої держави. Зниження її геополітичного статусу на міжнародній арені, на думку більшості дослідників, було зумовлено відмовою від статусу ядерної держави. Серед дразливих питань у двосторонніх стосунках більшість науковців називають базування Чорноморського флоту у місті Севастополі та «газове питання». Науковці вважають, що розташування України між Європою та Росією значним чином визначило намагання кожної з сторін перетворити її на інструмент тиску на протилежну сторону. Саме цим, як вважають більшість вчених, зумовлено загострення стосунків між державами після того, як Україна обрала за свою стратегічну мету євроатлантичну орієнтацію.

Джерела і література:

1. Алексієвець М., Секо Я. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 17. С. 34–49.
2. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Еволюція зовнішньої політики України (1991–2006 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 4. С. 32–51.
3. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 55–76.
4. Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014. Київ: К. І. С., 2014. 960 с.
5. Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан: монографія. Київ: «РІЦ УАННП», 1997. 688 с.
6. Кондратенко О. Ю. Геополітичний статус України: історіографія та методологічний дискурс. *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 3(12). С. 41–63.
7. Кудряченко А. Євроатлантичний поступ України та її відносини з Росією. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. 2009. Вип. 10. С. 772–786.
8. Маначинський О. Я. Сучасні воєнно-політичні відносини України із суміжно-прилеглими державами. К.: НІСД, 1996. 102 с.
9. Мокляк С. П. Україна в сучасному геополітичному просторі та проблеми забезпечення її воєнної безпеки. *Науковий вісник Дипломатичної Академії України*. 2009. Вип. 15. С. 201–205.
10. Новінчук С. Деякі особливості сучасної української історіографії відносин України та Росії в пострадянський період (1991–2011 рр.).

- Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. зб. наук. пр. Терноп. нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2012. Вип. 10. С. 424–431.*
11. Перепелиця Г. М. Українсько-російські відносини: в пошуку стратегії України у відносинах з Російською Федерацією. *Зовнішня політика України – 2006: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети: щорічник / під ред. проф. Г. М. Перепелиці.* Київ, 2007. С. 129–154.
12. Фельштинський Ю., Станчев М. Третя світова: Битва за Україну. Київ: Наш формат, 2015. 465 с.
13. Черногор Я. Російсько-український газовий конфлікт у січні 2009 року в контексті енергетичної безпеки сучасної Європи. *Дослідження світової політики: зб. наук. праць.* Київ: б. в., 2009. Вип. 49. С. 217–225.
14. Чумак В. М. Україна та Росія: між стратегічним партнерством та конфліктністю. К.: НІСД, 1997. 75 с.

Balobanova Oleksandra Olehivna

The contribution of domestic scientists to the study of Ukrainian-Russian interstate relations in 2010-2014 and the determination of the reasons for their exacerbation

The article carries out a historiographical analysis of the works of domestic scientists devoted to the study of relations between Ukraine and the Russian Federation in 1991–2014. Scientific publications that most vividly demonstrate the different approaches of scientists to the interpretation of their development and the causes of exacerbation are studied.

Keywords: historiography of the issue, foreign policy, European Union, scientific analysis, scientists, Ukrainian-Russian relations.

DOI:10.5281/zenodo.7831438

Богдашина Олена Миколаївна,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди
Мартінова Ірина Станіславівна,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувачка кафедри історії України
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди

НАУКОВА ШКОЛА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. Я. БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО

У розвідці О. М. Богдашиної та І. С. Мартінової детально проаналізована діяльність наукової школи В. Я. Білоцерківського, наведено її склад, показано тематика та напрями її роботи. Ефективність діяльності цієї школи засвідчує високий рівень захищених дисертацій, значна кількість інших видів виданої наукової продукції, високий рівень проведення міжнародних та республіканських конференцій, інших наукових заходів тощо. Наукова школа історії України імені В. Я. Білоцерківського продовжує активно працювати зараз під керівництвом проф. Богдашиної О. М. Напрями наукових досліджень школи: історія Слобожанщини XIX–XX ст.; теорія та історія культури, освіти та науки в Україні XIX–XX ст.; історія історіографії; біографістика; історія, теорія та методика джерелознавства засвідчує тяглість традицій історичної освіти та науки на факультеті історії та права ХНПУ імені Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

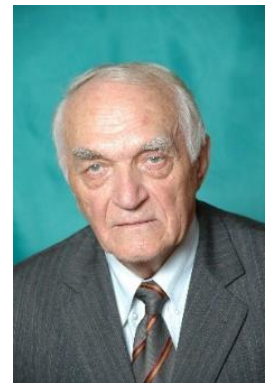
Ключові слова. наукова школа історії України, В. Я. Білоцерківський.

Постановка проблеми. Фундатором наукової школи історії України був доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Василь Якович Білоцерківський (1928–2018).

Аналіз останніх досліджень. Декілька сторінок колективної монографії «Наукові школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди» (2014) присвячено створенню професором В. Я. Білоцерківським наукової школи, її подальшому успішному функціонуванню у нашому університеті. Про неї згадується і в некролозі О. М. Богдашиної та С. М. Куделка про історика (2019).

Мета статті. Детальна характеристика наукової школи В. Я. Білоцерківського, окреслення тематики та напрямів її роботи, уточнення окремих деталей є метою нашої розповіді.

Виклад основного матеріалу. В. Я. Білоцерківський пройшов тривалий шлях педагога та науковця. Після закінчення у 1953 р. історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького (зараз Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна) Василь Якович спочатку працював вчителем історії в Обертинській середній школі на Івано-Франківщині (1953–1955). У 1955 р. В. Я. Білоцерківський повернувся на Харківщину і продовжив педагогічну діяльність директором Тимофіївської середньої школи Близнюківського району, а з 1958 по 1960 рік – директором Коротичанської середньої школи Харківського району. У 1960–1963 рр. В. Я. Білоцерківський навчався в аспірантурі кафедри історії КПРС ХДУ імені О. М. Горького. Під час навчання В. Я. Білоцерківський брав участь у громадському житті (член редколегії газети «Харківський університет», лектор товариства «Знання» тощо). Його здібності були помічені. У 1963 р. перспективного вченого залишають в alma mater старшим викладачем кафедри наукового комунізму. У 1964 р. Василь Якович захистив кандидатську дисертацію за темою: «Діяльність партійних організацій України по здійсненню марксистсько-ленінських ідей щодо поєднання

навчання з суспільно корисною виробничою працею між ХХ та ХХІІ з'їздами КПРС (За матеріалами Харківської, Луганської та Полтавської областей)» (науковий керівник – доцент Є. М. Бадіян). У 1965 р. він перейшов на кафедру історії КПРС на посаду доцента (затверджений у званні 1969 р.). Докторська дисертація «Комуністична партія – організатор культурної революції на Україні. 1926–1937 рр.» була захищена у 1987 р. в Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка. Вона виявилась однією з перших дисертацій в УРСР з цієї проблематики. Матеріали докторської дисертації оприлюднені у численних статтях та однойменній монографії. У 1978 р. В. Я. Білоцерківський пішов з ХДУ ім. О. М. Горького. Протягом наступних 10 років (1978–1988 рр.) він працював доцентом кафедри історії КПРС і наукового комунізму в Харківському інституті механізації та електрифікації сільського господарства (ХІМЕСГ). Наступні два роки (1988–1990 рр.) Василь Якович працював уже на посаді професора кафедри історії КПРС і наукового комунізму ХІМЕСГ. Наукове звання професора було присвоєно історика у 1989 р.

З 1990 по 2015 роки Василь Якович працював у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди. Фактично В. Я. Білоцерківський був одним із фундаторів відтвореного у 1991 році історичного факультету, засновником кафедри історії України, з 1990 по 1992 рр. завідувачем сектору історії України у складі кафедри історичних дисциплін, з 1992 по 2001 рр. перебував на посаді завідувача кафедрою історії України, у 2001–2015 рр. – професор кафедри історії України. В. Я. Білоцерківський читав навчальні курси: «Історія України 20-30-ті рр. ХХ ст.», «Історіографія історії України», «Історія України в портретах визначних державних діячів», «Феномен українського козацтва», «Україна і сучасний світ». Василь Якович виховав багато спеціалістів – сотні вчителів середньої школи; десятки науковців, які плідно працюють у вищих навчальних закладах. Василь Якович з 2003 по 2009 рр. був членом Спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій при Харківській державній академії культури, членом редколегії фахового наукового збірника «Історія та географія», що

видавсь історичним факультетом ХНПУ ім. Г. С. Сковороди.

У 1990–1999 рр. науковець очолював Товариство Україна–США–Канада. З 2003 по 2015 рр. він був Головою Ради старійшин Козацького науково-освітнього центру ХНПУ ім. Г. С. Сковороди (з 2005 р. – полковник козацького війська). В. Я. Білоцерківський неодноразово нагороджений грамотами Міністерства освіти та науки, подякою міського голови м. Харкова, грамотами Обласної держадміністрації та Обласної ради народних депутатів. У 2009 р. вчений став переможцем XI обласного конкурсу «Вища школа Харківщини – кращі імена» в номінації «Викладач гуманітарних дисциплін» професор у 2012 р. отримував наукову стипендію Президента України. В. Я. Білоцерківський також співпрацював із Харківським інститутом підвищення кваліфікації учителів, брав участь у методичних семінарах для керівників методоб'єднань викладачів історії міста Харкова та Харківської області.

Професор В. Я. Білоцерківський був автором більше 50 наукових публікацій, керівником та учасником ряду авторських колективів з написання наукових праць та навчально-методичних посібників. Головні напрями наукових досліджень вченого охоплювали різноманітні питання розвитку середньої та вищої освіти; вплив державних, громадських і партійних органів на розвиток освіти, мистецтва; історія культури та ін. Професором опубліковані навчальні посібники: «Державотворення в умовах незалежності», «Історія України» (3 видання) та «Історія української культури» (у співавторстві з В. М. Шейко, 5 видань).

Краєзнавство також було одним із пріоритетних напрямків наукової роботи В. Я. Білоцерківського. Вчений був членом авторських колективів та редакційних колегій навчальних посібників «Рідний край» (2 видання), «Харків – моя мала Батьківщина», колективної монографії «Наукові школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди». Травматичний особистий досвід і великий науковий потенціал зробили його членом авторського колективу та редакційної колегії Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, збірки

народних оповідань про Другу світову війну «І доки є пам'ять у людей». Окремий напрям у наукових дослідженнях В. Я. Білоцерківського займає проблема Голодомору 1932–1933 рр. Вчений брав участь у тематичних передачах Харківського телебачення.

Професор керував студентським науковим гуртком з історії України. Частина активних учасників цього гуртка ставали потім аспірантами кафедри. Тому не випадково, що головні напрями наукових досліджень В. Я. Білоцерківського присутні у тематиці не лише його учнів, а й інших аспірантів кафедри історії України.

Під його наставництвом захистились 15 кандидатів історичних наук:

1. Головченко Володимир Іванович «Витоки і становлення української соціал-демократії (1896–1907 рр.)», 1993 р.
2. Богдашина Олена Миколаївна «Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри ім. академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.)» (другий науковий керівник – доктор історичних наук, професор Рибалка І. К.), 1993 р.
3. Воронянський Олександр Володимирович «Економічна політика Центральної Ради», 1995 р.
4. Олійник Микола Миколайович «Утворення і діяльність профспілок на приватних виробництвах України в період їх становлення і ліквідації (1921–1929 рр.)», 1997 р.
5. Сорочан Ніла Антонівна «Формування системи управління освітою за доби Центральної Ради (березень 1917–квітень 1918)», 1998 р.
6. Поволоцька (Кравченко) Тетяна Миколаївна «Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX ст.», 1999 р.
7. Півоваров Олександр Валентинович «Становлення і розвиток світської середньої освіти на Лівобережжі та Слобожанщини (друга половина XVIII – перша третина XIX ст.)», 2002 р.
8. Мартинова Ірина Станіславівна «Розвиток середньої освіти на Харківщині в другій половині XIX – на початку XX ст.», 2005 р.
9. Мотенко Ярослав Володимирович «Селянський рух в Харківській губернії у

1917–1921 рр.», 2005 р.

10. Романовський Валерій Станіславович «Розвиток пам'яткознавства на Харківщині у XIX– на початку XX ст.», 2007 р.

11. Чернікова Інна Володимирівна «Охорона, вивчення і використання пам'яток історії та культури на Харківщині (1920 – червень 1941 рр.)», 2007 р.

12. Бондар Наталя Олександрівна «Діяльність українських політичних партій на Харківщині в роки революції та громадянської війни (1917–1921 рр.)», 2008 р.

13. Овчаренко Володимир Павлович «Органи влади України в справах релігій: становлення та діяльність (1921–1930 рр.)», 2009 р.

14. Демочко Ганна Леонідівна «Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я у Харкові (1919–1934 рр.)», 2012 р.

15. Гусак Людмила Вікторівна «Культурна та господарська діяльність Святогірського монастиря середини XIX – початку XX ст.», 2013 р.

Послідовники професора на гідному рівні продовжують розвивати наукові ідеї свого вчителя. Провідними напрямками досліджень учнів В. Я. Білоцерківського стали історія Слобідської України, зокрема історія освіти і культури краю, історіографія та інші актуальні проблеми історії України.

Серед його учнів передусім слід назвати доктора історичних наук, професора Богдашину О.М., яка зробила значний внесок у дослідження розвитку історії вітчизняної освіти і науки 1920-х – початку 1930-х рр. своєю кандидатською дисертацією. Наукова праця була присвячена Харківській науково-дослідній кафедрі (пізніше – інституту) історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1993). Олена Миколаївна задала новий напрямок досліджень, спрямувавши свої наукові інтереси в бік дослідження історіографії історії України та джерелознавства. Кандидатська дисертацію переросла у монографію «Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія (1921–1934 рр.)» (1994), у якій було проаналізовано умови, напрями і результати роботи цієї провідної установи УСРР. Авторка вперше у науковій літературі представляє кафедру як наукову

школу Д. І. Багалія радянських часів. В наступних працях вченої показано місце Д. І. Багалія в українській історіографії, аналізується у цілому життєвий шлях видатного історика в т. ч. його діяльність на посаді першого директора інституту Тараса Шевченка, взаємин Дмитра Івановича з різними видатними вченими. У великій узагальнюючій статті в «Українському історичному журналі» під назвою «Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій» завдяки залученню нових джерел з особистого архіву сім'ї Багаліїв, центральних державних архівів, О. М. Богдашина оприлюднила нові, узагальнила відомі біоісторіографічні факти. Незвичною назвою цієї статті «Слобідський літописець історії України Д. І. Багалій» авторка підкреслює, що вчений займався не лише вивченням історії нашого краю, а усіх українських земель. Окрім того його громадська, науково-організаційна й освітня діяльність за своєю значимістю виходила далеко за межі Слобожанщини.

Дослідження О.М. Богдашиної з історії, теорії та методології історіографії привели її до написання і видання у 2010 році монографії «Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.)», яка стала однією з сучасних базових історіографічних праць. Дослідниця представляє позитивізм як «модель історіописання» (теорія, методологія, практика, світосприйняття, саморефлексії), як «систему світогляду окремих учених та одну з концепцій філософії історії та соціології». Вона також не виключає, що в окремих контекстах позитивізм може бути означений як «ідеологія суспільно-політичного руху». Монографія стала предтечею докторської дисертації «Позитивізм в історіографічному процесі в Україні 1860-х – 1920-х рр.» (науковий консультант відомий історіограф, доктор історичних наук, професор В. В. Кравченко), захищеної у вересні 2011 році в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Вивчення чисельних історіографічних джерел у провідних бібліотеках та 24 архівах України, Росії, Польщі, Чехії привело дослідницю до висновку, що позитивізм був не тільки теоретико-методологічною основою історіописання, а й важливим елементом світогляду вчених. Під впливом позитивізму

сформувалися нові підходи до трактування історичного процесу, об'єкта, предмета, понятійного апарату, методики історичної науки. Авторкою показано, що основними елементами позитивістської моделі історіописання в історичній науці на українських землях були віра в суспільний прогрес та визнання історичного процесу закономірним, багатофакторним. Олена Миколаївна є авторкою понад 170 наукових праць з історіографії, джерелознавства, біографістики, в тому числі монографій: «Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія (1921–1934 рр.)» (1994); «Розвиток історико-правової думки в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2000); «Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.)» (2010; 2-е вид. у 2013 р. укр. та рос. мовами). О. М. Богдашина брала участь у написанні таких колективних праць: «Рідний край» за редакцією І. Ф. Прокопенка (1993 та наступні видання); «Історик і влада» за редакцією В. Смоля та І. І. Колесник (2016); «Цивілізаційні дискурси світової та української історіографії» (2017); «Масавыя рэпрэсіі ў СССР у гістарычных даследаваннях і калектыўнай паяці» за редакцією А. Смаленчука і А. Кандрацюк (2018). У навчально-методичному посібнику «Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії» (2004; 2006; 3-е вид. – у 2008 отримало гриф МОН, у 2010 р. перевидано укр., у 2012 р. – рос. мовами) дослідниця запропонувала оригінальний підхід до ключових проблем теорії джерелознавства. Дослідниця здійснює велику і кропітку бібліографічну діяльність, результатом якої стали видання біобібліографічних довідників «Історики Харківського університету: біобліогр. довідник (1805–2013 рр.)» (у співавторстві); «Максим Максимович Ковалевський : біобібліографічний показчик» (2021). Вона брала участь у підготовці до друку другого (2001) та п'ятого (2007) томів «Вибраних праць» Д. І. Багалія. Саме курси з історіографії та джерелознавства допомагають майбутнім науковцям більш фахово писати дисертації, особливо перший розділ. О. М. Богдашина веде історіографічний гурток для студентів та аспірантів історичного факультету. Олена Миколаївна є чинним керівником наукової

школи. Під її керівництвом захищені: дисертація В. В. Жигла «Документи державних архівів України з історії окупаційного режиму у зоні військового управління» (2010); В. М. Короля на тему «Навчальні заклади системи трудових резервів у період відбудови економіки України (1943–1950 рр.)» (2017); Т. С. Китиченко «Розвиток історичного джерелознавства в Україні (1840-ві – 1920-ті рр.)» (2018); Д. С. Полупанова «Білогвардійський режим П. М. Врангеля у Криму (квітень–листопад 1920 р.)» (2021).

Різноманітні аспекти історії освіти в Україні в різні історичні періоди досліджували учні Василя Яковича. Так? Н. А. Сорочан, яка працювала у ХНПУ з 1980 по 2015 рр., захистила у 1998 р. кандидатську дисертацію «Формування системи управління освітою за доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)». У дослідженні були виявлені специфічні риси розвитку національної системи освіти періоду УЦР. На основі аналізу не досліджуваних раніше архівних матеріалів визначені концептуальні основи розбудови народної освіти та формування освітньої політики, питання підготовки педагогічних кадрів для української школи, як елементи діяльності органів управління освітою УНР доби УЦР. Особливу увагу було приділено проблемі фінансування й матеріально-технічного забезпечення освітніх закладів. Ніла Антонівна підготувала трьох кандидатів історичних наук: Д. В. Підлісного, який дослідив формування та діяльність органів у Харківської губернії в період Гетьманату П. П. Скоропадського у дисертації «Формування системи місцевих органів державної адміністрації та самоврядування Харківської губернії за часів Гетьманату П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 року)» (2009); Т. О. Маньківську, яка у дисертації «Учительство Слобожанщини за доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.)» (2014) довела, що професійні організації вчителів Харківської губернії завдяки політиці українських урядів створювалися за національною ознакою, за типами шкіл т. ін. Метою своєї діяльності такі організації проголошували не лише сприяння розвитку національних шкіл (української, російської, єврейської і т. д.) чи певних типів навчальних закладів (початкових, середніх), але, перш за

все, відстоювання професійних інтересів учителів-членів перед владою та проведення заходів з покращення їхнього правового та матеріального становища; Н. М. Салтан, яка у дисертації «Розвиток індустріально-технічної освіти в Харкові у 20-х – на початку 30-х років XX століття» (2013) показала, що упродовж означеного періоду ця галузь освіти зазнавала постійних трансформацій з метою наближення процесу підготовки кадрів до виробництва, а Харків став найбільшим центром професійної освіти в УСРР.

Становлення і розвиток системи початкової і середньої освіти в регіоні наприкінці XVIII – на початку XX століття проаналізували в своїх дисертаціях учні В. Я. Білоцерківського: І. С. Мартинова, Т. М. Поволоцька (Кравченко), О. В. Півоваров. О. В. Півоваров в роботі «Становлення і розвиток світської середньої освіти на Лівобережжі і Слобожанщині (друга половина XVIII – перша третина XIX століття)» (2002) здійснив комплексну характеристику становлення такої освіти в регіоні. Т. М. Поволоцька у дисертації «Розвиток початкової освіти на Харківщині у другій половині XIX століття» (1999) проаналізувала діяльність державних і громадських організацій, церкви по створенню мережі початкових навчальних закладів у зазначений період, визначила основні етапи, напрями реформування народної освіти, виникнення та динаміку зростання початкових шкіл, учительського та учнівського контингентів. У дослідженні І. С. Мартинової «Розвиток середньої освіти на Харківщині у другій половині XIX – на початку XX століття» (2005) на основі широкого кола архівних і опублікованих документів, матеріалів періодичної преси розглядався процес організації і діяльності основних типів середніх навчальних закладів у Харківській губернії. Проаналізовано вплив урядових заходів, діяльності органів місцевого самоврядування, приватної ініціативи на процес створення навчальних закладів, вплив громадськості на оновлення змісту середньої освіти, формування учнівського контингенту та викладацького складу.

Учні Василя Яковича під його керівництвом у 1990-ті рр. почали розробляти такий напрям досліджень як історія суспільних рухів, політичних

партій, державних інституцій. Під його науковим керівництвом у 1993 р. захистив кандидатську дисертацію В. І. Головченко «Витоки і становлення української соціал-демократії (1896–1907 рр.)». Дослідник зробив суттєвий внесок у вивчення історії української дипломатії, а також історії політичної думки, громадських рухів і політичних партій на рубежі XIX – XX ст. У 1998 р він захистив докторську дисертацію «Ідейне становлення української соціал-демократії та еволюція її поглядів на шляхи і перспективи визвольної боротьби (кінець XIX – початок XX ст.)» В. І. Головченко видав понад 210 публікацій, у тому числі 12 монографій. У 1995 р. О. В. Воронянський захистив кандидатську дисертацію «Економічна політика Центральної Ради», в якій проаналізовано основні напрямки економічної, передовсім аграрної, політики УЦР. М. М. Олійник у 1997 р. захистив кандидатську дисертацію «Утворення і діяльність профспілок на приватних виробництвах України в період їх становлення і ліквідації (1921–1929 рр.)», в якій проаналізовано процес творення і діяльності професійних спілок в умовах нової економічної політики, досліджено причини їх ліквідації. У 2005 р. дисертацію «Селянський рух в Харківській губернії у 1917–1921 рр.» захистив учень професора В. Я. Білоцерківського Я. В. Мотенко. У дослідженні порівняно ступінь активної участі у революційних подіях у даному регіоні різних соціальних груп, доведено, що найбільш впливовими та популярними серед сільського населення регіону було махновське і «уенерівське» повстанство. Дисертант показав як невирішеність національного питання стала одним з важливих чинників посилення селянського руху у Харківській губернії.

Н. О. Бондар у дисертації «Діяльність українських політичних партій на Харківщині в роки революції та громадянської війни (1917–1921 рр.)» (2008) проаналізувала діяльність усіх політичних партій, які представляли український національний рух у Харківській губернії. Авторка показала як наявність сильних лівих фракцій місцевих партійних організацій УПСР, УСДРП призвела до переоформлення партій в УКП(б) та УКП та деякий час стримувала встановлення однопартійної системи в регіоні.

Предметом досліджень учнів професора була також історія церкви та пам'яткоохоронна діяльність. Проблеми взаємовідносин церкви і держави, вплив церковних установ на суспільство досліджували В. П. Овчаренко та Л. В. Гусак. Так, В. П. Овчаренко у дисертації «Органи влади України в справах релігій: становлення та діяльність (1921–1930 рр.)» (2009) проаналізував політико-правові засади та основні напрямки діяльності органів влади у справах релігій та пов'язані з цим зміни у релігійному середовищі. Л. В. Гусак у дисертації «Культурна та господарська діяльність Святогірського монастиря середини ХІХ – початку ХХ ст.» *дослідила історію обителі у зазначений період та визначила її роль у духовному відродженні регіону.*

Пам'яткознавство та пам'яткоохоронна діяльність вивчалися В. С. Романовським та І. В. Черніковою, які свого часу були дипломниками і членами гуртка Василя Яковича. В. С. Романовський у дисертації «Розвиток пам'яткознавства на Харківщині у ХІХ – на початку ХХ ст.» (2007) проаналізував вплив просвітницьких та інших ідей на зародження наукового пам'яткознавства та виникнення суспільної уваги до збереження пам'яток. Проаналізовано також діяльність владних структур, громадських, церковних, наукових організацій та окремих дослідників з охорони, використання, вивчення та популяризації нерухомих пам'яток історії та культури.

І. В. Чернікова у дисертації «Охорона, вивчення і використання пам'яток історії та культури на Харківщині (1920–червень 1941 рр.)» (2007) розкрила зміст і регіональні особливості пам'яткоохоронної справи, дослідила маловідомі сторінки біографій репресованих учасників пам'яткоохоронного руху Харківщини. Під її керівництвом захищена дисертація А. С. Мясникової «Муніципальні органи влади міста Харкова (1871–грудень 1919 рр.)» (2021), в якій проаналізована робота міських органів влади у зазначений час.

Дисертація Г. Л. Демочко «Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я у Харкові (1919–1934 рр.)» (2012) було однією із перших спроб дослідження медичного краєзнавства. Медичне краєзнавство – молода галузь національного краєзнавства, яка вивчає історію і сучасний рівень

розвитку охорони здоров'я, медицини та фармації краю в усіх його проявах.

Тематика наукових досліджень учнів В. Я. Білоцерківського була розширена кандидатом історичних наук, доцентом Т. І. Пікаловою, яка була завідувачкою кафедри історії України з 2001 по 2016 рр. Під її керівництвом захистилися В. М. Зелений, Г. Я. Сеньківська, О. О. Приймак (Павлюченко) та О. С. Гончарова. У дисертації В. М. Зеленого «Становлення та діяльність товариств „Просвіта” Катеринославської губернії у 1905–1922 рр.» (2005) проаналізовано процес заснування товариств Катеринославщини, основні напрямки та форми їх діяльності у вказаний період. Г. Я. Сеньківська у роботі «Розвиток історичного краєзнавства на Тернопільщині (середина 40-х рр. ХХ – початок ХХІ ст.)» (2009) розкрила різні напрями історико-краєзнавчої діяльності державних культурно-освітніх установ, вищих і середніх навчальних закладів щодо збереження пам'яток історії, археології, архітектури, мистецтва, культури, здійснення громадського контролю за дотриманням законодавства про охорону культурно-історичної спадщини. О. О. Приймак (Павлюченко) у дисертації «Громадсько-політична й наукова діяльність В'ячеслава Казимировича Липинського (1882–1931 рр.)» (2011) уточнила окремі моменти життєвого шляху відомого вченого та громадського діяча. О. С. Гончарова успішно досліджує етнічну історію України, зокрема становище етнічних меншин, етнополітику в незалежній Україні. У дисертації «Національні меншини Харківщини в умовах здійснення політики коренізації (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.)» (2007) проаналізовано завдання та наслідки урядової політики українізації, її вплив на економічний та освітньо-культурний розвиток національних меншин Харківщини у вказаний період, показано зміни в етнічній структурі населення регіону. З 2015 по 2021 рр. Ольга Сергіївна очолювала кафедру історії України, з 2021 р. – історичний факультет. Науковий доробок О. С. Гончарової складає більше 100 наукових розвідок, в т.ч. 2 підручники і 10 навчально-методичних посібників.

На кафедрі історії України працює аспірантура зі спеціальності 032 Історія та археологія, захищено більше 30 кандидатських дисертацій.

Творчий колектив дослідників різних поколінь, які навчалися в аспірантурі кафедри історії України має усі ознаки наукової школи. Мінімальний цикл існування наукової школи в наукознавці вважають три покоління: 1) засновник школи 2) послідовники 3) учні послідовника. Аспіранти різних поколінь: не лише В. Я. Білоцерківського, а його учнів, а також Т. І. Пікалової об'єднані загальною дослідницькою програмою під керівництвом визнаного лідера. Ефективність діяльності цієї школи засвідчує високий рівень захищених дисертацій, значна кількість інших видів виданої наукової продукції, високий рівень проведення міжнародних та республіканських конференцій, інших наукових заходів (частина з них стали регулярними), активна публікаційна діяльність тощо. Залишаються сталими напрямки наукових досліджень школи: історія Слобожанщини XIX – XX ст.; теорія та історія культури, освіти та науки в Україні XIX–XX ст.; історія історіографії; біографістика; історія, теорія та методика джерелознавства. Наукова школа історії України імені В. Я. Білоцерківського успішно реалізує притаманні цьому виду наукових спільнот функції: виробництва та поширення наукових знань; підготовки нових вчених з науковими ступенями.

Висновки. Отже, наукова школа історії України імені В. Я. Білоцерківського продовжує активно працювати і досі вже під керівництвом його першої аспірантки проф. Богдашиної О. М. Напрями наукових досліджень школи: історія Слобожанщини XIX – XX ст.; теорія та історія культури, освіти та науки в Україні XIX – XX ст.; історія історіографії; біографістика; історія, теорія та методика джерелознавства засвідчує тяглість традицій історичної освіти та науки на факультеті історії та права Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Джерела і література:

1. Богдашина О. М., Куделко С. М. Василь Якович Білоцерківський (некролог) // Збірник наукових праць. Сер. Історія та географія / Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. Харків, 2019. Вип. 56. С. 126–127.

2. Наукові школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди / за ред. акад. І. Ф. Прокопенка. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. 324 с.

Bohdashyna Olena Mykolaivna, Martynova Iryna Stanislavivna
Scientific school of history of Ukraine named after V. Ya. Bilotserkivskyi

Abstract. In the investigation by O. M. Bohdashyna and I. S. Martynova, the activities of the scientific school of V. Ya. Bilotserkivskyi are analyzed in detail, its composition is given, and the topics and directions of its work are shown. The effectiveness of this school's activities is evidenced by the high level of defended dissertations, a significant number of other types of published scientific products, the high level of holding international and republican conferences, other scientific events, etc. The Scientific School of the History of Ukraine named after V. Ya. Bilotserkivskyi continues to work actively now under the leadership of prof. O. M. Bohdashyna. Areas of scientific research of the school: history of the Slobozhanshchyna of the 19th – 20th centuries; theory and history of culture, education and science in Ukraine in the 19th – 20th centuries; history of historiography; biography; history, theory and methodology of source studies certifies the continuity of the traditions of historical education and science at the Faculty of History and Law of Kharkiv National Pedagogical University named after H. S. Skovoroda.

Keywords. scientific school of the history of Ukraine, V. Ya. Bilotserkivskyi.

DOI:10.5281/zenodo.7831457

Бондаренко Андрій Борисович

здобувач 4-го року навчання,

третього (освітньо-наукового) рівня вищої

освіти, спеціальності 032 Історія та археологія

кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Гончарова Ольга Сергіївна

**ВНЕСОК ПРЕДСТАВНИКІВ НАУКОВО-ОСВІТЯНСЬКИХ ЕЛІТ В
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНУ БОРОТЬБУ 1917-1921 РОКІВ (НА
ПРИКЛАДІ О. С. АСТАФІЄВА**

В статті розглянуто життєвий шлях та працю на освітянській ниві маловідомого але видатного педагога та військового діяча, який в буремні роки революції 1917 – 1921 років зробив великий внесок в розбудову національної військової освіти.

Ключові слова: *відділ військово-навчальних закладів, військова освіта, військо, освітянська еліта, українська революція 1917 – 1921 років.*

Постановка проблеми. В умовах декомунізації та деколонізації в сучасній Україні постало питання створення пантеону видатних українців, які своєю наполегливою працею зробили величезний внесок в боротьбу за національну незалежність. Серед видатних постатей не лише поети,

письменники, військові але і педагоги. Праця яких можливо і не помітна одразу, але в майбутній перспективі може бути надзвичайно важливою. Одним з таких діячів був Олексій Сергійович Астаф'єв, котрий працюючи викладачем в військовому навчальному закладі виховав плеяду самовідданих борців за незалежність України.

Мета статті. Дослідити життєвий та творчий шлях Олексія Сергійовича Астаф'єва, і визначити його внесок в боротьбу за державність України.

Аналіз дослідження. Астаф'єв мав насичене але коротке життя і мемуарів по собі не залишив. Основним джерелом дослідження стали спогади його колег. Суттєвий життєопис Олексія Сергійовича склав Вартоломей Євтимович [1], який не тільки відтворив біографію цієї непересічної особистості, а й розповів про його працю в буремні і складні роки української революції [2]. Також згадує в своїх працях про нього і Всеволод Петрів, характеризуючи та відмічаючи його заслуги у справі розбудови української держави [3, 4]. Стислу біографію Астаф'єва наводить й Ярослав Тинченко в своїй праці «Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921)» [5].

Виклад основного матеріалу. Олексій Сергійович Астаф'єв (він же Олелько Сергійович Остапура-Степовий) народився на Харківщині 13 серпня 1867 року в дворянсько-козацькій родині. За сімейною легендою козацьке прізвище Остапура на російське Астаф'єв змінив дід Олексія. Освіту здобував у 2-му Московському кадетському корпусі та Михайлівському артилерійському училищі в Петербурзі, яке і закінчив у 1886 році, вийшовши з нього у званні підпоручика. Службу проходив у 31-й артилерійській бригаді, а у 1889 році на конкурсній основі ступив до Миколаївської інженерної академії. Яку закінчив у 1892 році з відзнакою і був залишений в академії для викладання [1]. Але на викладацькій роботі пробув лише рік. Кар'єра Олексія Сергійовича складалась успішно і в 1899 році отримав звання підполковника. Є інформація, що в Петербурзі за його проектом було збудовано розвідний міст через Неву [1].

Окрім військово-інженерної справи Астаф'єв цікавився ще геологією,

написав кілька наукових праць і був членом-кореспондентом Імператорської Академії Наук відділу геології [1]. Влітку 1898 року під час літньої відпустки за дорученням цього відділу Олексій Сергійович їде на Херсонщину в геологічну експедицію шукати нафту, під час якої в Єлисаветграді знайомиться з Марком Лукичем Кропивницьким [1]. Ця зустріч змінила життя Астаф'єва – у 1902 році він залишає військову службу і грає в театрі під псевдонімом «Степовий», спочатку як актор, а з часом створює власну театральну трупу. Сценічна діяльність коштів не приносить, а навпаки Олексій Сергійович навіть продає маєток на Харківщині і до початку 1904 року опиняється на краю злиднів [1]. Він змушений повернутися на військову службу. З 1906 року викладає інженерну справу в Чугуївському піхотному юнкерському училищі, де створює театр [4]. Долучаючи українську молодь (а в училищі їх було більшість), ставить українські вистави і сам активно грає на сцені. Завдяки закритості військового начального закладу, Степовий уникає переслідувань з боку царської влади. Він виховує покоління українських офіцерів, що не тільки не соромляться свого малоросійського походження, а навпаки цим пишаються. Вже в роки революції серед активних українських офіцерів, що встали на захист української державності було багато вихованців Чугуївського училища. Сцена була споруджена в столовій, зал вміщував до 500 осіб, а на антресолях училища залишилося тисячі реквізитів для театральних вистав. Яскравий приклад національно-патріотичного виховання через мистецтво! Працюючи в Чугуєві, навідувався до Харкова, де познайомився з Миколою Міхновським.

18 квітня 1910 року отримав підвищення – полковник. А з 1 вересня 1914 року переведений до 2-го Київського Миколаївського військового училища викладачем. Тут, разом з колегами з Чугуївського училища, продовжив українізувати вихованців.

Наприкінці 1917 року, коли в Україні починають активно будувати власні національні збройні сили, кандидатуру Астаф'єва висувують на посаду начальника відділу військово-навчальних закладів Військового міністерства Центральної ради [4]. В січні 1918 року саме контингент військово-навчальних

закладів він є основний тягар в боях з більшовицькими військами за Київ. Брав участь в цих боях і Олексій Сергійович у складі Бойового Куреня Вільного Козацтва Військового Міністерства. У віці 51 рік він ніс вартову службу, ходив в атаку. Після втрати міста, переодягнувшись в залізничника, покинув Київ та зміг добратися до Житомира, де приєднався до військ як військовий інженер.

Після повернення Центральної Ради до Києва Астаф'єв 3 березня 1918 року призначають начальником Головної шкільної управи Армії УНР. Він завзято береться до справи. Отримавши наказ від військового міністра О. Жуковського організувати інструкторську школу для підготовки молодших офіцерів з числа українців. Ця школа була представлена міністру 14 березня і налічувала 1400 осіб особового складу. Після гетьманського перевороту Астаф'єв продовжив свою працю і 13 серпня 1918 року був підвищений до звання генерального хорунжого Армії Української Держави та займає становище Генерального Інспектора Воєнно-Шкільних Закладів [1]. Тоді ж він звертається до Гетьмана з проханням змінити прізвище на Остапура-Степовий (щоправда відповіді не дочекався, оскільки невдовзі відбувся протигетьманський переворот, а у Директорії не було часу на розгляд клопотання). За Директорії з грудня 1918 року по січень 1919 року Остапура-Степовий знов призначений начальником Головної шкільної управи Дієвої армії УНР.

Але здоров'я генерала погіршилося і друзі наполягли відправити його з дипломатичною місією до Туреччини, щоб за тамошнього клімату поправити свій фізичний стан. Там в Стамбулі він захворів на тиф. Дипломатичну місію раптово викликали зі Стамбула до Кам'янець-Подільська, а Астаф'єва хворого полишили без грошей. Виходила генерала одна з друкарниць на ім'я Ніна. Одужавши, славетний військовий інженер та педагог пішов працювати на виноградниках у греків, щоб не померти з голоду. Лише в червні 1919 року йому вдалось дібратися до Кам'янець-Подільська, де він був призначений начальником Старшинської інженерної школи, яку треба було ще сформувати. Під час відступу з Проскурова потрапив під обстріл денікінців, ледве уникнув полону і вирішив повернутися в Чугуїв, де у нього була хатина. В Чугуєві

знайшов хату розграбованою і в ній свою 9-ну доньку-сироту, яку доглядала стара служниця та яких годували місцеві мешканці. Подальша доля Астаф'єва не відома. Але в 1923 році на Харківщині місцеві ЧК звітували про знищення загону отамана Степового.

Висновки. В народі кажуть: талановита людина – талановита у всьому. Хоробрий солдат, науковець, педагог, актор – і все це одна людина Омелько Сергієвич Остапура-Степовий – видатний син української землі, представник науково-освітянської інтелігенції, що поклав всю свою волю на боротьбу за Україну. Однозначно достойна людина, щоб її ім'ям було названо хочаб вулицю в нашій державі.

Джерела і література:

1. Євтимович В. Омелько Сергійович Остапура-Степовий. *Літопис Червоної Калини*. Львів. 1937. Ч. 7–8. С. 20–33.
2. Євтимович В. Початок українського військового шкільництва в 1917–1918 рр. *Літопис Червоної Калини*. Львів. 1937. Ч. 12. С. 7–10.
3. Петрів В. Житомирська юнацька школа. *Літопис Червоної Калини*. Львів. 1936. Ч. 5. С. 18–19.
4. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917-1921). Львів. 1928. Ч.2. С. 33–34.
5. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921): Наукове видання. Київ: Темпора, 2007. 536 с.

Bondarenko Andrii Borysovych

The contribution of representatives of scientific and educational elites to the national liberation struggle of 1917-1921 based on the example of O. S. Astafiev

The article examines the life path and work in the field of education of a little-known but outstanding teacher and military figure, who in the stormy years of the revolution of 1917-1921 made a great contribution to the development of national

military education.

Keywords: department of military educational institutions, military education, army, educational elite, Ukrainian revolution of 1917-1921.

DOI:10.5281/zenodo.7831479

Брагін Юрій Анатолійович,

кандидат культурології, доцент,

доцент кафедри ЮНЕСКО

Державний біотехнологічний університет

Брагіна Тетяна Михайлівна,

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри народної хореографії

Харківська державна академія культури

МОРАЛЬНІ РЕГУЛЯТИВИ ДІЯЛЬНОСТІ МЕДІА-ЕЛІТИ: ПОСТВЕБЕРІАНСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу способів філософського обґрунтування принципів комунікації, якими має послуговуватися медіа-еліта. З точки зору поствеберіанської критики розглядається транспарентність як центральна умова роботи засобів масової комунікації.

Ключові слова: *медіа-еліта, цінності, транспарентність*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку медіа-культури формує нові вимоги до діяльності медіа-еліти. Медіа-еліта справляє суттєвий вплив на формування суспільної свідомості. У її структуру включені провідні журналісти, продюсери телебачення, головні редактори газет, радіо, телевізійних програм, менеджери, особи, які володіють ЗМІ, представники медіа-холдингів, інтернет-видань.

Аналіз останніх досліджень. Проблемі визначення цінностей, які фундують роботу журналіста, присвячений ряд публікацій в «Журналі етики мас-медіа» («Journal of media ethics»). Такі автори, як Ст. Уорд і Г. Вассерман дотримуються «контрактуалістичної точки зору на діяльність журналіста». На їхню думку, «журналістська діяльність та її сутнісні цінності є наслідком явної

та неявної згоди між журналістом або новинною агенцією та публікою» [2, с. 280]. При цьому критерієм приналежності до професії журналіста є самий зміст створеного новинного продукту: «Філософія моральних цінностей, що формується журналістськими або новинними організаціями, має сприйматися їх аудиторією як внесок у публічний дискурс, який може забезпечувати... надійну і значущу інформацію» [2, с. 282].

Мета статті – здійснити поствеберіанську інтерпретацію філософського обґрунтування принципів комунікації у полі інституційної діяльності медіа-еліти.

Виклад основного матеріалу. Проблема ідентифікації журналіста вирішується авторами (Ст. Уорд і Г. Вассерман) в руслі моделі «інституціональної автентичності». Журналіст перетворюється на частину інформаційної торгової марки, успадковує від неї довіру аудиторії до себе як до джерела достовірної інформації.

Контрактуалістична точка зору та модель «інституціональної автентичності», якої дотримуються автори, наслідує одну й ту саму об'єктивістську логіку. В обох випадках індивід визначається, а, точніше, класифікується за зовнішніми ознаками: за його роллю у публічному дискурсі або його приналежністю місцю роботи. Слід зазначити, що визначення чиєї-небудь ролі у публічному дискурсі не є об'єктивним, оскільки являє собою результат суб'єктивної діяльності одного з авторів-учасників дискурсу. В обох випадках відсутнє характерне для етичного вибору індивідуальне рішення. Журналісту певне рішення наказується ззовні, і він як особистість не може нести за нього відповідальності.

При цьому інституціоналістський підхід передбачає наївно-речове визначення цінності. Воно розуміється як дещо наявне поряд з іншими присутніми речами (як комп'ютери і телефони у приміщенні редакції). Однак, на відміну від звичайних речей, цінності можуть обиратися як мотив дій. Виникає питання про критерій обрання цінності як мотиву. Очевидно, що роль критерія може відігравати лише інстанція інакша, принципово відмінна від за

родом свого існування від наявних речей. Критерій має бути не наявний, а значущий. За своєю суттю критерій і є дійсною цінністю, адже саме він визначає обрання способу дії. Тоді точка зору, що вміщує цінності в ряд наявних речей, суперечить сама собі, оскільки передбачає існування двох світів цінностей, подвоюючи кількість сутностей.

На відокремлення цінностей від наявних речей указував М. Вебер. Саме у нього можна віднайти рецепт пошуку наукової відповіді на проблему вибору цінності: «Науки, як нормативні, так і емпіричні, можуть надати... одну неоціненну послугу, а саме: 1) вказати, які «останні» позиції мислимі для вирішення даної практичної проблеми, і 2) охарактеризувати фактичний стан справ, з яким доводиться рахуватися при виборі між різними позиціями». Таким чином, цінність, покладена в основу рішення, має бути ментальною інстанцією (і відповідно, носити ідеальний характер), а конкретне рішення має ухвалюватися самою особою, яка діє, виходячи із знання ціннісних альтернатив і наявних емпіричних обставин [3].

При цьому різні «технічно раціональні» способи рішення вступають у протиборство один з одним, ліквідувати яке можна тільки за «посередництва компромісу між прибічниками конкретних інтересів, але аж ніяк не об'єктивно». Саме розмежування ціннісної та емпіричної областей створює простір для ухвалення рішень.

Позиція ж авторів статті можливість ухвалення рішень взагалі усуває. У їхній об'єктивістській моделі рішення зводиться до виконання настанов інституціонального кодексу, точніше, до його механічного копіювання, тиражування. Ухвалення рішення передбачає формування судження. У моделі, запропонованій М. Вебером, воно конструється з двох вище названих засновків. У той час, як в об'єктивістській моделі формування судження Інакше кажучи, відсутні логічні компоненти для ухвалення рішення. Тому соціальні агенти тут реалізують, а не ухвалюють рішення.

У сучасних публікаціях, присвячених етиці медіа-еліти, можна виділити напрям, орієнтований на пошук філософського обґрунтування принципів

комунікації. Так, П. Л. Плезенс розглядає транспарентність як центральну умову роботи засобів масової комунікації. Транспарентною він називає «поведінку, яка передбачає відкритість комунікації забезпечує розумні очікування чесного обміну інформацією, сторони якого роблять обґрунтовану ставку на можливі наслідки чи результати комунікаційного акту». Автор вказує на те, що поняття транспарентності було філософськи обґрунтоване ще у працях І. Канта, і через принцип гуманізму пов'язує його з категоричним імперативом Канта. Він справедливо підкреслює, що поняття «транспарентності може бути зрозумілим тільки у зв'язку з кантівським зобов'язанням дії з повагою до здатності раціонального мислення і свободи волі інших». При цьому автор ставить за мету встановити філософські засновки «цінності транспарентності» і «підсумкової винагороди за висловлення правди». Завдання етики розуміється як пошук «раціональних способів встановлення балансу інтересів і цінностей, що змагаються». Автор статті схиляється до точки зору, в якій етичне обґрунтування служить «універсалізації поведінки» посередництвом уніфікації принципів діяльності «раціональних агентів» [1, с. 460].

Аналогічній соціалізації піддається здатність етичного вибору індивіда, яка заміщається автором механізмом взаємодії «моральних агентів». Таким чином, принциповий суб'єктивізм основоположника німецької класичної філософії екстеріоризується: пізнавальні здібності суб'єкта набувають соціальних носіїв.

Проблема встановлення загальнозначущості, що має відношення до ментальної сфери суб'єкта, об'єктивується і набуває вигляду задачі оптимізації механізму узгодження цілей раціональних і моральних агентів. У такий спосіб відбувається соціальна редукція ментальної сфери. При цьому зникає центральна фігура – суб'єкт ухвалення рішення. Але ж саме він є єдиним можливим субстратом здійснення морального вибору, на що вказують провідні представники кантіанської традиції.

Будучи об'єктивованою, проблема вибору зникає саме як моральна

проблема, перетворюючись на технічну задачу соціального менеджера, який вирішує ситуацію. Відповідальність за ухвалення рішення дисоціюється, стає анонімною, розподіляється серед численних агентів.

Тут доречно пригадати Дж. Дьюї, який у зв'язку з проблемою універсалізації моральних законів виділяв «метафізичне поняття універсального» Платона і «логічне поняття універсального» Канта. Автор же статті втрачає межу між математичним і логічним, здійснюючи редукцію рішення логічної задачі до фіксації статистичного результату. У той час, як І. Кант саме в логічний спосіб визначає центральну роль суб'єкта як єдиного володаря практичної пізнавальної здібності, і, відповідно, єдино можливого автора морального вибору.

Підкреслюючи можливість кантіанського підходу, автор зазначає, що його елементи уже присутні в «етичних кодексах» медіа-інститутів. У цьому висновку не враховується той момент, що завданням І. Канта було трансцендентальне обґрунтування етичних рішень, яке б могло відіграти роль алгоритму по відношенню до будь-якого емпіричного, реального ухвалення рішень. Як такий, категоричний імператив є цілим, яке не може бути присутнім у дійсності окремими частинами, як не може бути частково істинної теореми Піфагора. У П. Л. Плезенса працює та ж об'єктивістська логіка, що і в соціальній редукції ментального. Вона орієнтована на виведення усередненої істини із взаємодії множини агентів. Фізикальна картина суперечить деонтологічному смислу моральної філософії кантіанства, що стверджує ідеальне як мірило реального. При цьому автор статті не враховує того, що модель універсалізації етичних принципів, запропонована ним, потрактовує її як результат зовнішньої соціальної взаємодії. Тому вона відповідає утилітаризму Дж. Ст. Мілля, який «робить наголос на благості наслідків акту морального вибору». У той час, як мета І. Канта полягає у формуванні механізму суб'єктивного раціонального обґрунтування самоцінного морального акту.

Висновки. Таким чином, осмислення цінностей вимагає інструментарію,

адекватного предмету. Інстанції ментальної сфери мають освоюватися засобами логіки та психології, а не виявлятися у ході опису діяльності ангажованого професіонала – представника медіа-еліти. На нашу думку, поняття транспарентності не випадково розглядається як центральний принцип діяльності медіа-еліти. Посутньо, воно заміщує поняття універсалізації як філософську проблему, стає його технічним еквівалентом, інформаційною метафорою.

Джерела і література:

1. Plaisance P. L. Media Ethics Theorizing, Reoriented: A Shift in Focus for Individual-Level Analyses *Journal of Communication*, Volume 66, Issue 3, June 2016, Pages 454–474. URL: <https://doi.org/10.1111/jcom.12230> (Дата звернення 14.02.2023)
2. Ward S. J. A., Wasserman, H. Towards an open ethics: Implications of new media platforms for global ethics discourse. *Journal of Mass Media Ethics*. 2010. 25. 275-292.
3. Weber M. *The Methodology of the Social Sciences*. Illinois: The free press of Glencoe. 1949. 188 p. URL: http://fs2.american.edu/dfagel/www/Class%20Readings/Weber/weber_on_methodology_of_social_s (Дата звернення 14.02.2023)

Brahin Yurii Anatoliyovych, Brahina Tetiana Mykhailivna

Moral regulations of media elite activities: post-Weberian interpretation

The article is devoted to the analysis of the methods of philosophical substantiation of the principles of communication, which should be used by the media elite. From the point of view of post-Weberian criticism, transparency is considered as the central condition of mass communication.

Key words: media elite, values, transparency

DOI:10.5281/zenodo.7831516

Гончарова Ольга Сергіївна

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

УВІКОВІЧЕННЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ПРЕДСТАВНИКІВ НАУКОВО-ОСВІТЯНСЬКОЇ ЕЛІТИ У МОНУМЕНТАЛЬНІЙ СКУЛЬПТУРІ ХАРКОВА

У статті з'ясовуються на честь яких представників науково-освітянської еліти встановлено пам'ятники в Харкові, яку роль ці особи відіграли в розвитку міста й України, та як це впливає на формування історичної пам'яті.

***Ключові слова:** історична пам'ять, місця пам'яті, монументальна скульптура, науково-освітянська еліта, пам'ятник, символічний простір міста.*

Постановка проблеми. Важливим питанням сьогодення є формування історичної пам'яті. Особливого значення воно набуло з огляду на сучасні події в суспільно-політичному житті України, обумовлені початком повномасштабної агресії з боку Російської Федерації щодо нашої країни. Історична пам'ять виступає важливим чинником конструювання національної свідомості та ідентичності. Цей процес відбувається, у тому числі, й через популяризацію культурної спадщини нашого народу. Вражаючим чинником за силою впливу на особистість, її переконання, сприйняття дійсності, оцінку вчинків людей та історичних фактів, завжди була, й залишається сьогодні, візуалізація історії. Наочний процес пізнання минулого дозволяє усвідомити і

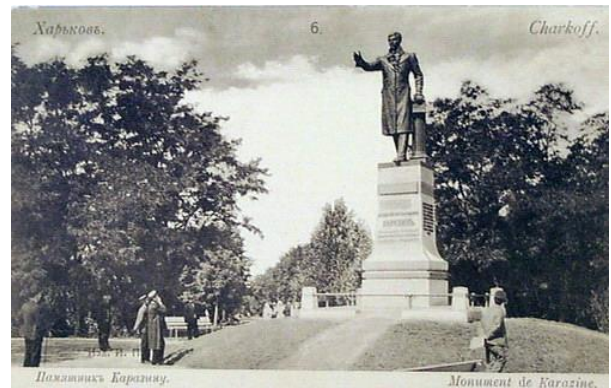
краще зрозуміти хід історичного процесу, ідентифікувати себе з ним. Однією з наочних форм історичної пам'яті окремої людини і суспільства загалом виступають твори монументального мистецтва. Пам'ятники і монументи, меморіальні дошки, героїчні і трагічні «місця пам'яті» досить добре закарбовуються в пам'яті. Кожне місто має свій набір таких символічних місць, що здатні виражати й транслювати його мешканцям певні системи цінностей. Не став виключенням й Харків. Символічний простір міста, створений монументами, засвідчує, що воно було і продовжує залишатись, не лише значним суспільно-політичним та промисловим центром, а й потужним осередком науки й освіти.

Аналіз досліджень. Питання формування історичної пам'яті українського народу через створення «місць пам'яті» привертало увагу вітчизняних науковців. Для нашого дослідження значний інтерес становить робота Г. Денисенко, у якій авторка приділила велику увагу порівняльному аналізу створення меморіального простору в різні історичні періоди [5]. Привертало увагу дослідників і питання створення монументальних місць пам'яті у Харкові, що правда у аспекті їх висвітлення в засобах масової інформації [6; 10]. Була здійснена спроба скласти певний перелік пам'ятників міста, систематизувавши їх за часом появи [13]. Однак авторами чомусь мало уваги було приділено тим, які зберігають та популяризують діяльність науково-освітянської еліти міста. Отже, можемо констатувати, що незважаючи на певний інтерес до теми, комплексне дослідження проблеми на сьогоднішній день відсутнє.

Мета статті – визначити на честь яких представників науково-освітянської еліти встановлено пам'ятники в Харкові, яку роль ці особи відіграли в розвитку міста та України, та як це впливає на формування історичної пам'яті мешканців міста.

Виклад основного матеріалу. Одним з перших у місті Харкові було встановлено пам'ятник українському вченому, винахіднику, громадському діячу Василю Назаровичу Каразіну. Він є автором значної кількості робіт,

присвячених сільському господарству та близько 40 винаходів у різних галузях виробництва і технологій. Вчений створив метеорологічну станцію, на базі якої проводив систематичні спостереження кліматичних явищ; лабораторію, в якій здійснював хімічні дослідження. Йому належить першість в ряді винаходів у галузі селітроваріння, винокуріння; видобування електроенергії з верхніх шарів атмосфери за допомогою аеростата; технологій консервування й висушування плодів за допомогою водяної пари; вдосконалення процесу виробництва мила з тваринного жиру, обробки шкіри та ін. Каразін вивів нові сорти пшениці, жита та ячменю. Крім того, він синтезував перший штучний алмаз за шість років до того, як це було зроблено у Франції. Нажаль, багато з його винаходів було забуто і, з часом, повторено іншими винахідниками, яким й дісталась слава першості в їх відкритті [2, с. 306]. Однак

для харків'ян його ім'я завжди залишається у пам'яті. Й це аж ніяк не пов'язано з його науковими досягненнями. Заслуга Каразіна перед містом визначається ініціюванням та заснуванням першого в Східній Україні університету. Завдяки ініціативі Василя Назаровича та матеріальній підтримці харківського дворянства 17 січня 1805 року цей задум було втілено. Саме Рада Харківського університету – освітнього закладу до відкриття якого він доклав скільки зусиль – й виступила 31 травня 1888 р. ініціатором створення комітету для збору пожертв на пам'ятник вченому. Збір коштів зайняв довгий час. Тож, запропонований художником І. І. Андріолетті, макет пам'ятника було затверджено лише 1903 року. За задумом автора, Василь Назарович мав бути зображений у момент виголошення промови на підтримку відкриття університету перед дворянством Слобідсько-Української губернії 31 серпня 1802 року у позі оратора з піднятою вгору правицею. Зведення постаменту було доручене О. М. Бекетову. Відкриття довгоочікуваного пам'ятника відбулося 15 вересня 1905 року. Встановлено його було на круглій площині головної алеї

Університетського саду (Тепер сад імені Шевченка).

Після цього пам'ятник декілька разів змінював своє місце. У 1933 р., напередодні початкових робіт зі спорудження монумента Т. Г. Шевченку (розпочалися в квітні 1834 р.), пам'ятник В. Н. Каразіну перевезли на Університетську вулицю (тоді – Вільної академії). Нове місце для встановлення пам'ятника було обране біля колишньої університетської церкви, навпроти головного

входу в навчальний заклад, на який і вказував піднесеною рукою ініціатор його заснування. 1958 року пам'ятник знову перенесли до саду ім. Тараса Шевченка під могутні стіни відреставрованого після війни Дому проектів, де розмістився університет [14]. У 2004 році, в ході підготовки до святкування двохсоті річниці з дня заснування Харківського університету, якому у жовтні 1999 року указом президента України було присвоєно ім'я В. Н. Каразіна, пам'ятник нарешті перенесли до центрального входу у навчальний заклад, де він знаходиться й нині.

17 листопада 2017 році в саду Тараса Шевченка, на тому місці де з 1958 по 2004 рік був пам'ятник В. Н. Каразіну, встановили іншу скульптурну композицію. Відкриття монумента на честь видатного просвітника, вченого, письменника, перекладача, вагомої фігури в українській історії Петра Гулака-

Артемовського, було приурочено до 213-ї річниці заснування Харківського університету [17]. І це не випадково, адже, саме в цьому навчальному закладі він викладав польську мову, історію, географію, статистику, присвятивши викладацькій діяльності майже все своє

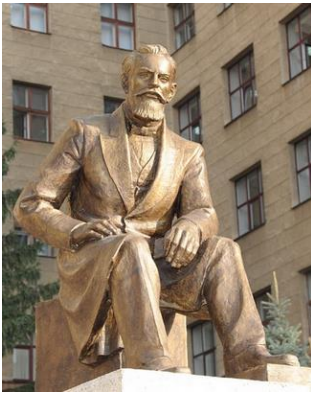
життя. Петро Петрович був тут професором, деканом, ректором (1841–1849 рр.), почесним членом Ради університету (1855 р.). Роботу в Харківському університеті він успішно поєднував з літературною діяльністю [8, с. 17–18].

Зокрема, він вперше ввів до української літератури жанр романтичної балади. І як в першому випадку, кошти на спорудження пам'ятника видатному представнику науково-освітньої еліти міста збирала громадськість. Автори меморіалу – скульптор Олександр Рідний і архітектор Сергій Чечельницький. Пертро Гулак-Артемівський зображений сидячим на лавці, глибоко замислившись.

Імена ще двох діячів української науки, що були пов'язані з Харківським університетом, було вшановано відкриттям пам'ятників 17 листопада 2010 року. Одним з них став Дмитро Іванович Багалій – історик, архівіст, громадський діяч, ректор Харківського університету (1906–1911 рр.); дійсний член (академік) Української Академії Наук (УАН, згодом ВУАН, 1918–1932 рр.) [16]. В його науковому арсеналі велика кількість наукових розвідок з історії України, близько 100 з яких присвячена минулому Слобожанщини. Не обійшов увагою вчений й історію міста Харкова та Харківського університету. Він є автором значної кількості праць з історіографії, архівознавства, археології, джерелознавства, історії української культури. Виявляв значну зацікавленість історичною географією, демографією, етнографією. Основними принципами діяльності університету, які Дмитро Іванович відстоював в часи перебування на посаді ректора – виборність адміністрації, студентське самоуправління, свобода викладання та наукового дослідження, досить співзвучні з сучасними підходами до роботи освітніх установ такого рівня. Він публічно відстоював право викладання у університеті українською мовою, й це в той час коли у Російській імперії було запроваджено ряд заборон щодо цього [15]. Встановлено пам'ятник було біля Північного корпусу Харківського національного університету ім. Василя Каразіна та відкрито в рамках святкування Міжнародного дня студента і відзначення 206-ї річниці від дня заснування навчального заходу.

Законне місце поряд з пам'ятником Д. І. Багалія зайняло скульптурне

зображення ще одного українського науковця – Олександра Михайловича Ляпунова. Вчений працював у Харківському університеті з 1885 по 1902 рік, поєднуючи викладання та наукові дослідження. Роботи О. М. Ляпунова присвячені теорії стійкості руху і рівноваги механічних систем, теорії рівноваги фігури рідини, що рівномірно обертається, математичної фізики,

диференціальних рівнянь і теорії ймовірностей. Найважливішим досягненням А. М. Ляпунова є створення сучасної теорії стійкості руху та рівноваги механічних систем, що визначаються кінцевим числом параметрів [4]. Авторами обох монументів є заслужений діяч мистецтв України скульптор Олександр Рідний, скульптор Ганна Іванова, архітектор – головний архітектор Харкова Сергій Чечельницький [16].

Логічним продовженням справи популяризації культурної спадщини України стало й відкриття 23 квітня 2016 року біля центрального входу до Харківського університету погрудь трьом нобелівським лауреатам І. І. Мечникову, Л. Д. Ландау, С. А. Кузнецю. Авторами бюстів є скульптори Олександр Рідний і Ганна Іванова та архітектор С. Г. Чечельницький [1]. Всі ці діячі науки були пов'язані з Харківським університетом. З 1935 по 1937 рік завідувачем кафедри працював нобелівський лауреат 1962 року Лев Давидович Ландау. Отримав він її за новаторські теорії конденсованих середовищ, особливо рідкого гелію. На юридичному факультеті в період національно-визвольних змагань навчався Саймон (Семен Абрамович) Кузнець, якому нобелівська премія була присвоєна у 1971 році в галузі економіки. До його заслуг в світовій науці належить розробка концепції валового внутрішнього продукту. Випускником Харківського університету був і лауреат нобелівської премії 1908 року в галузі

фізіології та медицини – Ілля Ілліч Мечников. Вчений був одним із засновників еволюційної ембріології, першовідкривачем фагоцитозу та внутрішньоклітинного травлення, творцем порівняльної патології запалення, фагоцитарної теорії імунітету, засновником наукової геронтології. Біля інституту імунології та мікробіології, якому присвоєно ім'я І. І. Мечникова, було встановлено пам'ятник вченому у 2005 р. Скульптуру створив Сейфаддін Гурбанов. Фігура створена із п'ятнадцятитонної брили граніту. Пам'ятник було зроблено у співавторстві з архітектором Ю. Шкадовським [18].

Двічі вшановано, за допомогою встановлення пам'ятників, у місті й талановитого архітектора та педагога Олексія Миколайовича Бекетова. Його будинки й сьогодні прикрашають вулиці міста Харкова. Зокрема, це будинок комерційного училища (тепер там розміщено Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого), будівля Земельного банку (тепер будинок Харківського державного автотранспортного коледжу), особняк Бекетових (зараз там Будинок вчених), садиба (тепер там Харківський художній музей), будівля Волзько-Камського банку (там розташовується сьогодні Харківський державний академічний театр ляльок імені В. А. Афанасьєва), будинок Медичного товариства (тепер тут Інститут мікробіології імені І. І. Мечникова), Вищі жіночі курси та Комерційний інститут (в них зараз розташовано Харківський державний біотехнологічний університет). Для творчості Бекетова, що розвивалася в руслі поширених на той час стилів неоренесансу і неокласицизму, модерну, неоросійського стилю й конструктивізму, властиві висока культура розроблення планів, деталей фасадів та інтер'єрів, синтез мистецтв. Неоціненний внесок зробив Олексій Миколайович і у методику підготовки майбутніх архітекторів. Він одним із перших запровадив використання у педагогічній практиці системного вивчення архітектурних

форм і стилів. Однак не лише в архітектурі залишив він по собі слід. У Харківському художньому музеї та приватних колекціях зберігається велика кількість його художніх робіт. Бекетов працював як аквареліст (пейзажі Криму, архітектурні мотиви) [3]. Перший з двох пам'ятників видатному архітектору

було відкрито 22 серпня 2007 року напроти входу до Харківського державного технічного університету будівництва й архітектури на вулиці Сумській. Авторами монументу є Сейфаддін Гурбанов та архітектор Юрій Шкодовський [12]. Другий – відкрили 30 серпня 2016 року навпроти входу до Харківського національного університету міського господарства на Куликівському узвозі. Створений цей пам'ятник був Олександром Рідним

та Ганною Івановою, архітектором Сергієм Чечельницьким [11].

На території Харківської 14-ї міської офтальмологічної клініки встановлено пам'ятник видатному лікарю і вченому-офтальмологу, засновнику цього лікувального закладу, професору Леонарду Леопольдовичу Гіршману. Він поклав початок розвитку очкової оптики у Харкові, взяв на себе турботу про відкриття Харківського відділення Опікування про сліпих, заснував першу школу для сліпих дітей. Леонард Леопольдович славився тим, що ніколи не відмовляв у допомозі бідним. До нього їхали по допомогу із найвіддаленіших куточків країни. За своє життя професор Гіршман прийняв близько мільйона хворих. Відкриття пам'ятника вченому було

приурочено до 100-літнього ювілею найстарішої очної клініки України, й пройшло 9 жовтня 2009 року. Пам'ятник виконаний у співавторстві архітектором В. І. Лівшицом (дійсний член Української академії архітектури, заслужений архітектор України) та скульптором А. Н. Демченком (доцент кафедри скульптури Харківської академії дизайну) [10, с. 10–11]. За задумом авторів основною ідеєю скульптури було передати людяність та турботу про

пацієнтів вченого-медика, то ж вони зобразили його в робочій обстановці поряд з дівчинкою яка має проблеми з зором й сподівається на його допомогу.

Не можна оминати й ще один пам'ятний знак, що з'явився у Харкові 10 жовтня 2002 року у сквері перед головним корпусом Харківського фізико-технічного інституту. Він встановлений на честь співробітників цієї наукової установи, які 10 жовтня 1932 року одержали видатний результат – здійснили розщеплення ядра атома літію штучно прискореними протонами. Цей експеримент ініціював початок ядернофізичних досліджень в колишньому СРСР та створенню школи фізиків-ядерників. На ньому зображені вчені, які причетні до цього відкриття – Антон Карлович Вальтер, Кирило Дмитрович Синельников, Олександр Ілліч Лейпунський і Георгій Дмитрович Латишев [9].

У рамках реалізації проєкту «Сад Тараса Григоровича Шевченка» в місті з'явився пам'ятник ще одному відомому науковцю – природознавцю, філософу,

засновнику геохімії, біогеохімії та радіогеології; першому президенту Національної академії наук України, академіку Володимиру Івановичу Вернадському. Він увійшов до історії науки як основоположник сучасного вчення про біосферу та ноосферу. В місті Харкові пройшло дитинство вченого. Автори бронзової композиції – скульптори Олександр Рідний та Анна Іванова. В основу сюжету вони поклали побутову сцену – вчений варить борщ. Вернадський любив іноді готувати борщ за рецептом своєї бабусі. Дочка вченого, Ніна, називала цей борщ кременчуцьким. Навколо цієї історії і вибудована ця композиція [7].

Висновки. Меморіальний простір Харкова створювався упродовж усього історичного розвитку міста і змінювався під впливом політичних та соціально-економічних процесів. Упродовж останніх років значно актуалізувалося вивчення культурної спадщини українського народу, обумовлене бажанням

розглядати свою державу і її надбання у контексті європейського виміру. Поширенню «історії пам'яті» значною мірою сприяє формування в міському просторі монументальних пам'ятних місць, що покликані сприяти її популяризації. В цілому в міському просторі Харкова було зведено більше 100 пам'ятників та скульптурних композицій, серед яких й ті, що спрямовані на вшанування пам'яті видатних представників науково-освітянської еліти міста. Увіковічені в монументальній скульптурі В. Н. Каразін, П. П. Гулак-Артемівський, Д. І. Багалій, О. М. Ляпунов, І. І. Мечников, О. М. Бекетов та інші науковці, які здійснили великий внесок не лише у розвиток міста, як значного освітньо-наукового центру, а й у світову науку. Розміщення пам'ятників цим особам у міському просторі впливає на формування почуття національної самосвідомості, гідності, гордості за свій народ та мотивує до активної наукової діяльності.

Джерела і література:

1. Белоус О. У Харкові жили і працювали три нобелівських лауреата. Їх погруддя встановили біля головного корпусу вузу. ZN,UA. 23 квітня 2016. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/u-harkivskomu-universiteti-vidkrili-pamyatniki-nobelivskim-laureatam-206591_.html (Дата звернення 15.02.2023)
2. Болебрух А.Г., Куделко С.М., Хрідочкін А.В. Василь Назарович Каразін (1773 – 1842). Харків: Авто Енергія, 2005. 335 с.
3. Вечерський В. В. Бекетов Олексій Миколайович. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://cutt.ly/K3K2Tns> (Дата звернення 14.02.2023)
4. Грузін Д. В. Ляпунов Олександр Михайлович. *Енциклопедія історії України*. URL: <https://cutt.ly/Y3K2vZ9> (Дата звернення 15.02.2023)
5. Денисенко Г. Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 319 с.
6. Кісельова Ю. А. Монументальні місця пам'яті Харкова: сучасні медійні практики репрезентації. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна*. Серія «Історія». 2020. Вип. 57. С. 247–280.

7. Кругленко А. У Харкові з'явився незвичайний пам'ятник академіку Вернадському. *ZN,UA*. 13 серпня 2019. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/u-harkovi-z-yavivsyia-nezvichayniy-pam-yatnik-akademiku-vernadskomu-320393_.html (Дата звернення 10.02.2023)
8. Лаврінченко О. А. Педагогічна майстерність в освітньо-виховній системі Харківського імператорського університету. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2010. № 1. С. 15–22.
9. Національний науковий центр «Харківський фізико-технічний інститут» НАН України відзначає 90 років від часу свого заснування. *Національна академія наук України*. 29.10.2018. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=4341> (Дата звернення 15.02.2023)
10. Нові пам'ятники історії та культури Харківської області (Оглядова довідка за матеріалами періодичних видань за 2009 р.). Харків, 2011. Вип. 13. 12 с.
11. Пам'ятник великому зодчому і педагогу О. М. Бекетову. *Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова*. URL: <https://cutt.ly/X3K2OGH> (Дата звернення 14.02.2023)
12. Пам'ятник архітектору Бекетову допомогатиме харківським студентам. *Радіо Свобода*. 23 серпня 2007. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/968538.html> (Дата звернення 10.02.2023)
13. Пам'ятники Харкова: зв'язок часу і культур (Методико-бібліографічні матеріали). Харків: Б.В., 2010. 24 с.
14. Романовський В. Пам'ятник В. Н. Каразіну в Харкові та дискусії довкола нього. *Откуда родом*. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/pamyatnik-v-n-karazinu-v-harkovi-ta-diskusiyi-dovkola-nogo-v-romanovskiy> (Дата звернення 15.02.2023)
15. Сафонова В. В. Багалій Дмитро Іванович. *Бібліотечна енциклопедія Харківщини*. URL: <https://libenc.korolenko.kharkov.com/istoriia->

- bibliotechnoi-spravy-kharkivskoho-rehionu/bahalii-dmytro-ivanovych (Дата звернення 14.02.2023)
16. У Харкові встановлено пам'ятники Ляпунову і Багалію. *Уніан*. 17.11.2010. URL: <https://www.unian.ua/kharkiv/426657-u-harkovi-vstanovleno-pamyatniki-lyapunovu-i-bagaliyu.html> (Дата звернення 10.02.2023)
17. Харків: Встановили пам'ятник Гулаку-Артемівському. *Вісті*. 18.11.2017. URL: <http://visti.news/kharkiv-vstanovili-pam-yatnik-gulaku-artemovskomu/> (Дата звернення 15.02.2023)
18. Шовчко В. Пам'ятник Мечникову в Харкові. *Пам'ятникиUA*. URL: <https://zabytki.in.ua/uk/2144/pam-yatnik-mechnikovu-v-kharkovi> (Дата звернення 10.02.2023)

Honcharova Olha Serhiivna

Perpetuation of the memory of representatives of the scientific and educational elite in the monumental sculpture of Kharkiv

The article finds out which representatives of the scientific and educational elite have monuments erected in Kharkiv, what role these individuals played in the development of the city and Ukraine, and how this affects the formation of historical memory.

Keywords: historical memory, places of memory, monumental sculpture, scientific and educational elite, monument, symbolic space of the city.

Горпинко Оксана Сергіївна

учитель історії Харківської гімназії № 65

Харківської міської ради Харківської області

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ У РОЗВИТКУ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО-ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ УЧНІВ

У статті розкривається роль учителя у розвитку інтелектуально-творчих здібностей учнів на уроках історії виходячи з власного практичного досвіду. Показано, що учитель повинен мати не лише високу предметну підготовку, а й майстерність володіння сучасними інноваційними методиками, щоб за їх допомогою сприяти не лише засвоєнню учнями інформації, а й сформувати новий тип інтелектуально-творчої особистості.

Ключові слова: *інтелектуально-творчі здібності, методи навчання, учитель, проблемне навчання, розвиток особистості, самореалізація.*

Постановка проблеми. Життя в епоху науково-технічного прогресу стає все різноманітнішим і складнішим. І воно вимагає від людини не шаблонних, звичних дій, а рухливості, гнучкості мислення, швидкої орієнтації та адаптації до нових умов, творчого підходу здатності до вирішення великих та малих проблем. Якщо зважити на той факт, що частка розумової праці майже у всіх професіях постійно зростає, то стає очевидним, що інтелектуально-творчі здібності людини все більше відіграватимуть важливу роль в успішній соціалізації особистості, а їх розвиток є одним із найважливіших завдань системи освіти. Тож, ХХІ століття поставило перед шкільною освітою вимоги кардинального реформування, переорієнтації її із установи, що лише дає знання, на таку, що закладає навички навчатися. Основна ідея, запропонованої влітку 2016 року, Концепції Нової української школи полягає у наданні можливості всім учням виявити свої таланти та творчий потенціал. Випускник школи повинен самостійно критично мислити, вміти розгледіти труднощі, що

виникають у реальному світі, і шукати шляхи раціонального їх подолання, чітко усвідомлювати, де і яким чином знання, набуті в школі, можуть бути застосовані в навколишній дійсності. Завдання ж школи та кожного педагога створити умови, що дозволяють дитині максимально самореалізуватися, розвинути свої здібності, у тому числі й інтелектуальні.

Аналіз досліджень. Всі педагоги звертали увагу на проблему взаємозв'язку навчання дітей та їхнього розумового у ході навчального процесу в школі. У вітчизняній педагогіці розроблено різні теорії навчання, що торкаються проблеми інтелектуально-творчого розвитку школярів. Зокрема, ці питання потрапили в поле зору розробників навчальних посібників з методики викладання: К. Баханової [1], М. Ковальчук, А. Кишинівської, Л. Меркульєвої [4], С. Сисоєвої [9]. Окремі методи викладання та прийоми активізації пізнавальної діяльності учнів та формування самостійного мислення розглядаються у дослідженнях В. Вишківської, О. Шикиринської [2], І. Дичківської [3], В. Павленко [6; 7], Н. Харченко [10], Л. Шелестової [11]. Особливості їх використання під час викладання історії вивчалися Ф. Левітас, О. Салатою [5], О. Пометун, Г. Фрейман [8]. Попри існування великої кількості теоретичних розробок, на сьогоднішній день все ще бракує робіт практичного спрямування.

Мета статті – визначити роль учителя у розвитку інтелектуально-творчих здібностей учнів на уроках історії виходячи з власного практичного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Завдання школи полягає в тому, щоб підтримувати та заохочувати творче ставлення до навчання, внутрішню мотивацію та активність у дітей. Тому на освіті лежить відповідальність за те, щоб сьогоднішні діти досягали успіху не тільки в школі, а й у подальшій професійній діяльності, вже будучи дорослими [8, с. 15]. Робота над розвитком інтелектуально-творчих здібностей учня лежить безпосередньо на вчителі та дає можливість своєчасно розгледіти таланти дитини, звернути на них увагу та зрозуміти, що саме ці здібності потребують підтримки та розвитку.

Система роботи вчителя з розвитку інтелектуально-творчих здібностей

учнів орієнтує їх на виявлення зацікавленості у самостійній роботі, потреби в проведенні власних досліджень процесів та явищ, устремління довести свою точку зору, наполегливості у досягненні поставленої задачі, потреби в активній творчій діяльності [11, с. 23]. Можна сформулювати деякі правила дій вчителя, що сприятимуть успішному розвитку інтелектуально-творчих здібностей школярів:

- учитель не повинен виступати в ролі організатора, який дає оцінки, а повинен проявляти себе як партнер, помічник, ініціатор та експерт;
- найчастіше ставити питання «а що, якщо?..». Це дозволяє виявити вільну фантазію, пробуджувати та підтримувати допитливість учнів;
- заохочувати прагнення ставити запитання та самостійно знаходити відповіді;
- організовувати ситуації, які потребують творчих відносин;
- намагатися уникати питань, на які передбачається однозначна відповідь: так чи ні.;
- дозволяти учням робити помилки. Недарма кажуть, що на помилках навчаються, оскільки вони спонукають до активного пошуку рішення;
- виховувати в учнях адекватне ставлення до критики та похвал з боку оточення;
- учити школярів приймати й цінувати власне творче мислення і досягнуті результати та інших членів учбового колективу [9, с. 72–73].

Розвиток інтелектуально-творчого мислення учнів має відбуватися на всіх уроках, у тому числі й історії. Мій педагогічний досвід – це поєднання різноманітних педагогічних технологій, які я застосовую в залежності від змісту матеріалу, рівня пізнавальної активності класу, від мети та завдань уроку.

Досвід практичної роботи доводить, що важлива умова успішного розвитку творчого мислення учнів – наявність у них загальної культури мислення. З огляду на це навчальна діяльність під час уроків історії має бути спрямована, передусім, на розвиток інтелектуальних умінь учнів: аналізувати,

синтезувати, знаходити причинно-наслідкові зв'язки, узагальнювати, робити висновки, класифікувати, порівнювати, виділяти головне. Досягти цілі допомагають активні методи навчання, формування атмосфери творчої активності. Формування інтелекту починається з образних уявлень про історію на емоційно-моральному рівні. На наступному етапі слід привести знання в просту хронологічно-просторову систему. Далі формується аналітичне мислення, тобто здатність виявляти причинно-наслідкові зв'язки. Розвиваюче навчання стимулює такі процеси, як сприйняття, увага, мислення, пам'ять, розвиває творчі здібності. Один із способів розвитку інтелектуально-творчого мислення учнів на уроках історії – включення до змісту навчально-виховного процесу завдань творчого характеру [3, с. 51]. До них відносять: проблемні завдання; проблемні питання, побудова логічних схем, евристичні бесіди, головна особливість яких у тому, що вони допускають безліч правильних відповідей. Важливе значення має й організація роботи із документально-методичним комплексом; ігрового навчання; діалогового навчання.

Розглянемо проблемний підхід у навчанні. Виклад є проблемним, якщо вчитель ставить якесь питання, чи створює якусь проблемну ситуацію, що потребує вирішення, але однозначного рішення не дає і спонукає учнів шукати відповідь. Пошук відповіді вимагає від учнів творчих пошуків, самостійності, ініціативності [7, с. 76].

Вирішення проблемного завдання проходить кілька етапів.

1. Вивчення умов завдання, сутності питання та виявлення найважливіших даних, які можна використати.
2. Створення загального плану дій, висування гіпотез.
3. Доказ чи спростування, вибір методів розв'язання задач.
4. Перевірка правильності рішення, зіставлень результатів із вихідними даними.

У залежності від мети, яку вчитель хоче досягти використовуючи такий тип завдань, можна виділити чотири способи вирішення проблемних завдань.

Перший спосіб характеризується тим, що всі етапи вирішення

проблемного завдання здійснює сам учитель, він сам ставить проблему і самотійно її вирішує. Він вказує існуючу проблемну ситуацію, розповідає як створювались різні гіпотези її вирішення, демонструючи історичний і логічний шлях пізнання [4, с. 11]. Питання, які ставить учитель, не вимагають від учнів відповіді, а використовуються лише для того, щоб привернути їх увагу до проблемної ситуації, активізувати, а не розвивати їх пошукову діяльність.

За частково-пошукового способу окремі етапи розв'язання проблемного завдання здійснюють учні спільно з учителем, який визначив це завдання. Вчитель, застосовуючи діалоговий спосіб подання матеріалу, створює для учнів можливість реалізувати свою пошукову активність, за рахунок чого підвищується їх мотивація, успішніше засвоюються знання [1, с. 68].

На дослідному рівні вчитель ставить завдання а учні вирішують його самотійно. Досить гарні результати дає застосування на уроках історії евристичної бесіди. Це діалогова система в ході якої велика проблема розкладається на складові частини й вирішується послідовно зусиллями всього класу. Учням пропонується вирішити низку оригінальних завдань з історії з урахуванням їх вікових особливостей. Запитання ці, як правило, складні та рідко допускають однозначну відповідь [6, с. 198]. Їхнє обговорення на уроках дуже корисне. У такий спосіб школярі досягають за допомогою вчителя найвищих доступних їм вершин історичної думки та пізнають на особистому досвіді смак від наукової роботи. Іноді це призводить до несподіваних результатів, розкриває інтелектуально-творчий потенціал учнів.

А за умов творчого способу всі етапи вирішення проблемного завдання здійснює сам учень. Вчитель визначає способи і прийоми створення проблемної ситуації. До них відносяться ознайомлення учнів із історичними фактами, які потребують теоретичного осмислення [2, с. 503]. Особливою формою реалізації дослідницького навчання є проектна діяльність. Учні готують різні види проектів практичного та дослідницького характеру, що дозволяє їм поглиблено вивчити певну тему. Проекти можуть бути груповими та індивідуальними. За формою реалізації – рефератами, творчими та практичними роботами. У

процесі роботи над проектом у школярів розвиваються: комунікативні, особистісні, соціальні, дослідницькі здібності. У своїй педагогічній практиці на уроках історії найчастіше використовую такі типи проектів, як інформаційні, ігрові, дослідні, творчі. Тип проекту залежить від віку учнів та теми.

Історія традиційно вважається найважливішою частиною шкільного курсу. Зрозуміло, що суто описовий стиль недоречний щодо настільки важливого предмета. Школярам треба дати можливість порівнювати думки і справи попередників зі своїми уявленнями про те, що відбувалося, самим будувати припущення і перевіряти їх, поступово переходячи від простого збирання фактів до їх зіставлення, осмислення і в кінцевому рахунку – до свідомого наукового моделювання нескінченного історичного процесу, який так бурхливо протікає у наш час [5, с. 12]. Історичний матеріал дає можливість мені використовувати проблемні методи навчання на різних етапах уроку. Так, зокрема, перед вивченням нового матеріалу я ставлю цікаві, несподівані питання, на які учням треба дати відповіді на етапі підведення підсумків отриманих знань з нового матеріалу. Висунувши проблему, я пропоную навчальний матеріал та даю орієнтири для вирішення проблеми, супроводжуючи пояснення питаннями та завданнями пошукового характеру. На основі нового матеріалу, що вивчається, учні вирішують проблему, як правило, давно вже вирішену наукою. Але їм треба самостійно дійти до цього рішення чи «перевірити» вже існуючу думку. На уроках я пропоную учням багато різноманітних творчих завдань. В моєму арсеналі їх чимало: методи групової дискусії, «Резюме», «П'ять чому», «Що буде, якщо?», «Мозковий штурм у парах», кросворди, ситуація-сценка, соціопитування, анкетування, творче перо, анаграми, рольові ігри, лист до... і так далі. Більш детально зупинюся на деяких з форм роботи, що спрямовані на розвиток інтелектуально-творчих здібностей учнів.

Для групової та індивідуальної роботи може бути використаний прийом «кластер». Цей метод, суть якого полягає у графічному розміщенні інформації, допомагає учням вільно і відкрито обмірковувати будь-яку тему. Методика

складання кластера досить проста:

- записуємо ключове слово або пропозицію на папері чи дошці;
- записуємо слова або речення, які приходять на думку на цю тему, поєднуючи їх стрілками з основним словом;
- від слів чи речень другого ряду, у свою чергу, теж можна утворити самостійну гілку понять та визначень.

Виписувати можна стільки ідей, скільки захочеться [10, с. 63]. Використовувати такий метод можна на різних етапах уроку. На початку уроку – для стимулювання пізнавальної діяльності, на стадії узагальнення нового матеріалу – для осмислення отриманих знань. У такий спосіб можна виокремити основні смислові одиниці та зв'язки між ними й допомогти учням систематизувати і узагальнити інформацію отриману на уроці. Наприклад, при вивченні історії України періоду «відлиги», у такий спосіб можна проаналізувати основні реформи цього часу та їх наслідки.

На початку уроку для опрацювання будь-якого поняття учням пропонується прийом «кошик ідей». Їм ставиться питання – що вам відомо на цю тему? Вони згадують і записують у зошиті все, що знають з приводу цієї події. Потім відбувається обмін у парах. Учні діляться один з одним відомими їм знаннями. Далі вчитель записує на дошці відомості, яку називають пари [3, с. 149–150]. Цей прийом схожий з «кластером», адже дозволяє висловити свої думки з приводу певної історичної події чи явища. Однак на відміну від нього, ці висловлювання не обговорюються і не систематизуються, а лише слугують «хмарою тегів», які будуть обговорюватися протягом уроку.

Під час уроків історії великим успіхом в учнів користується складання сінквейну. Сенкан – це вірш, що потребує синтезу інформації. Він складається з п'яти рядків: 1) ключове слово (іменник); 2) опис поняття (два прикметника); 3) дії пов'язані з ключовим словом (три дієслова); 4) речення з чотирьох слів, у якому висловлюється ставлення до ключового слова; 5) синонім, висновок до теми (одне слово). Наприклад, можна запропонувати учням створити сенкан зі словом «абсолютизм». Він буде виглядати приблизно так: 1 рядок –

Абсолютизм; 2 рядок: необмежений, одноосібний; 3 рядок: призначає, вирішує, змінює; 4 рядок: одноосібна особиста влада монарха; 5 рядок: влада. Так як у будь-якій темі з історії багато ключових понять та термінів, то для глибшого їхнього розуміння досить доцільно використовувати сінквейн [9, с. 203]. Використовувати цей прийом можна на будь-якому етапі уроку. Він дозволяє навчити школяра висловлювати власні судження, своє ставлення до історичної події, демонструє хід його думок.

Прийом «Insert» (інтерактивна пізнавальна система для ефективного читання та усвідомлення) особливо подобається дітям, оскільки ця технологія проста і доступна, а користь від неї величезна: ця методика ефективна для розвитку критичного мислення бо дозволяє структурувати прочитану інформацію за допомогою умовних знаків. А критичне мислення – це процес творчого інтегрування ідей та ресурсів, переосмислення та переформулювання понять та інформації. Під час знайомства із новим матеріалом у підручнику учні позначають на полях «v» - якщо інформація їм відома; «+» – інформація, яка почута вперше; «-» – відомості, що йдуть у розріз із наявними уявленнями; «?» – те, що залишилося незрозумілим [9, с. 218]. Цей прийом дозволяє створити умови для самостійного осмислення матеріалу, його аналізу. Використовувати його можна як для організації індивідуальної роботи так і в парах.

За допомогою усіх цих технологій здобувачі освіти мають змогу: аналізувати навчальну інформацію, творчо підходити до засвоєння навчального матеріалу й у такий спосіб зробити засвоєння знань доступнішим; навчитися формулювати власну думку, правильно її висловлювати, доводити власну позицію, аргументувати й дискутувати; навчитися слухати іншу людину, поважати альтернативну думку; моделювати різні соціальні ситуації, збагачувати власний соціальний досвід через включення в різні життєві ситуації, їх моделювання; вчитися будувати конструктивні взаємини у групі, уникати конфліктів, розв'язувати їх, шукати компроміси, прагнути діалогу та консенсусу; розвивати навички проектної діяльності, самостійної роботи,

виконання творчих робіт [4, с. 12–13].

Висновки. Таким чином, правильно підібрані питання та завдання допоможуть учням сконцентрувати свою увагу на найважливіших темах матеріалу, розвивати інтелектуально-творче мислення, підвищити мотивацію та активність учнів на уроці. Тож, сучасний вчитель повинен володіти системою знань про природні здібності дитини та шляхи їх розвитку, вміти будувати інноваційне освітнє середовище, а також оцінювати результати освіти на особистісному, предметному та метапредметному рівнях. Він повинен мати не лише високу предметну підготовку, демонструвати високі знання, включаючи елементи передових відкриттів у своїй галузі, а й методичну підготовку, майстерність володіння сучасними інноваційними методиками, вміти так побудувати цільове поле навчальної діяльності з свого предмета, щоб за допомогою проблемно-пошукових методів сприяти не лише засвоєнню інформації та здатності її відтворити, а сформувати новий тип інтелектуальної особистості, яка характеризується активністю, самостійністю, здатністю виявляти «інтелектуальну ініціативу», приймати рішення та оцінювати моральне значення дій та вибору. Крім викладання свого предмета, він повинен формувати погляди, соціальний світогляд, ставлення учнів до життя.

Джерела і література:

1. Баханов К. О. Професійний довідник вчителя історії. Х.: Вид. група «Основа», 2012. 239 с.
2. Вишківська В. Б., Шикиринська О. В. Інтерактивні методи навчання: ознаки та особливості використання. *Грань науки*. 2021. № 2–3. С. 502–504.
3. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології: навч. посіб. К.: Академвидав, 2004. 218 с.
4. Кольчак М. М., Кишинівська А. О., Меркульєва Л. М. Пам'ятка для педагогічних, науково-педагогічних працівників «Методи навчання та їх класифікація». Посібник. Кривий Ріг: ВСП «КРФК НАУ», 2021. 19 с.

5. Левітас Ф. Л., Салата О. О. Методика викладання історії. Посібник вчителя. Х.: Вид. група «Основа», 2006. 96 с.
6. Павленко В. В. Проблемні ситуації: поняття і типи. *Нові технології навчання: збірник наукових праць*. Київ, 2014. Вип. 83. С. 196–202.
7. Павленко В. В. Методи проблемного навчання. *Нові технології навчання: збірник наукових праць*. Київ. 2014. Вип. 81. С. 75–79.
8. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2005. 328 с.
9. Сисоєва С. О. Основи педагогічної творчості: Підручник. К.: Міленіум, 2006. 344 с.
10. Харченко Н. Розвиток критичного мислення. Інноваційні форми роботи для дітей і дорослих. Київ: «Видавнича група «Шкільний світ», 2018. 120 с.
11. Шелестова Л. В. Дослідження процесу розвитку творчих здібностей старшокласників у практиці профільного навчання. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи*. 2018. № 1 (20). С. 21–32.

Horpynko Oksana Serhiivna

The role of the teacher in the development of intellectual and creative abilities of students

The article reveals the role of the teacher in the development of intellectual and creative abilities of students in history lessons based on his own practical experience. It is shown that the teacher must have not only high subject training, but also mastery of modern innovative methods in order to help students not only learn information, but also to form a new type of intellectual and creative personality.

Keywords: intellectual and creative abilities, teaching methods, teacher, problem-based learning, personality development, self-realization.

DOI:10.5281/zenodo.7831540

Дмитрієва Тіна Важевна.,

здобувачка 3-го року навчання,

третього (освітньо-наукового) рівня вищої

освіти, спеціальності 032 Історія та археологія

кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор,

професор кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Богдашина Олена Миколаївна

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА У СПОГАДАХ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИКА Б. П. ЗАЙЦЕВА

У статті розглядаються спогади вченого, які містять цікаві та важливі матеріали про події Другої світової війни. Спогади Б. П. Зайцева позначені високим рівнем інформативності. Проте цінні вони не лише тим, що слугують підтвердженням, уточненням та доповненням відомих сучасній українській історіографії фактів, а, найголовніше, тим, що дають змогу спостерігати тогочасні події очима активного учасника. Новизна дослідження полягає у аналізі рефлексій історика про Другу світову війну. Наукова спадщина вченого містить досить багато матеріалу, що потребує ґрунтовного вивчення. Врахування внеску історика сприятиме успішному вивченню та популяризації історії про Другу світову війну.

Ключові слова: *Борис Петрович Зайцев, історик, Друга світова війна, наукова творчість, спогади, рефлексія.*

Постановка проблеми. Український історик, джерелознавець, дослідник, краєзнавець, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Б. П. Зайцев зробив вагомий внесок у розвиток спеціальних історичних дисциплін, вважається основоположником емблематики в Україні.

Аналіз останніх досліджень. Питання життя та наукової діяльності Б. П. Зайцева висвітлено насамперед в публікаціях М. З. Бердути, С. І. Посохова, С. М. Куделка, О. Г. Павлової [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 11]. Але спогади вченого, які містять цікаві та важливі матеріали, в т.ч. про події 1941-1945 рр., потребують подальшого вивчення.

Метою даної публікації є аналіз рефлексій історика про Другу світову війну.

Викладення основного матеріалу. Борис Петрович Зайцев (1927–2014) народився в с. Оленівські Кар'єри, (нині м. Докучаєвськ Донецької області).

Друга світова війна стала катастрофою в історії людства та трагедією народів. Історична пам'ять про війну, залишається чинником, який суттєво впливає на наше сьогодення. Друга світова війна для харківського історика Б. П. Зайцева була особистою травмою, яка пов'язана з конкретними іменами й долями близьких людей.

Спогади Б. П. Зайцева позначені високим рівнем інформативності. Проте цінні вони не лише тим, що слугують підтвердженням, уточненням та доповненням відомих сучасній українській історіографії фактів, а, найголовніше, тим, що дають змогу спостерігати тогочасні події очима активного учасника.

На початку війни родина вченого мешкала в м. Сталіно (нині м. Донецьк). У 1941 р. батько був відряджений до м. Часів Яр (нині Бахмутській район Донецької області), де працював начальником залізничного цеху вогнетривкого заводу [4, с. 218–219].

Тому дитинство майбутнього історика швидко закінчилось у 14 років.

Потрібно було пристосовуватися до змін, які вносила війна, з'являлись нові обов'язки. Про це свідчать його слова: «Щодня вставав дуже рано і йшов займати чергу за хлібом. Це був мій обов'язок» [4, с. 219]. 31 серпня 1941 р. родина уперше зіткнулася з «порохом війни» [8]. Німецькі бомбардувальники скинули бомбу, яка потрапила у будинок, де мешкала сім'я. Б. П. Зайцев згадував про цю трагедію так: «Бабуся, яка на той час сиділа на ганку, загинула під руїнами. Мати була вражена дрібними уламками, які ще довго давалися взнаки. Мені з сестрою „пощастило“. До нашої спальні потрапила частина вибухової хвилі, яка зруйнувала лише стелю у спальні. Я був їм так притиснутий, що не міг поворухнути жодним суглобом» [3, с. 80]. Із бабусею сім'я так і не змогла попрощатися. Після війни родині Зайцевих так і не вдалося встановити місце її поховання. Ця трагедія залишила великий слід на розвиток особистості вченого, оскільки в його спогадах назавжди залишилась подія, яка позбавила життя його рідної людини. Також сліди опіку на обличчі та рани на тілі дійсно ще довго нагадували про цей жахливий день. Мати вченого з цього часу почала страждати на психологічні розлади.

Радянські вчені замовчували бомбардування міста Сталіно: «Бомбардування м. Сталіно 31 серпня 1941 року, як мені стало відомо пізніше, не знайшла відображення в жодній публікації. І цілком зрозуміло. Для того часу це була звичайна подія» [4, с. 222]. Описуючи той день, Б. П. Зайцев наголошує, що скинуті німецькими літаками кілька авіаційних бомб призвели до численних руйнувань та багатьох жертв: «Вибух авіабомби був такий потужний, що вибуховою хвилею частини людських тіл було закинуто на сусідні вулиці. За цією бомбою було скинуто 50-ти кілограмову, яка потрапила до нашого будинку» [4, с. 221].

Також цей напад показав халатність протиповітряної оборони міста. Мовчали підрозділи повітряного спостереження, попередження і зв'язку, мовчала повітряна тривога. Б. П. Зайцев згадує: «На жаль, і 31 серпня, під час нальоту ворожих літаків на місто, служба повітряного спостереження не сповістила заздалегідь населення про наближення ворожих бомбардувальників»

[4, с. 220].

З жовтня 1941 р. по жовтень 1943 р., родина перебувала в евакуації. В ці роки Борис Петрович починає вчитися у 7 класі залізничної школи. В школі починає працювати вчителем і мати вченого. Завдяки тому, що тато працював на заводі оборонної промисловості, родині вдалось евакуюватись до станції Ленінабад Таджицької РСР (нині м. Худжанд Таджикистану) [8].

Зв'язок із м. Часів Яр, м. Сталіно безперечно відбилися на сприйнятті Б. П. Зайцева рідної землі Донбасу як невід'ємної частини України. Зі звільненням Донбасу від окупантів у вересні 1943 р. сім'я почала готуватися до від'їзду на Батьківщину. На початку листопада 1943 р. родина повернулася до с. Оленівські кар'єри. Мешкали у будинку сестри батька. Сам Б. П. Зайцев продовжив навчання «у 8-му класі Оленівської середньої школи № 1, який закінчив у червні 1944 року. Тут же почав навчатися і у 9 класі» [4, с. 223].

Однак, вже на початку грудня 1944 р. 17-тирічний юнак прямо зі шкільної лави був мобілізований до Радянської армії. В останні місяці Другої світової війни та у післявоєнні роки він проходив війську службу у 36-ій окремій зенітно-артилерійській бригаді протиповітряної оборони СРСР рядовим солдатом, а потім сержантом-командиром далекомірного відділення приладового взводу зенітно-артилерійської батареї [4, с. 223].

У споминах про службу Б. П. Зайцев згадує: «Призовники усі були з України. Нас, півтисячі юнаків, привезли до Підмосков'я, поставили усіх в ряд і, що служба буде проходити у 36-ій окремій зенітно-артилерійській бригаді протиповітряної оборони СРСР. Бригада налічувала 25 батарей. При розподілі по батареям, важливим питанням була наявність освіти у бійця. 10 класів - не закінчив жоден, 9 - ні одного, 8 класів - 5 хлопців, і я у тому числі. Отакі от бійці, вчорашні школярі, мали рятувати країну від фашистських нелюдів нарівні з досвідченими чоловіками. Назначили нас п'ятьох українців у батарею №22. На батареї я служив рядовим солдатом. У батареї було два зенітних знаряддя, прибор керування зенітним артилерійським вогнем, далекомір та відділення повітряної розвідки. Мене призначили на далекомір. Обслуговувало

далекомір трое: наводчик, стереоскопіст та командир далекомірного відділення. Стереоскопіст визначав висоту та дальність літака, ці дані миттєво передавалися на прилад управління артилерійським зенітним вогнем. З цього приладу в свою чергу дані передавалися на гармату. У головки снаряду були поділки з позначкою на якій висоті снаряд повинен вибухнути. Я добре пам'ятаю, як під градом осколків від бомб та снарядів ми, повзучи, постачали снаряди вагою 16 кг до гармати. Ми, зенітники, відбивали нальоти ворожої авіації. Ми і гадки не мали, що зможемо вижити. На батареї дим, від вибухів бомб і снарядів люди глухнули, сліпли, хотілося пити, але відійти не можна було ні на мить. Бо така помилка коштувала б життя побратимам... І не розумію, як у такому непроглядному пеклі нам вдалося вижити...» [8].

Після демобілізації Б. П. Зайцев, переїхав до м. Яма (нині м. Сіверськ, у Бахмутському районі Донецької області), де продовжив навчання у 10-му класі місцевої школи: «З квітня по червень 1951 року навчався в 10-му класі Ямської вечірньої школи робочої молоді. Попередньо, авжеж, була серйозна розмова з директором школи. Адже я не мав документа про закінчення 9-го класу, і він формально не мав права зараховувати мене до 10-го класу», – ділиться спогадами Борис Петрович [4, с. 224]. У цьому ж році він закінчив 10-й клас вечірньої школи робочої молоді і вступив на перший курс історичного факультету Харківського державного університету. З тих пір життя і трудова діяльність Бориса Петровича Зайцева були тісно пов'язані з історичним факультетом Харківського університету імені В. Н. Каразіна.

Висновки. Підсумовуючи аналіз рефлексій історика про Другу світову війну, можна стверджувати, що події 1941-1945 років для харківського історика Б. П. Зайцева була особистою травмою, яка пов'язана з конкретними іменами й долями близьких людей. Спогади Б. П. Зайцева слугують підтвердженням, уточненням та доповненням відомих сучасній українській історіографії фактів про події Другої світової війни, а, найголовніше, дають змогу спостерігати тогочасні події очима активного учасника. Б. П. Зайцев відзначений державними нагородами: орденом «За мужність» III ступеню і 10 медалями, у

тому числі «За перемогою над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років», Знак «Фронтовик 1941-1945 років».

Джерела і література:

1. Бердута М. З., Куделко С. М., Ручинская О. А. Университет: жизнь и судьба: [Об историках Б. К. Мигале, В. И. Кадееве, Б. П. Зайцеве]. *UNIVERSITATES*. 2007. Вип. 2. С. 48–53, фото.
2. Борис Петрович Зайцев (к 80-летию со дня рождения): Биобиблиогр. указ. / Сост.: В. Д. Прокопова, С. Б. Глибицкая; Науч. ред.: С. М. Куделко; Библиогр. ред.: Ю. Ю. Полякова. Харків: ХНУ им. В. Н. Каразина, 2007. 49 с.
3. Борис Петрович Зайцев: спогади і бібліографія / укл.: проф. С. І. Посохов, С. М. Куделко, М. В. Гречишкіна; відп. ред. С. І. Посохов. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. 140 с.
4. Зайцев Б. П. Незабываемое. *Харківський історіографічний збірник*. Харків, 2008. Вип. 9. С. 218–228.
5. Історики Харківського університету: біобібліографічний довідник (1905-2013 рр.) / уклад. О. М. Богдашина, В. І. Бутенко, С. Р. Марченко [та ін.] ; відп. ред. проф. С. І. Посохов. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 284 с.
6. Павлова О. Зайцев Борис Петрович (К 80-летию со дня рождения). *Харківський архівіст*. 2007. Вип. 3. С. 105–111.
7. Зайцев Б. П., Посохов С. І. Память о войне в документах. *UNIVERSITATES*. 2001. Вип. 3. С. 48–59.
8. Правда рядового солдата. Велика Вітчизняна. Б. П. Зайцев: «Війна. Як усе було...». *Харківський університет*. 2014. 19 лютого. URL: http://gazeta.univer.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1155:2014-02-19-21-21-34&catid=84:2014-02-19-20-14-57&Itemid=1180 (дата звернення: 18.03.2023).
9. Смеречанська О. Історична пам'ять про Другу світову війну та формування української ідентичності у сучасній Україні. *Наукові записки* [Національного

університету Острозька академія]. *Серія: Культурологія*. 2011. Вип. 7. С. 191–201.

10. Університет в окупованому Харкові (жовтень 1941 р. – серпень 1943 р.) / Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль // *UNIVERSITATES*. 1999-2000. Вип. 1. С. 54–62.
11. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.

Dmitrieva Tina Vazhevna.

The Second World War in the memories of Kharkiv historian B. P. Zaitsev

The article examines the scientist's memoirs, which contain interesting and important materials about the events of the Second world war. The memoirs of B. P. Zaitsev are characterized by a high level of informativeness. However, they are valuable not only because they serve as confirmation, clarification and addition of facts known to modern Ukrainian historiography, but most importantly, because they make it possible to observe the events of that time through the eyes of an active participant. The novelty of the research lies in the analysis of the historian's reflections on the Second world war. The scientific heritage of the scientist contains quite a lot of material that needs thorough study. Taking into account the contribution of the historian will contribute to the successful study and popularization of the history of the Second world war.

Key words: Boris Petrovich Zaitsev, historian, Second world war, scientific work, memories, reflection.

DOI:10.5281/zenodo.7831544

*Дьякова Олена Василівна,
кандидат історичних наук, доцент*

ЮЛІЯ ВАСИЛІВНА ХОЛОДНЯК

У статті розповідається про невеликий відтинок життя випускниці Харківського педагогічного інституту Юлії Василівни Холодняк. На прикладі її біографії показано, що люди, перш за все викладачі, у радянський період життя змушені були приховувати свої справжні політичні, ідеологічні погляди і як пізніше, під час гітлерівської окупації вони змогли продемонструвати своє дійсне ставлення до радянської влади та здійснюваних нею заходів.

***Ключові слова:** біографія, окупаційний режим, проукраїнська позиція, реабілітація, репресії, учитель.*

Постановка проблеми. Історичні події кардинально впливають на життя будь-якої людини, незалежно від статусу, службового становища, віку, статі, стану здоров'я. Особистість змушена адаптуватися під нові спершу незвичні умови, щоб жити далі. XX століття багате на екстремальні інциденти і надає чисельні приклади пристосування до нових умов існування, зокрема серед харківських учителів. Дослідження пристосуванства цієї категорії населення дає можливість краще зрозуміти повсякденне життя працівників освіти, вміння ними знаходити вихід із надзвичайних ситуацій.

Аналіз останніх досліджень. Для даної статті в основному були використані кримінальні справи Ю.В. Холодняк [7] і Клавдії Володимирівні Нестеренко [6]. Про Юлію Василівну один раз згадував професор історії А.В. Скоробогатов у своїй монографії «Харків у часи німецької окупації (1941–1943)», описуючи діяльність «Просвіти» у визначений час. Більше публікацій поки що виявити не вдалося.

Метою даної публікації є висвітлення невеличкого відтинку життя

випускниці Харківського педагогічного інституту Юлії Василівни Холодняк.

Викладення основного матеріалу. Взагалі її біографію не можна вважати визначною. Юлія Василівна (у дівочтві Дзюбинська) народилася 1898 року в Коломиї (Галіція) в родині учителя. Коли розпочалась Перша світова війна, батька мобілізували на фронт до австро-угорської армії, а мати ще раніше виїхала на заробітки за кордон [7, арк. 139].

Коли російські війська окупували Галіцію восени 1914 року, представники Червоного Хреста, побачивши безпритульних сестру і брата, перевезли їх до Росії. Тут дітей розлучили: дівчинка опинилась у Харкові, а її брат Володимир – в Одесі [7, арк. 113-113 зв.].

Своє дореволюційне життя Юлія Василівна визначає як роздягнене, роззуте, голодне, принижене існування на подачки [7, арк. 85зв.]. Тим не менш, дівчина отримала освіту, яка давала їй можливість працювати вчителем. Ю.В. Холодняк не вказала, в якій саме школі розпочалась її педагогічна діяльність, але зазначала, що трудова діяльність бере початок у 1918 році, під час національно-демократичної революції. Відомо, що вона викладала німецьку мову у 1929 році у середній школі № 3, з 1931 по 1937 рік – у середній школі № 23 і паралельно з 1 вересня 1936-го по 26 жовтня 1937 року – у середній школі № 122.

Також відомо, що до жовтня 1937 року вона вийшла заміж за Івана Лук'яновича Холодняка (за деякими даними петлюрівця [3, арк. 171] і державного діяча [5, арк. 19, 22]), народила сина Володимира 1923-го і доньку Едіту 1930 року. Маючи на руках двох малюків, працюючи у школі, Юлія Василівна у 1936 році заочно закінчила 3-річні курси на мовно-літературному відділі філологічного сектора Харківського педагогічного інституту [7, арк. 129].

Все було нібито нормально. Але 20 жовтня 1937 року Ю.В. Холодняк була заарештована «як учасниця антирадянської націоналістичної фашистської організації, яка ставить питання про створення підпільної організації і ведення роботи у напрямку відторгнення України від СРСР» [7, арк. 14]. Крім неї по цій

справі проходили ще три викладача: Максим Анісимович Билім (математик із 3-ї школи), Меланія Василівна Пархоменко (учитель молодших класів 122-ї школи) і Трохим Гнатович Шкуратько (фізик із 30-ї школи).

Арешт цих людей був визначений свідченнями раніш арештованих директора 23-ї школи Івана Григоровича Новицького, директора 3-ї школи Михайла Івановича Дубніченка і викладача Йосипа Васильовича Максимюка [див., напр.: 7, арк. 70]. Слід відзначити, що М. І. Дубніченка та Й. В. Максимюка було засуджено Судовою Трійкою [7, арк. 44], а І. Г. Новицького, як видно із справи, звільнено [7, арк. 76].

Допитавши арештантів лише по одному разу слідчий молодший лейтенант Держбезпеки Ліпко ухвалив: справу А. М. Биліма, М. В. Пархоменко, Ю. В. Холодняк і Т. Г. Шкуратька передати на розгляд Судовій Трійці при Харківському управлінні НКВС і покарати по першій категорії (тобто присудити розстріл) за ст. ст. 54-10 і 54-11 Карного Кодексу УРСР [7, арк. 44]. Правда, Трійка «пом'якшала» вирок, засудивши тих, що проходили по цій справі, на 10 років з відбуттям терміну покарання у виправно-трудовому таборі [7, арк. 46]. Рішення було винесене 20 листопада, тобто менше ніж через місяць після арешту. Про постанову Особової Трійки Ю. В. Холодняк дізналась уже знаходячись у виправно-трудовому таборі, куди прибула на початку лютого 1938 року. Вона опинилась у 5-му відділенні Північно-Уральських таборів при залізничній станції Азанка (зараз – Свердловська область).

Опинившись у таборі і дізнавшись за що покарана, Юлія Василівна вирішила виправдати себе і тому почала писати скарги, заяви, протести про порушення стосовно її справи радянського законодавства, зокрема сталінської конституції.

Виявилось, що слідчий Ліпко сфабрикував справу. Коли прийшли заарештовувати, то Ю. В. Холодняк не пред'явили ордер на позбавлення її волі [7, арк. 187]. Допит, за словами обвинуваченої, більше схожий на розмову із слідчим, відбувся один раз 17 листопада 1937 року і тривав лише 10 хвилин.

Ніяких протоколів вона не підписувала [7, арк. 187–188]. Виявилось, що під протоколом допиту підозрюваної, що занесений до карної справи, стоять підроблені підписи. Це підтвердила експертиза судово-графічного дослідження, проведена у Харківському інституті науково-судової експертизи ім. Засл. Проф. М. С. Бакаріуса [7, арк. 57–61].

Потрібно віддати належне чоловіку Юлії Василівни – Івану Лук'яновичу Холодняку. Він не тільки не відмовився від дружини, а й все зробив, щоб повернути її додому, відновити їй чесне ім'я.

Він передавав у відповідні інстанції листи Юлії Василівни, писав листи від свого імені та від імені своїх дітей. Декілька протестів було направлено Харківському обласному прокурору по спецсправам [7, арк. 69–71зв., 83–83зв.], прокурору СРСР А. Я. Вишинському [7, арк. 90, 110–111, 138–140], наркому внутрішніх справ СРСР М. І. Єжову [7, арк. 113–114, 117–119]. Окремо від дітей були надіслані листи генеральному секретарю ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіну [7, арк. 81–83, 101–102], голові Президії Верховної Ради СРСР М. І. Калініну [7, арк. 93–94], Н. К. Крупській [7, арк. 107–108]. Іван Лук'янович ще звертався за допомогою до депутата Верховної Ради УРСР відомого харківського ученого-математика Д. М. Синцова [7, арк. 95].

Зміст усіх клопотань майже однаковий. Прохачі писали автобіографічні дані ув'язненої, причому у декількох словах (наведених у даній статті вище) про погане дореволюційне існування та в яскравих позитивних фарбах – про життя у радянські часи, заявляючи, що воно було заможне і щасливе. За словами Ю. В. Холодняк і членів її родини жінка була закохана у свою роботу, має 19 років педагогічного стажу, активно займалася громадською діяльністю, була відданою політиці партії та уряду, належала до кращих людей Радянської країни [7, арк. 81 та ін.]. Будучи редактором стіннівки у школі № 23, Юлія Василівна сміливо викривала економічні махінації тодішнього директора І. Г. Новицького. Саме останнє ніби і стало приводом наклепу Івана Григоровича на Ю. В. Холодняк [див., напр.: 7, арк. 81зв. –82]. Крім цього, буцімто у розмові з Іваном Григоровичем жінка вихваляла закордонне життя,

позитивно відгукувалась про А. Гітлера [див., напр.: 7, арк. 81].

До багатьох листів І. Л. Холодняк додавав позитивні характеристики зі шкіл, де працювала його дружина. Похвальні відгуки написали колеги Юлії Васаилівни з 23-ї школи: парторг Н. С. Шульга, завпед Ольга Михайлівна Яковенко, викладач Григорій Павлович Холодненький, і навіть бувший директор І. Г. Новицький. Також лист до Харківської прокуратури написали і вуличні сусідки-домогосподарки. Всі вони характеризували Юлію Василівну як авторитетного педагога, яка користувалася повагою та любов'ю учнів і сусідів, до роботи відносились сумлінно, за що неодноразово преміювалась, ніяких антирадянських проявів чи висловлювань за нею не спостерігалось і т.п. Позитивна характеристика була надана і керівництвом виправно-трудового табору, де відбувала покарання Ю. В. Холодняк [7, арк. 116].

З проханням переглянути справу і оскарженням вироку зверталися не тільки родина Холодняк, а й інші в'язні, що проходили по цій справі, та їх родичи.

1 червня 1939 року справа була передана начальнику 1-го спецвідділу УНКВС по Харківській області для перегляду в порядку надзору [7, арк. 167зв.].

13 грудня ц.р. слідчий слідчої частини міськвідділу Харківського Управління НКВС Вернцер переглянувши справу, виніс постанову про відміну рішення по справі обвинувачених А. М. Биліма, М. В. Пархоменко, Ю. В. Холодняк і Т. Г. Шкуратька та їх звільнення [7, арк. 176].

25 грудня 1939 року Юлія Василівна була звільнена і незабаром повернулась до Харкова. Тоді ж її відновили на роботі у 23-й школі [6, арк. 17]. Життя знову потекло своєю чергою.

Та 22 червня 1941 року нацистські війська вторглися на територію Української Радянської Соціалістичної Республіки, а 24 жовтня ц.р. Харків був окупований гітлерівцями. Родина Холод не евакуювалась на Схід і, скоріш за все, не планувала цього робити.

Після встановлення «нового порядку» Іван Лук'янович почав працювати

у створеній окупантами Міській управі у відділі освіти інспектором або референтом, був активним членом відновленого товариства «Просвіта» [2, арк. 23зв.; 5, арк. 19, 22; 8, с. 37, 46].

При цьому товаристві були відкриті підготовчі курси для молоді, що бажала навчатися у вищих навчальних закладах. Ю. В. Холодняк працювала на цих курсах викладачем німецької мови [6, арк. 9]. Крім того, вона намагалася залучати до «Просвіти» молодь. Так, Юлія Василівна просила Клавдію Нестеренко залучати до юнацької секції товариства знайомих юнаків і дівчат [6, арк. 7зв.].

Отже, Ю. В. Холодняк, яка у довоєнні часи демонструвала прихильність до радянського режиму, за кардинальної зміни суспільно-політичної ситуації, обумовленої встановленням нацистського окупаційного режиму, почала відкрито виявляти проукраїнську позицію. Можна припустити, що справа тут не у кардинальній світоглядній зміні. Ймовірніше за все, вона вимушена була у часи тотальних сталінських репресій приховувати свою прихильність до української національної ідеї, й для збереження свого життя демонструвати лояльність до існуючого політичного режиму. А коли така необхідність відпала, вона змогла докласти свої зусилля для реалізації національної ідеї. Тим більше, що в риториці окупаційної влади присутня була підтримка таких ідей.

Коли у війні намітився поворот не на користь нацистських військ, побоюючись репресій від радянського керівництва родина Холодняків виїхала на Захід. Причому Юлія Василівна зробила це раніше за чоловіка [4, арк. 57]. Як у подальшому склалася доля Юлії Василівни поки що невідомо. Чим вона займалася, де жила сьогодні важко сказати. Однокласниця її доньки Едіти поважна харківська краєзнавець Леонтіна Робертівна Алксніс у своїх спогадах писала, що «Еді опинилась у Франції» (до речі, на відміну від інших харківських колаборантів-емігрантів, що переїхали на Американський континент) [1].

Висновки. Таким чином, вивчаючи невеличкий уривок із біографії Юлії Василівни Холодняк, можна побачити як люди, перш за все викладачі, у

радянський період життя змушені були приховувати свої справжні політичні, ідеологічні погляди і як пізніше, під час гітлерівської окупації вони змогли продемонструвати своє дійсне ставлення до радянської влади та здійснюваних нею заходів у 1930-х роках, пішовши на вимушене співробітництво з окупаційними властями.

Джерела і література:

1. Алкснис Леонтина Робертовна. Моя война: рукопись. *Центр краєavedення Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.*
2. Архів Харківського обласного управління СБУ. Спр. 035617. Следственное дело по обвинению Севостьянова Ивана Захаровича.
3. Галузевий державний архів Служби Безпеки України. Спр. 99615. У 32 т. Т. 4. Докладные записки и др. материалы об временном оккупировании немецкими захватчиками г. Харькова.
4. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). Ф. П-2. Оп. 31. Спр. 17. Арк. 55–57зв. Стенограмма беседы, проведенная с заведующей кабинетом математики Харьковского областного института усовершенствования учителей Ниной Ивановной Пукаловой.
5. ДАХО. Ф. Р-2982. Оп. 2. Спр. 5. Харківська обласна земельна управа сільськогосподарського бюро Харківського обласного господарства німецького командування (ВІКДО) м. Харків. Список співробітників Харківської Обласної Земельної Управи.
6. ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 1. Спр. 3515. Следственный фонд. Нестеренко Клавдия Владимировна.
7. ДАХО. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 850. Дело по обвинению Шкуратько Трофима Игнатовича, Былыма Максима Анисимовича, Холодняк Юлии Васильевны, Пархоменко Меланьи Васильевны по ст. ст. 54-1а, 54-11, 54-8 и 54-8 УК УССР.
8. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ, 1996. 496 с.

Diakova Olena Vasylivna

Yulia Vasylivna Kholodnyak

The article tells about a small part of the life of a graduate of the Kharkiv Pedagogical Institute Yulia Vasylivna Kholodnyak. Using the example of her biography, it is shown that people, first of all teachers, during the Soviet period of life were forced to hide their true political and ideological views and how later, during the Hitler occupation, they were able to demonstrate their true attitude towards the Soviet government and its measures.

Key words: biography, occupation regime, pro-Ukrainian position, rehabilitation, repression, teacher.

DOI:10.5281/zenodo.7831551

Кись Зоя Миколаївна

Освітній рівень – магістр

Спеціальність – 014.03 Середня освіта

(Історія), 1 курс навчання

Харківський національний педагогічний

університет імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Гончарова Ольга Сергіївна

ВНЕСОК НАТАЛІЇ ОЛЕКСІЇВНИ ТЕРЕНТЬЄВОЇ У ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ГРЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ У 1991 – 2009 РОКАХ

У статті з'ясовуються внесок кандидата історичних наук, професора Наталії Олексіївни Терентьєвої у вивчення історії грецької меншини України. Встановлено, що завдяки її зусиллям вдалося створити центр еліністичних студій в Україні, систематизувати ці дослідження, залучити до них велику кількість науковців високого рівня та розширити знання з історії українських греків.

Ключові слова: *етнічні греки, етнонаціональна політика, національні меншини, історія греків України, Кабінет українсько-грецьких відносин Інституту історії НАН України.*

Постановка проблеми. Динамічні зрушення в політичній, економічній та соціальній сферах України, що стали можливими з набуттям Україною незалежності, спричинили процес конституювання національних меншин як

структурних компонентів суспільства, зростання рівня самоідентифікації представників різних національностей. У процесі духовного відродження етнічної спільноти та її консолідації одне з чільних місць належить зверненню до історії свого народу. Саме через вивчення минулого відбувається його розвиток. Не становить виключення тут й грецька етнічна спільнота України, представники якої на теренах нашої держави мешкають з давніх давен, й мають багату історію, що потребує вивчення. Активізація етнополітичних процесів в середовищі етнічних греків України спричинила посилення наукового інтересу до їх минулого результатом чого стала поява ряду ґрунтовних робіт вітчизняних істориків, більшість з яких гуртувалась навколо Центру українсько-грецьких відносин Інституту історії України НАН України. Ініціатором та незмінним керівником цього наукового осередку була Наталія Олексіївна Терентьєва – кандидат історичних наук, професор.

Аналіз досліджень. Не зважаючи на величезний внесок Н. О. Терентьєвої у організацію наукових досліджень історії грецької громади України, популяризацію знань про минуле цього народу та здійснені нею наукові розвідки, ця тема залишилась практично не вивченою. Спробу оцінити організаторські здібності вченої, зусиллями якої було створено спеціалізований відділ історії українсько-грецьких відносин в Інституті історії України НАН України здійснили А. Гедьо, Т. Іллюк, які тісно співпрацювали з нею в рамках цієї установи [3]. Перші кроки зроблено й напрямку осмислення наукового доробку Наталії Олексіївни. Зокрема, у роботах А. Гедьо [2] та В. Піскіжови [6] здійснено історіографічний аналіз доробку сучасних вітчизняних істориків із проблематики етнічної історії греків України, де одне з головних місць відведено Наталії Олексіївні. Отже, можемо констатувати, що незважаючи на певні досягнення в дослідженні наукової спадщини Н. О. Терентьєвої та її внеску у вивчення історії етнічних греків України у добу незалежності, комплексне дослідження на сьогоднішній день відсутнє.

Мета статті – визначити внесок кандидата історичних наук, професора Наталії Олексіївни Терентьєвої у вивчення історії грецької меншини України.

Виклад основного матеріалу. Активізації досліджень історії греків України сприяло те, що у структурі Інституту історії НАН України, згідно з постановою Президії Національної академії наук України від 15-го січня 1993 р., було відкрито Кабінет українсько-грецьких відносин. Завданням відділу було визначено вивчення історії й діяльності грецьких громад в Україні, українсько-грецьких зв'язків і співробітництва, а також науковий аналіз та прогнозування стану сучасних відносин між двома країнами й життя етнічної меншини греків [4, с. 135]. У такому статусі він проіснував до 2007 року та був трансформований у Центр. Ініціатором його створення стала Наталія Олексіївна Терентьєва – історикиня, яка багато років поспіль займалась вивченням українсько-грецьких відносин й мала чимало наукових праць, присвячених цій проблематиці. Вона багато років, до передчасної смерті у 2009 році, очолювала цей підрозділ, гуртуючи навколо нього науковців, які спеціалізувались на еліністичних студіях, в тому числі й тих, хто вивчав історію греків України. За час її керівництва співробітники відділу підготували та видали більш ніж 300 праць, в тому числі 23 монографії [6, с. 429]. Відділом було організовано велику кількість наукових конференцій на яких обговорювалися питання історії греків України. Зокрема: «Донбас і Приазов'я: проблеми соціального, національного та духовного розвитку» (26–27 травня 1993 р., м. Маріуполь); міжнародна науково-практична конференція «Україна – Греція: історія та сучасність» (29–30 вересня 1993 р., м. Київ; 22–24 лютого 1995 р., м. Київ; 16–20 жовтня 1995 р., м. Афіни); наукова конференція «Проблеми історії та культури етнічних греків у Північному Причорномор'ї» (4–8 жовтня 1993 р., м. Сімферополь); міжнародна наукова конференція «Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва» (24–26 травня 1996 р., м. Маріуполь); міжнародна науково-практична конференція «Україна – Греція: архівна та книжкова спадщина греків України» (10–12 листопада 1998 р., Київ, Ніжин); наукова конференція, організована Фондом державних стипендій Греції та посольством України в Греції «Наукові дослідження українських вчених-стипендіатів Фонду державних стипендій»

(18 травня 1999 р., м. Афіни); міжнародна науково-практична конференція «Україна – Греція: історична спадщина і перспективи співробітництва» (27–29 травня 1999 р., м. Маріуполь); міжнародна наукова конференція «Україна – Греція: Греція і слов'янський світ» (18–21 вересня 1999 р., м. Гурзуф), Міжнародна наукова конференція «Розвиток еллінізму в Україні у XVIII – XXI ст.» (21–23 травня 2007 р., м. Маріуполь) та інші [3, с. 347–348]. Питання, що обговорювались на цих конференціях, стимулювали подальше дослідження маловідомих фактів з минулого грецької меншини України.

Зі створенням такого організаційного центру дослідження історії українських греків набуло прискорення. Сама Н. О. Терентьева підготувала ряд робіт, серед яких «Греки в Украине: прошлое и настоящее (экономическая и культурно-просветительская деятельность. XVII–XX вв.)» [9], в якій на підставі значного кола джерел проаналізувала історію цього народу від початку колонізації Північного Причорномор'я до сучасності. Вчена виділила наступні регіони концентрації грецької етнічної спільноти на теренах України: Волинь та Галичина, міста Центральної України, Крим, Приазов'я і Південь України, науково обґрунтовуючи причини їх формування, етапи розвитку та причини занепаду. Багато місця в роботі відведено аналізу економічної, громадської і культурної ролі греків у розвитку українських земель. Не оминула науковець й інституційне оформлення грецької громади в незалежній Україні, що стало можливим завдяки виваженій етнонаціональній політиці. Велику увагу у монографії приділено роботі всеукраїнського товариства дружби «Україна – Греція», й це не дивно, адже авторка була його віце-президентом, тож досить компетентно змогла розповісти про його заходи. Володіння кількома іноземними мовами дозволяло їй активно використовувати матеріали вітчизняних та закордонних архівів, на яких вона вибудувала своє дослідження. Робота побачила світ у 1999 році й на той час була єдиною узагальнюючою працею з означеної проблематики в Україні.

Торговельна діяльність греків України та її вплив на розвиток окремих регіонів України розглядаються у підготовленій нею у співавторстві з

О. О. Слюсаренком праці «Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення» [8]. Автори наголошують на тому, що досвід комерційних операцій греків, володіння ними певними сумами капіталів сприяли розвиткові українських міст. Й знову вражає величезний масив архівних матеріалів, використаних у роботі для розкриття цієї теми. Однак не лише минуле привертає увагу дослідників. Розглядаючи період незалежності України, вчені констатують той факт, що існування грецької діаспори в Україні сприяє налагодженню двосторонніх економічних зв'язків між Україною та Грецією. Вони досить детальному аналізу піддають договірно-правову основу цього співробітництва, багато уваги приділяють українсько-грецьким економічним контактам в межах Організації Чорноморського Економічного співробітництва (ОЧЕС), діяльності Грецько-української торговельної палати, аналізують структуру експорту-імпорту.

Наталя Олексіївна багато робила для популяризації знань про грецьку етнічну спільноту. Вона часто виступала на наукових конференціях, читала лекції в навчальних закладах міста Києва, як віце-президент товариства дружби «Україна – Греція» виступала у засобах масової інформації [3, с. 346]. Необхідність популяризації знань про історію грецької етнічної спільноти в Україні спонукала вчену, разом з ректором Маріупольського державного гуманітарного університету, доктором політичних наук, професором К. В. Балабановим, до написання навчального посібника «Греки в Україні: історія та сучасність», що побачив світ у 2008 році [10]. Зрозуміло, що цей посібник був розрахований, насамперед для вишів, де вивчали новогрецьку мову, історію та культуру Греції та греків України, а також для навчальних закладів тих регіонів, де компактно проживає грецьке населення. Проте книга зацікавила не лише студентів, викладачів та науковців, а й усіх тих, хто цікавиться грецькою тематикою, та й просто історією України. В ній дається повна історія греків України з часу появи на її теренах і до сучасності. Автори посібника систематизували знання про історію українських греків, розбивши матеріал на 6 розділів. Вони продемонстрували основні причини та напрями

міграції греків в українські землі, умови формування громад, визначили важливі чинники внутрішньоетнічної згуртованості й збереження культурних традицій, вдало поєднуючи загальновідомі факти з маловивченими та практично не представленими в науковій літературі епізодами з історії грецьких громад. За словами авторів, найважчим завданням стало відображення сучасного періоду життя греків України. Події свіжі, не оцінені з дистанції часу, злободенні, їхня інтерпретація найчастіше кардинально протилежна. Тому К. Балабанов та Н. Терентьєва обрали нестандартне рішення. Вони акцентували особливу увагу на відомих особистостях – науковцях, винахідниках, лікарях, письменниках, політиках, громадських діячах – греках за походженням, наших сучасниках [2, с. 19]. Це дуже виправданий крок, всі ці люди гідні того, щоб бути представленими у цьому посібнику.

Своєю роботою, спрямованою на створення умов для еліністичних досліджень в Україні та популяризації знань про історію цієї етнічної меншини, Наталія Олексіївна спонукала молодих дослідників до наукового пошуку. Так у 1999 році Н. І. Бацак під її науковим керівництвом захистила кандидатську дисертацію «Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.)» [1], у 2003 р. – С. П. Пахоменко «Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині XX століття» [5], у 2004 р. – О. О. Терентьєва «Просвітницька та благодійна діяльність грецьких купців діаспори: на прикладі діяльності родини Зосимів (кін. XVIII – сер. XIX ст.)» [11], у 2006 р. – В. В. Піскіжова «Національно-культурне життя етнічних греків України (1991–2005 рр.)» [7]. Й якби доля дала їй більше часу, то цей список поповнився ще б низкою імен, як і бібліографічний список її наукових розвідок, присвячених історії грецької спільноти України.

Висновки. Н. О. Терентьєва доклала чимало зусиль для вивчення та популяризації знань про історію грецької спільноти України. Непересічне значення має реалізована науковцем практика організації наукової роботи. Завдяки Наталії Олексіївні Терентьєвій вдалося створити центр еліністичних студій в Україні, систематизувати ці дослідження, залучити до них велику

кількість науковців високого рівня та розширити знання з історії українських греків. Нею підготовлено ряд праць синтезуючого характеру, в яких узагальнено попередній досвід дослідження проблеми й порушено цілий комплекс проблем, які потребують подальшого поглибленого вивчення. Значні прогалини в висвітленні минулого греків України їй вдалося заповнити своїми роботами. Результати її дослідницького пошуку мають велике суспільне значення, надаючи необхідний матеріал для виконання практичних політичних завдань, здійснення демократичної етнополітики незалежної української держави.

Джерела і література:

1. Бацак Н. І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.): Автореферат дис... канд. іст. наук. К., 1999. 23 с.
2. Гедьо А. Українсько-грецькі відносини в наукових студіях Н. О. Теретьєвої. *Along Clio's Ways... Topical Problems of Modern Historical Science*. 2016. № 1. С. 7–31.
3. Гедьо А., Іллюк Т. Становлення елліністики в Україні. Пам'яті Н. О. Терентьєвої. *Вісник – ΑΓΓΕΛΙΑΦΟΡΟΣ. Щорічний українсько-грецький альманах*. 2017. Грудень. С. 346–351.
4. Гончарова О. С. Етнічні меншини в Україні: історико-антропологічний вимір: Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків: Антиква, 2017. 204 с.
5. Пахоменко С. П. Культурний розвиток грецької спільноти України у другій половині XX століття.: Автореферат дис... канд. іст. наук. К., 2003. 22 с.
6. Піскіжова В. Проблематика історії грецької присутності на українських територіях у сучасній вітчизняній історіографії. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2021. Вип. 30. С. 428–450. URL: <https://bibliotekanauki.pl/articles/1977999.pdf> (Дата звернення 15.02.2023)

7. Піскіжова В. В. Національно-культурне життя етнічних греків України (1991–2005 рр.): Автореферат дис... канд. іст. наук. К., 2004. 18 с.
8. Слюсаренко О. О., Терентьева Н. О. Торгово-економічні зв'язки України і Греції: Історичні традиції та сьогодення. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2005. 384 с.
9. Терентьева Н. А. Греки в Украине: прошлое и настоящее (экономическая и культурно-просветительская деятельность. XVII–XX вв.). К.: «Аквилон-пресс», 1999. 352 с.
10. Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія та сучасність. Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. К.: Видавництво Інституту історії України НАН України, 2008. Ч. 1. 352 с.; Ч. 2. 320 с.
11. Терентьева О. О. Просвітницька та благодійна діяльність грецьких купців діаспори: на прикладі діяльності родини Зосимів (кін. XVIII – сер. XIX ст.): Автореферат дис... канд. іст. наук. К., 2004. 23 с.

Kys Zoia Mykolaivna

The contribution of Nataliya Oleksiivna Terentyeva to the study of the history of the Greek community of Ukraine in 1991-2009

The article examines the contribution of candidate of historical sciences, professor Natalia Oleksiivna Terentyeva to the study of the history of the Greek minority in Ukraine. It was established that thanks to her efforts, it was possible to create a center of Hellenistic studies in Ukraine, to systematize these studies, to attract a large number of high-level scientists to them, and to expand knowledge of the history of Ukrainian Greeks.

Keywords: ethnic Greeks, ethno-national politics, national minorities, history of the Greeks of Ukraine, Cabinet of Ukrainian-Greek relations of the Institute of History of the National Academy of Sciences of Ukraine.

DOI:10.5281/zenodo.7831557

Кутев Ярослав Сергійович

Освітній рівень – магістр

Спеціальність – 014.03 Середня освіта

(Історія), 1 курс навчання

Харківський національний педагогічний

університет імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор,

професор кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Богдашина Олена Миколаївна

**РОЛЬ П. П. ЧУБИНСЬКОГО У ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННІ
ЕТНОГРАФІЧНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ У ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ КРАЙ
1869 – 1970 РОКІВ**

Стаття присвячена участі Павла Платоновича Чубинського в організації та проведенні етнографічної експедиції в Південно-Західний край 1869 – 1870 років. Завдяки оприлюдненню її результатів збереглися матеріали про стан торгівлі в різних місцевостях, особливостях господарювання та традиційних віруваннях й обрядах, в яких найбільше розкривається душа українського народу.

Ключові слова: *етнографічна експедиція, етнографічно-статистичне дослідження, П. П. Чубинський, Російське географічне товариство.*

Постановка проблеми. Сьогодні триває цілеспрямована робота з відродження історичної пам'яті українського народу. Любов до Батьківщини, почуття причетності до історії та долі свого народу, розуміння цінностей

матеріальної та духовної спадщини, створеної народом у минулому, починаються з вшанування пам'яті тих, хто причетний до її збереження. Не останню роль у цій збереженні свідчень про особливості соціально-економічного та культурного розвитку, звичаїв та традицій нашого народу зіграла українська наукова інтелігенція XIX ст. Одне з помітних місць серед тих, хто своєю наполегливою працею сприяв накопиченню, збереженню та популяризації знань про життя українського народу, займає Павло Платонович Чубинський (1839-1884 рр.), видатний діяч українського національного відродження, педагог, етнограф, юрист. Експедиція, очолювана Павлом Чубинським у Південно-Західний край, була найвидатнішим явищем в історії тогочасної етнографії, а видання матеріалів цієї експедиції дало можливість донести до нас унікальні взірці народної творчості та дані про соціально-економічний розвиток України.

Аналіз досліджень. Окремі аспекти життєвого шляху, наукової та громадської діяльності Павла Платоновича розкриваються в роботах О. Кістяківського [4], С. Мишанича [5], П. Одаренка [6], С. Чередніченка [9]. Практично у всіх цих роботах автори вказують на великий внесок Чубинського у збирання етнографічних матеріалів на теренах України. Більш детально цей бік діяльності вченого розкривається в наукових розвідках А. Зиль [3], А. Пуцько-Стех [7]. Однак, діяльність Павла Платоновича Чубинського з організації та проведення етнографічної експедиції в Південно-Західний край 1869 – 1870 років досі залишається вивченою недостатньо й потребує більш детального аналізу.

Мета статті – визначити роль Павла Платоновича Чубинського організації та проведенні етнографічної експедиції в Південно-Західний край 1869 – 1870 років та оприлюднення її результатів.

Виклад основного матеріалу. 27 березня 1869 року Павла Платоновича Чубинського було обрано дійсним членом Російського географічного товариства, яке вже в середині травня з Височайшого дозволу поклало на нього обов'язки керівника експедиції в Південно-Західний край для етнографічних і

статистичних досліджень [4, с. 345]. У президії товариства він з'ясував географічні межі проведення експедиції, усі покладені на нього завдання й поспішив до України. Приїхавши до Києва, Павло Платонович зустрівся з членами Київської громади, до якої належав ще зі студентських років. Він ознайомив членів громади з історією організації Російського географічного товариства й з планами наукових досліджень. Настрої й прагнення П. Чубинського швидко стали популярними в київських колах, і понад усе серед громадівців. Усі захопилися пошуками людей, які б принесли користь експедиції й почали збирати звідусюди записані раніше етнографічні матеріали. В. Антонович і К. Михальчук узялися за спеціальні дослідження, які потім увійшли до «Праць» експедиції. Деякі ентузіасти складали цілі рукописні збірники записів пісень, казок, приказок, прислів'їв, а тоді передавали П. Чубинському.

На сторінках газети «Киевлянин» з'явилися спеціально підготовлені програми для етнографічно-статистичних досліджень. Пізніше ці програми були опубліковані в «Губернских ведомостях» трьох губерній і в «Епархиальных ведомостях» Кам'янець-Подільської губернії. Крім того, відбитки цих програм було розіслано установам і особам, які могли б повідомити потрібну інформацію [5, с. 28]. Як керівник експедиції, П. Чубинський запропонував досліджувати не лише склад населення і його взаємовідносини з окремими елементами, а зібрати якомога більше етнографічних матеріалів серед корінного населення. І з цими пропозиціями комісія погодилася. Щодо економічного життя селян південно-західних губерній, стану промисловості та єврейського питання П. Чубинський звернувся за допомогою до губернських статистичних комітетів та мирових посередників у селянських справах. Коли вся попередня підготовка була проведена, запросив у помічники І. Чередниченка й вирушив з ним у дорогу.

Першу подорож здійснено влітку 1869 року, вона охопила Київський, Канівський і Черкаський, Таращанський, Сквирський, Васильківський повіти Київщини, а далі П. Чубинський зі спільником досліджували Бердичівський і

Житомирський повіт Волинської губернії. Звідти їх експедиційний шлях проліг долиною р. Случ через Новоград-Волинський і Старокостянтинівський повіти в Подільську губернію, дослідники вивчили Проскурівський, Ушицький і Кам'янець-Подільський повіти. Далі вони повернули до Бессарабії, обстежили Хотинський повіт, потім дослідили території, що лежали коло російсько-австрійського кордону в Ушицькому, Проскурівському й Кам'янець-Подільському повітах. Далі маршрут експедиції пройшов через Старокостянтинівський, Кременецький, Дубенський і Володимир-Волинський повіти Волинської губернії до Гребешева Люблінської губернії. Проїхавши повіти Гребешівський, Томашівський, Замойський (Замостський, Замостянський), Красноставський, Люблінський, Любартівський, Влодавський, Холмський і Більський, П. Чубинський та І. Чередниченко добралися до Берестя (Бреста-Литовського). Через Берестейський і Кобринський повіти Гродненської губернії переїхали до Волинської губернії, через Ковельський, Луцький, Рівненський, Новоград-Волинський, Житомирський і Радомишльський повіти Київської губернії повернулися до Києва [3, с. 238]. За результатами п'ятимісячної експедиції 6 листопада 1869 року П. Чубинський подав до Російського географічного товариства звіт.

Друга експедиція розпочалася взимку (наприкінці 1869 – на початку 1870 року), її шлях проліг через Радомишльський повіт Київської губернії, Овруцький Мінської губернії, Слонімський, Пружанський, Кобринський Гродненської губернії, потім П. Чубинський та І. Чередниченко проїхали околицею Волинської губернії, через повіти Ковельський, Луцький, Рівненський, Овруцький і Радомишльський повернулися до Києва [3, с. 239].

У третю експедицію П. Чубинський вирушив улітку 1870 року, проїхавши Переяславський і Золотоніський повіти Полтавської губернії, Черкаський, Чигиринський, Звенигородський та Уманський Київської, Гайсинський, Ольгопольський, Балтський, Ямпільський, Могилівський, Летичівський, Літинський, Вінницький і Брацлавський повіти Подільської губернії, а через Липовецький, Сквирський, Васильківський і Київський повіти повернувся до

Києва. У третій подорожі, крім І. Чередниченка, керівникові експедиції допомагав ще й В. Кравцов. Так було обстежено 56 повітів. У передмові до першого тому «Праць» П. Чубинський писав: «У поїздках моїх я старався не обминути жодної дрібниці народного життя, які найменше були досліджені. Так, я всюди стежив за фонетичними й граматичними особливостями говірок, змінами в побуті; із пам'яток народної творчості – я звертав особливу увагу на обрядові пісні й казки міфічного змісту, описував обряди, розглядав і вибирав рішення волосних судів. Збирав свідчення про економічне становище селян, про заробітну плату, промисловість, про значення євреїв у цьому краї та інше. Обрядових пісень записав близько 4000. Родини, хрестини, похорони записані в декількох місцях, весілля описане більше ніж у 20 місцях, казок записано близько 300. За програмою говорів зроблені записи більше ніж у 60 місцях, із книг волосних судів вибрано близько 1000 рішень. Майже повсюди робилися записи про заробітну плату, про характерні заняття, урожайність, вплив селянської реформи на економічний побут народу, про торгівлю лісом, тютюнництво, шовківництво, виноробство та інше» [8, с. XIV–XV].

Успішній роботі експедиції сприяли громадські діячі, зокрема М. Драгоманов, В. Антонович, М. Лисенко, О. Русов, М. Костомаров, О. Кістяківський, В. Симиренко. Численними кореспондентами були вчителі, земські статисти з місць, де проходила експедиція, священики, мирові посередники. За два роки напруженої й виснажливої роботи зібрано й упорядковано багатий за змістом і широкий за географічними мірками фольклорний, етнографічний, мовний і статистичний матеріал, який увійшов до семитомного видання під назвою «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-руський край».

Зібраний матеріал вимагав напруженої і копіткої роботи по впорядкуванню, що не під силу було одній людині. Тому наприкінці березня 1870 року П. Чубинський запросив до праці В. Кравцова, П. Раєвського, В. Ілляшевича, а з листопада того ж року до них долучився К. Кардаш. Історик, журналіст і етнограф І. Новицький додав до матеріалів експедиції понад 5 тисяч

пісень з варіантами й погодився підготувати до видання побутові пісні. О. Кістяківський уклав карні рішення волосних судів, В. Антонович зробив близько ста витягів із процесів про чаклунство, М. Лисенко поклав на ноти мотиви весілля та інших обрядових пісень, записаних у Борисполі, В. Симиренко передав альбом з фотографіями типів і побутової обстановки. Серед багатьох помічників, що надавали експедиції різні матеріали, був мешканець с. Іванків Переяславського повіту І. Касяненко, який подав детальні відповіді за програмою про говірки та деякі повір'я. Викладач Кременецької семінарії М. Петров надіслав великий за обсягом збірник казок, ігор та інших етнографічних матеріалів [7, с. 3].

Отже, 14 місяців П. Чубинський провів в експедиції. За три експедиції об'їхав кілька сотень населених пунктів: сіл, хуторів, міст і містечок, 56 повітів. На думку фахівців, різними шляхами він одержав матеріали з-понад 70-ти повітів. Було зібрано унікальний матеріал, що був впорядкований та оприлюднений. На підготовку та впорядкування матеріалів пішло півтора року. Результатом цієї роботи став вихід 7 томів у 9 книгах «Трудов». До 1-го тому (два випуски) увійшли легенди, загадки, прислів'я, ворожіння. До 2-го – міфічні казки та побутові. До 3-го – народний календар. До 4-го – обрядові пісні. До 5-го – побутові. До 6-го – матеріали волосних судів. До 7-го (два випуски) – матеріали про євреїв, поляків, статистика українського населення, огляд українських говірок, описи житла, їжі, одягу українців [6, с. 310].

За словами академіка О. Пипіна: П. Чубинському вдалося: «за два роки зібрати таку величезну кількість матеріалу, як цього не вдавалося зробити цілим науковим товариством за багато літ» [9, с. 150]. При цьому треба врахувати, що П. Чубинський не був професійним ученим у сучасному розумінні. У тій сфері діяльності, де мав найбільший успіх, був талановитим самоуком, бо в той час етнографія як наука ніде окремо не вивчалася. Як пише в спогадах Ф. Волков (Вовк): П. Чубинський розумів, «що усна народна творчість є єдиною основою етнографії, що в казках, піснях, говірках кожного народу можна знайти його погляди на природу, на людину й на людські

взаємини, і не дивно, що із 7 томів «Праць» цьому фольклору відведено в крайньому випадку 5» [9, с. 157].

Видання «Праць» експедиції не було легким завданням. Дізнавшись від Л. Майкова – одного зі співробітників Географічного товариства – про те, що М. Костомаров узяв на себе перегляд зібраних пісень, П. Чубинський дуже зрадів цьому й у листі до професора від 23 жовтня 1871 року не міг стримати своєї радості. «Тепер я бачу, що робота просунеться вперед», – щиро зізнавався він і далі пояснював порядок розміщення побутових, ліричних і жартівливих пісень в окремих томах, а обрядових – поряд з описом обрядів. П. Чубинському дуже хотілося, щоб записи якнайповніше відбивали те, як їх співає народ. У тому самому листі він повідомляв: «У народному календарі вміщено близько 500 колядок. Серед них багато духовних, що їх склали василіяни. У цих колядках чимало незрозумілих виразів. Я їх зберіг, тому що так їх співає народ» [2, с. 56]. Авторитетне слово М. Костомарова для нього було дуже важливим. Він просив професора написати свої враження про все зібрання матеріалів. У разі якоїсь незгоди П. Чубинський дозволяв діяти на власний розсуд, щоб швидше наблизити справу до видання [2, с. 57-58].

Попри всі прикροщі й негаразди, які переслідували П. Чубинського, протягом 1871-1872 років, поєднуючи заняття виробничими та службовими справами фірми, він укладав свої «Праці». У Петербурзі здійснювалася редакторська підготовка томів до друку, а в Києві завершувалася робота над виданням «Календаря Південно-Західного краю» на 1873 рік, підготованого В. Борисовим і П. Чубинським [1, с. 140]. Всі ці видання стали підсумком проведеної експедиції.

Висновки. У 1869 р. П. П. Чубинський очолював етнографічно-статистичну експедицію Російського географічного товариства в Південно-Західному краї. Протягом двох років експедиція досліджувала Київську, Волинську, Подільську губернії, частину Мінської, Гродненської, Люблінської, Седлецької губерній та Бессарабію, де автохтонно проживали українці. Чубинський записав майже чотири тисячі обрядових пісень, триста казок, у

шістдесяти місцевостях зафіксував і опрацював говірки, звичаї, повір'я, прикмети. З книг волосних та земських судів, староств та управ він вибрав тисячі справ, випадків та ухвал, які б вияскравлювали характерні типи взаємовідносин між людьми, виявляли залишки стародавніх звичаїв, повір'їв, звичаєвого права, дохристиянських вірувань українського народу, їх залишки й органічне поєднання староукраїнської, дохристиянської та християнської культур. Він скрізь фіксував рід та характер занять населення, відмінності в обробітку ґрунту, народні прикмети, за якими регламентується сільськогосподарське життя селянина. Матеріали експедиції увійшли до семитомника «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край», упорядкованого ним та виданого протягом 1872-1879 років. Завдяки експедиції Чубинського збереглися матеріали про стан торгівлі в різних місцевостях, бджолярства, тютюнництва, виноробства, шовківництва, броварства. Але найцікавішими в «Працях» експедиції є численні записи свят, в яких найбільше розкривається душа українського народу, його художній геній.

Джерела і література:

1. Ефименко П. Библиографический указатель трудов П. П. Чубинского. *Киевская старина*. 1884. Т. VIII. Май. С. 136–142. URL: <https://runivers.ru/bookreader/book478862/#page/2/mode/1up> (Дата звернення 25.01.2023)
2. Житецький Г. П'ять листів П. П. Чубинського до М. І. Костомарова. *За сто літ*. Харків – Київ, 1929. Кн. 4. С. 54–61. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_ZASTOLIT_1929/e_dzherela_ZASTOLIT_1929.pdf (Дата звернення 25.01.2023)
3. Зиль А. С. Народознавець. Павло Чубинський і його доба. К.: Тов. «Казка», 2009. 400 с.
4. Кистяковский А. Ф. Павел Платонович Чубинский. *Киевская старина*. 1884. Т. VIII. Январь. С. 343–349. URL:

<https://runivers.ru/bookreader/book478860/#page/401/mode/1up> (Дата звернення 05.02.2023)

5. Мишанич С. Павло Чубинський – автор українського гімну. К.: Бібліотека українця, 2001. 87 с.
6. Одарченко П. Наукова діяльність Павла Чубинського. *Українська література: Збірник вибраних статей*. К.: Смолоскип, 1995. С. 300–318.
7. Путько-Стех А. Визначний український вчений-етнограф Павло Чубинський. *Бористен*. 2005. № 2. С. 2–3.
8. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно русский край / Под набл. Н. Костомарова. СПб.: Б. и., 1872. Т. 1. 632 с. URL: <https://elibrary.ru/handle/123456789/213140> (Дата звернення 20.01.2023)
9. Чередниченко Д. Павло Платонович Чубинський. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. 376 с.

Kutev Yaroslav Serhiiovych

P.P. Chubynsky's Role in Organizing and Conducting an Ethnographic Expedition to the Southwestern Region in 1869-1870

The article is devoted to the participation of Pavlo Chubynsky in organizing and conducting an ethnographic expedition to the Southwestern region in 1869-1870. Thanks to the publication of its results, materials about the state of trade in different areas, the peculiarities of economic activity, and traditional beliefs and rituals, which most reveal the soul of the Ukrainian people, have been preserved.

Key words: ethnographic expedition, ethnographic and statistical research, P. P. Chubynskyi, Russian Geographical Society.

DOI:10.5281/zenodo.7831561

Лисюк Ніла Володимирівна

учитель української мови та літератури

Харківської гімназії № 65

Харківської міської ради Харківської області

ПОГЛЯДИ ІВАНА ФРАНКА НА РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ В ПРОЦЕСІ БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ

У статті аналізуються суспільно-політичні погляди Івана Франка та з'ясовується його ставлення до ролі національної еліти в процесі боротьби за українську державність. Показано, що він відводив еліті націоторчу функцію, вважаючи її силою, що має повести за собою народні маси до здійснення національного ідеалу - незалежної, соборної української держави.

Ключові слова: *інтелігенція, національна еліта, національна ідея, нація, незалежність, освіта, соборність, українська мова, український народ.*

Постановка проблеми. Одним з важливих питань політичного життя на сучасному етапі є формування власної національно орієнтованої еліти, яка б не лише мала здатність самореалізуватися, а й бажала служити загальній справі всього українського народу. Саме наявність такої еліти дасть можливість побудувати розвинену національну державу. Про це красномовно говорить і весь історичний досвід України, яка пройшла довгий та складний шлях набуття незалежності. Діячі суспільно-політичного руху, на різних етапах цієї боротьби, підкреслювати важливу роль формування духовно-інтелектуального потенціалу нації, тобто національної еліти. Не оминув цю проблему й полум'яний борець за незалежність України, письменник, публіцист та поет, науковець, перекладач, політичний та громадський діяч, доктор філософії, чинний член Наукового товариства імені Т. Шевченка, почесний доктор Харківського університету – Іван Франко.

Аналіз досліджень. До вивчення життя та творчість І. Франка зверталась велика кількість дослідників. Привертало увагу науковців й питання визначення ним перспектив національного руху, боротьби за українську державність та соборність України. Зокрема, ці питання розглядати М. Василенко [1], А. Пашук [3], О. Рафальський, П. Чернега [4]. У публікаціях Ф. Медвідя [2], І. Чорноморденка, В. Куцурука [17] та Г. Яценко [18] мають місце певні згадки й про визначення мислителем ролі національної інтелігенції у суспільно-політичних процесах кінця XIX – початку XX ст. Однак, попри існування певного інтересу до зазначеного питання, комплексне дослідження ролі національної еліти в процесі боротьби за українську державність у публіцистичній спадщині Івана Франка до цього часу не стало предметом самостійного дослідження.

Мета статті – проаналізувати суспільно-політичні погляди Івана Франка та з'ясувати його ставлення до ролі національної еліти в процесі боротьби за українську державність.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння висловлених Іваном Франком ідей та думок з приводу суспільно-політичного розвитку українських земель та перспектив національно-визвольного руху важливе значення має з'ясування умов, за яких ці концепції творились. Українські землі входили до складу двох імперій: Австро-Угорської та Російської. В обох цих частинах відбувався процес національно-культурного відродження, існувала велика кількість політичних рухів, партій, об'єднань, організацій, що стояли на різних ідеологічних засадах. Починаючи з гімназійних і студентських років й І. Франко почав займатися суспільно-політичною діяльністю, шукаючи ідеї та шляхи, що приведуть до визволення українського народу із політичного і економічного уярмлення, побудови, власної незалежної соборної держави [3, с. 42].

Тема національної еліти з'являється в творах І. Франка ще на ранньому етапі творчості. У цей час він перебував під досить сильним впливом ідей висловлених М. Драгомановим та марксистського вчення [4, с. 48]. Керуючись

цими ідеями він вірив у можливість побудови суспільного порядку, де пануватимуть свобода, рівність та братерство. Слідуючи за марксистським вченням, Франко поділяв суспільство на два класи, між якими існував антагонізм: клас експлуататорів та експлуатованих. Причину цього поділу він пояснював не різним набором природних здібностей у людей, а приватною власністю, перебуванням у власності невеликої групи людей засобів виробництва, капіталу [13, с. 36]. У роботі «Чого хоче галицька робітнича громада?», що була написана 1881 р., він так змальовує омріяне майбутнє: «Щоби кожна людина, чоловік чи жінка, були свободні і мали б зовсім рівні права у всім і до всього» та «Щоби діла, котрі тепер держать в руках держави та багатирі, передані були громадам і вольним спілкам громад» [14, с. 160]. Тож, ідею соціальної рівності, образ прийдешнього суспільства він вбачає у «науковій теорії громадівства», яку формулює у «Мислях о еволюції в історії людськості». Досконале суспільство, вважає Франко, це те в якому капітал й усі знаряддя праці перейдуть у спільну власність й користування [15, с. 112]. Звертаючись до української інтелігенції, Іван Франко закликає її сприяти усвідомленню робітниками соціалістичних ідей. Освіченій інтелігенції він відводить роль борця за побудову безкласового суспільства. При цьому вона має беззастережно вірити в ідеї соціалізму й бути їм вірною.

У суспільстві майбутнього, стверджував Іван Франко, правлячої еліти не має бути. За умови її відсутності, управління державою здійснює сам народ. Воно буде влаштоване так, що кожна людина, маючи рівні від природи можливості, зможе долучитись до управління [13, с. 40]. Аналізуючи сучасну йому політичну систему він відзначав, що робітники позбавлені можливості отримати належну освіту, а в силу неосвіченості усунуті від впливу на політичне життя в країні. Досягти успіху в управлінні може лише людина освічена, то ж велике значення він відводить розвитку системи освіти та її доступності для всіх бажаючих. Функції виховання підростаючого покоління має на себе взяти громада, а не сім'я. Молодь формуватиметься за однаковими і всезагальними моральними й ідеологічними принципами [15, с. 139]. Однак це

твердження вступає у нього у протиріччя з твердженням про розвиток вроджених здібностей, що потім принесуть користь громаді.

Іван Франко, для якого пізніше головним лейтмотивом життя стає утвердження української національної ідеї, починає поступово досліджувати проблему політичної еліти, визнаючи її існування. Це обумовлено тим, що його цікавили питання національного відродження у часи інкорпорації українських земель до складу імперій, коли національна аристократична складова була винищена або, втративши державу, задля збереження бодай деяких станових привілеїв перейшла в чужий табір, зберігаючи, однак (більшою чи меншою мірою), національну ідентичність. Він констатує, що за умов втрати аристократичної еліти, функції провідної сили в суспільстві беруть на себе кращі представники народу, інтелігенція, що вийшла з нього, не маючи ніяких маєтків та титулів, зберігає сильні патріотичні почуття. До такої елітарної групи належав і сам Іван Франко. Про поворот у його світогляді засвідчує стаття «Поза межами можливого», видана у 1900 році. У ній, аналізуючи вчення М. Драгоманова він пише: «... глибока і сильна віра в західноєвропейські ідеали соціальної рівності і політичної волі заслонювала перед його очима ідеал національної самостійності, ідеал, що не тільки вміщує в собі оба попередні, але один тільки може дати їм поле до повного розвою. І навпаки, не маючи в душі свого національного ідеалу, найкращі українські сили тонули в общеросійськیم морі, а ті, що лишилися на своєму ґрунті попадали в зневіру і апатію. Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій (послідовностей), також на політичному полі був головною трагедією в житті Драгоманова ...» [16, с. 308].

Будучи ширим борцем за відродження української державності, він досить критично ставився до інтелігенції, яка своїми гаслами прикривала байдужість до спільної справи. У статті зі знаковою назвою «Критичні письма о галицькій інтелігенції» І. Франко подає зріз суспільного життя тогочасної інтелігенції. Він із сумом констатує, що європейська революція 1948–

1949 років, яка підняла хвилю національного пробудження, «відзначається дивною пустотою мислі, пустотою бесіди і пустотою діла» [10, с. 75] у так званої еліти, яка ніколи не стояла на національних позиціях. У той час, коли хвилі політичних та духовних протистоянь, національно-визвольні війни, ідейні рухи за демократію та соціальну справедливість охопили Європу, коли вона зазнала значного піднесення в цивілізаційному поступі та ввійшла в нову націотворчу епоху, українська еліта загрузла у хаосі й невизначеності своїх програм: часто їхній національний ідеал не виходив за межі «етнографічного романтизму». Така бездіяльність провідної верстви в національних питаннях, на думку І. Франка, призвела до того, що національне питання «зробилося не тільки пародією національних питань Заходу, але і пародією на здоровий розум» [10, с. 75].

На звинувачення його у нелюбові до галицької інтелігенції, що прокотилися у тогочасній пресі після його публікацій в яких він критикував їх позиції, у публіцистичному творі «Декілька афоризмів у альбом «Ділу», Іван Франко писав: «Любов не обов'язкова, та почуте обов'язку – обов'язкове. Хто твердить: люблю свій народ, а не сповнює своїх обов'язків зглядом того народу – брехню твердить» [6, с. 263–264]. Під обов'язком він розумів усвідомлення національної приналежності та докладання зусиль у суспільно-політичному житті для процвітання своєї нації. Ця ж думка червоною ниткою проходить через нарис «Доктор Бессервіссер». Особливо гострої критики в цьому творі зазнають деякі представники галицької інтелігенції за їх пристосуванство та постійну зміну суспільно-політичних орієнтирів: «... подібний до місяця, бо дванадцять раз до року міняє свою фізіономію» [7]. Така ситуація, на думку Франка, є значною перешкодою на шляху ідей соборності українських земель, бо приводить до ментальної роз'єднаності українців. «Якби Ви знали, мої молоді приятелі, скільки зневіри, розчарувань та знеохоти нагромадили дотеперішні зносини Галичан та Буковинців із Україною, – пише Іван Франко, – скільки сорому та прикрости робили не раз Українцям наші «національні», а властиво місцеві хиби – неточність, балакучість та пустомельство, брак

характерности, індиферентність та моральна грубошкірість, байдужість до важних загальних справ, а завзятість у дрібницях, пуста амбітність та брак самокритики, парадованє європейськими формами при основній малоосвітності та некультурності» [7].

Одним з проявів такої нещирості з боку галицької інтелігенції Іван Франко вважає москвофільство. У роботі «Зміна системи», він виокремлює «щонайменше три роди чи форми москвофільства дуже до себе неподібні» [9, с. 304]: «москвофільство хлопське», «москвофільство язикове», «москвофільство політичне». «Москвофільство хлопське» – це любов до Росії, що ґрунтується на соціальних інтересах, віра в несподіваний економічний добробут для селян. «Москвофільство язикове» – прагнення zdeґрадованої інтелігенції прилучитися до російської культури та мови. Це не провина або гріх, це «загальне лінивство, безхарактерність, крутійство та лизунство». Адже, як пише І. Франко, малоосвічена інтелігенція вірить, що «наша хлопська мова занадто проста, занадто невироблена для заспокоєння культурних потреб нації і що, значить, нам треба прилучатися до «общеруського» літературного руху, плодити й собі «общеруську» літературу» [5, с. 607]. «Москвофільство політичне» – прихильність до культурних та політичних змагань росіян. «Москвофільство політичне» – найнебезпечніше, на думку Івана Франка, для української національної ідентичності, бо воно є «служба нинішньої російської державної машини, москвофільство платне і гідне всякої погорди» [9, с. 304].

У праці «Поза межами можливого», розмірковуючи про політичний рух, національне відродження, він, зокрема, робить висновок про те, що в політиці та суспільній сфері потрібні фахові знання. Тому доцільним є питання про розподіл сфер діяльності – що повинні робити фахівці, керівники та провідники нації, а де справа за народом. Провідники нації передусім повинні запропонувати народу національний ідеал, мобілізувати народ до політичної діяльності. Провідники нації можуть «відчужуватися» від нації, коли починають думати про власні цілі, спокій та багатство власної сім'ї, а суспільству кажуть: наш добробут є добробутом країни. Справжня інтелігенція,

а точніше, національна еліта, – це очі національного духу, розум всенародного єства, творець, носій та провідник знання, національних і вселюдських ідеалів. У своїй праці «Чи вертатись нам назад до народу?» він радить українській інтелігенції стати для народу і робітником, і вчителем, і адвокатом, і лікарем в одній особі. Вона мусить йти наперед із народом шляхом вільнодумства і гуманності. Національна еліта має стати такою системою координат у часопросторі, на яку може орієнтуватися народ [17, с. 6]. Лише інтелігенція може стати тим «скульптором, що різцем просвіти вирізьбить національну скульптуру з глиби народної маси». «Народ єсть тая родимая скала, на око холодна і пасивна. Але внутрі її дрімають іскри великого огню. Треба доброї сталі, треба сміливої і совісної праці, щоби з того каменя викресати іскру. Такою сталлю повинна бути інтелігенція» [11, с. 317], – зазначає у статті «Наше теперішнє положення» Іван Франко.

Інтелігенція володіє знаннями духовних цінностей, які є інтелектуальною основою формування свідомості. У статті «Одвертий лист до галицької української молоді» мислитель зазначає: «перед українською інтелігенцією відкриється тепер, при свободніших формах життя в Росії, величезна дійова задача – витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, відки б вона не йшла, та при тім податний на присвоювання собі в якнайширшій мірі і в якнайшвидшім темпі загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна нація і жодна хоч і сильна держава не може остоятися» [12, с. 404]. Цей заклик Івана Франка не втратив своєї актуальності й сьогодні. У цьому творі він знову повертається до згубних наслідків асиміляції, зазначаючи, «що велика часть світлич українців, вихована в тих самих ідеях авторитарного доктринерства, й сама ігнорувала свій український партикуляризм, у душі стидалася його, в душі признавала себе gente икгаіпі, паїіопе Russi (з роду українець, за національністю росіянин) й явно дорожила й дорожить фантомом «великої, неподільної Росії» [12, с. 404].

Аналізуючи тогочасні реалії, він розумів, що коли настане час націотворчого апогею, представники Австрії пропонуватимуть русинам свою лояльність, москвофіли тягтимуть під крило Росії, поляки маніпулюватимуть братніми почуттями поневолених народів. І. Франко був переконаний, що в партії, яка розігрується на геополітичній шахівниці Європи, мусить взяти участь і українська еліта. Українське національне питання лише тоді може вирішитися позитивно, коли провідна верства населення працюватиме для народу, постійно пильнуючи негативні зовнішні впливи, коли вона зуміє «порушити той народ для смілої і рішучої акції в ім'я його власних потреб і ідеалів». «Треба всего на всі боки, щоб ми справді росли органічно, то тоді тяжче буде ворожій силі спинити нас на тім рості» [8, с. 808]. Важливим, на думку Івана Франка, було усвідомлення внутрішньої єдності надніпрянських та надністрянських українців: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів» [12, с. 405].

Висновки. Від самого початку своєї активної суспільно-політичної діяльності Іван Франко звертався до проблеми еліт. Протягом його життя погляди на це питання зазнали значних трансформацій. Твори початкового періоду, написані під впливом марксистської ідеології, пропагують ідею відсутності еліт у суспільстві майбутнього та панування безпосередньої демократії як принципу організації влади. Однак, згодом, він відходить від цих ідей й підходить до розуміння необхідності управління народом обраною меншістю, яка є невід'ємною частиною цього народу. Вагому роль в розвитку суспільства має відіграти національна еліта. Лише вона здатна об'єднати та повести народні маси до боротьби за реалізацію національної ідеї – побудови незалежної, соборної, демократичної української держави. В основі діяльності української національної інтелігенції має бути жертвна праця на благо рідного народу, формування національної свідомості, домінування рідної мови та культури, прагнення до політичної, економічної, культурної незалежності.

Джерела і література:

12. Василенко М. Г. Іван Франко: поступ ідеї. Коломия: Вік, 2010. 398 с.
13. Медвідь Ф. Іван Франко: «ідеал національної самостійності». *Визвольний шлях*. 1997. № 7. С. 815–820.
14. Пашук А. Філософський світогляд Івана Франка. Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2007. 432 с.
15. Рафальський О., Чернега П. Еволюція соціалістичної ідеї у світогляді Івана Франка. *Іван Франко у творенні української національної ідентичності: зб. наук. праць / голов. ред. О. О. Рафальський, П. М. Чернега*. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М.; К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2016. С. 47–60.
16. Франко І. Двоязичність і дволичність. *Франко І. Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах*. К.: Наукова думка, 2010. Т. 54. С. 600–615.
17. Франко І. Декілька афоризмів у альбом «Дълу» прочитавши його статтю «Смутна поява» в ч. 97. *Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах*. К.: Наукова думка, 1976. Т. 2. С. 482–483.
18. Франко І. Доктор Бессервіссер. Бібліотека української літератури. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3814> (Дата звернення 10.02.2023)
19. Франко І. З кінцем року. *Франко І. Я. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах*. К.: Наукова думка, 2010. Т. 54. С. 801–811.
20. Франко І. Зміна системи. *Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах*. К.: Наукова думка, 1986. Т. 46. Ч. 2. С. 302–316.
21. Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції. *Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах*. К.: Наукова думка, 1980. Т. 26. С. 74–93.
22. Франко І. Наше теперішнє положення. *Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах*. К.: Наукова думка, 1985. Т. 46. Ч. 1. С. 306–322.
23. Франко І. Отвертий лист до галицької української молодіжі. *Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т.* К.: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 401–409.

24. Франко І. Чого ми вимагаємо. *Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т.* К.: Наукова думка, 1984. Т. 44. Кн. 1. С. 34–42.
25. Франко І. Чого хоче галицька робітнича громада? *Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т.* К.: Наукова думка, 1986. Т. 44. Кн. 1. С. 151–164.
26. Франко І. Я. Мислі о еволюції в історії людськості. *Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т.* К.: Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 76–139.
27. Франко І. Я. Поза межами можливого. *Будівничий української державності. Хрестоматія політологічних статей Івана Франка / Упоряд. Д. Павличко.* К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 301–311.
28. Чорноморденко І. В., Куцурук В. М. Роль духовно-інтелектуальної спадщини І. Франка у формуванні національної еліти. *Вісник Житомирського державного університету. Серія: Філософські науки.* 2014. Випуск 4 (76). С. 3–7.
29. Яценко Г. В. Концепт «патріотизм» у публіцистиці Івана Франка. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації.* 2019. Т. 69. Вип. 2. С. 135–139.

Lysiuk Nila Volodymyrivna

Ivan Franko's views on the role of the national elite in the struggle for Ukrainian statehood

The article analyzes the social and political views of Ivan Franko and clarifies his attitude to the role of the national elite in the process of struggle for Ukrainian statehood. It is shown that he assigned a nationalistic function to the elite, considering it a force that should lead the masses of the people to the realization of the national ideal - an independent, cathedral Ukrainian state.

Key words: intelligentsia, national elite, national idea, nation, independence, education, collegiality, Ukrainian language, Ukrainian people.

DOI:10.5281/zenodo.7831567

Лубенцова Ольга Олександрівна

учитель історії вищої кваліфікаційної категорії

*Комунальний заклад «Харківський навчально-виховний
комплекс «Гімназія-школа I ступеня» № 24*

Харківської міської ради

Харківської області імені І. Н. Путікова

УЯВЛЕННЯ ПРО ВПЛИВ ОСВІТИ НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ У ДАВНЬОМУ КИТАЇ (НА ПРИКЛАДІ ФІЛОСОФСЬКИХ ІДЕЙ КОНФУЦІЯ)

У статті, на підставі аналізу філософських ідей Конфуція, з'ясовується роль освіти, яку їй відводили в Давньому Китаї при формуванні політичної еліти. Освіта визнавалася філософом як одна з головних умов входження особи до групи тих, хто управляє народом. По суті, через сферу освіти проголошувався принцип рівних можливостей.

Ключові слова: *виховання, державне управління, конфуціанство, освіта, політична еліта, саморозвиток, станово-ієрархічна система.*

Постановка проблеми. Досвід минулого робить безсумнівним твердження, що збудувати міцну єдину національну державу можна лише при існуванні провідної верстви, яка зацікавлена в існуванні такої держави. Народ, який має власну духовну, інтелектуальну, життєздатну еліту може реалізувати на практиці таке завдання. То ж, маючи на меті розбудувати власну міцну державу, кожний народ починає більш прискіпливо аналізувати тих, хто стоїть на чолі держави та від мудрості, далекоглядності, відповідальності яких залежить подальша доля держави, – на політичну еліту. Це питання хвилювало й філософів Давнього Китаю. Зокрема оригінальні думки щодо цього містяться

в творах Конфуція. Вони не втратили свою актуальність і на сучасному етапі.

Аналіз досліджень. Життєвий шлях та філософські погляди Конфуція привертали увагу дослідників неодноразово. З огляду на обрану тему дослідження заслуговують на увагу наукові розвідки О. Бойченко [1], Ф. Гюлена [2], В. Малявіна [8], О. Михайличенка [9], О. Мостіпана [10], А. Усика [11] та О. Шпарик [12–14]. Попри значний інтерес до порушеної проблеми, окремі аспекти визначення Конфуцієм ролі освіти у формуванні політичної еліти потребують більш детального аналізу.

Мета статті – з'ясувати, на підставі аналізу філософських ідей Конфуція, роль освіти, яку їй відводили в Давньому Китаї при формуванні політичної еліти.

Виклад основного матеріалу. Великий просвітитель і педагог став відомий у Європі як Конфуцій після смерті. Конфуцій – це латинізоване ім'я від Кун Фуцзи, що означає «учитель Кун». Кун – прізвище роду, а звали Конфуція Цю, що в перекладі означає пагорб [3, с. 18]. Він народився в царстві Лу – одному з найбільших і найрозвиненіших у культурному відношенні в тодішньому роздробленому Китаї. Конфуцій був вихідцем з аристократичної сім'ї, що розорилася. Його батько Шу Лян-хе помер, коли хлопцеві виповнилося три роки. Після смерті батька він разом із матір'ю Янь Чжен-цзай переїхав до столиці царства Лу – міста Цюйфу [8, с. 31–32]. Його вихованням почала займатися мати, яка, незважаючи на значні матеріальні труднощі, доклала зусиль щоб дати синові гарну освіту. Ще в дитячі роки Конфуцій відрізнявся слухняністю, шанобливістю до старших і був розважливим. Він виявляв великий інтерес до народних звичаїв, церемоній та обрядів, з повагою ставився до старовинних книг та знань. Коли йому виповнилося 7 років, мати віддала його вчитися до школи. Тут він затьмарив своїх однолітків старанністю, успіхами у навчанні та скромністю, за що був призначений помічником свого вчителя. Завершивши навчання Конфуцій служив чиновником, проте на державній службі не прижився і невдовзі вийшов у відставку. Він вирішив присвятити себе педагогічній діяльності і, за переказами, у віці 22 років став

учителем і саме на цій ниві досяг визначних успіхів [9, с. 46].

У період життя Конфуція Китай складався з низки розрізнених царств (князівств): Вей, Лу, У, Цзінь, Ці, Чу та ін. Часи були нестабільні, і спроби Конфуція зайнятися державною діяльністю були викликані його прагненням відновити порушений справедливий порядок речей. Однак, його високі моральні якості не вписувалися в реалії практичного життя, що призвело його до невдачі у політиці. Зустрівши протидію князів та чиновників, він починає розмірковувати про те, яким має бути ідеальне правління. Конфуцій «звернувся до історії, з якої черпав приклади, що підтверджували його погляди на політику, моральність, обов'язки імператора та підданих». Так виникла його праця «Весна і осінь», в якій роз'яснено принципи «мудрого правління та основи поведінки людей» [4].

Вчення Конфуція є системою поглядів, що містять у собі уявлення про налагодження чіткої схеми управління державою. Він сформулював і обґрунтував систему, яка покликана була служити ієрархізації соціального порядку. За його схемою «государь має бути государем, сановник – сановником, батько – батьком, син – сином» [7, с. 85]. Ідеальний тип держави Конфуцій пояснював на прикладі родини, «в якій батько – правитель, чиновники – старші брати, молодші брати – працівники, у всіх мета – загальне благо». Ідеальним правителем Конфуцій вважав людину, яка понад усе ставить знання, почуття обов'язку, гуманність, виконання заповідей предків.

Примат моральності, що проповідувався ним, визначався прагненням китайського характеру до загального порядку, справедливості, сталого розвитку, спокою та гармонії. Він виділяє в суспільстві два прошарки: керуючих і керованих. У вченні Конфуція постає ідеал мудреців-правителів, які на чолі з імператором (сином неба) покликані керувати суспільством, спираючись на універсальні принципи чесноти. Однак поняття благородного чоловіка (цзюнь-цзи) у Конфуція несе в собі двояке смислове навантаження: з одного боку це індивід, що належить до еліти по праву свого народження (тобто елітарно-аристократична інтерпретація еліти), а з іншого – зразок

досконалої людини, що є опорою імператора. Конфуцій, однак, визнавав, що приналежність індивіда до еліти крові не гарантує його досконалості, але покладає на нього ще більшу відповідальність задля досягнення цзюнь-цзи, оскільки відкриває йому ширші горизонти саморозвитку. Для досягнення ж досконалості необхідно опанувати всі чесноти, чого важко чекати від бідного простолюдина, не здатного до розуміння мудрості. «Шляхетний чоловік рухається вгору, низька ж людина рухається вниз» [7, с. 106] і долею останнього є праця та беззаперечна покора.

Тим часом було б невірно назвати Конфуція крайнім елітаристом, а скоріше помірним із великою перевагою у бік елітизму. Попри те, що Конфуцій є прибічником станово-ієрархічного поділу суспільства, центральним елементом його вчення є концепт знання. Знання представлено одним із ключових критеріїв суспільної диференціації та розуміння цзюнь-цзи. Конфуцій говорив: «Повага без належного знання перетворюється на самокатування. Обережність без належного знання перетворюється на боягузтво. Хоробрість без належного знання перетворюється на нерозсудливість. Прямодушність без належного знання перетворюється на грубість» [8, с. 142]. Шляхетний чоловік є таким не через своє знатне походження, а завдяки розвитку в собі високих інтелектуальних здібностей і моральних чеснот. За допомогою сфери освіти конфуціанська ідеологія передбачала можливість соціальної мобільності, а сам Конфуцій оспівував висування на керівні пости людей, які мають відповідний моральний та інтелектуальний багаж. У результаті в конфуціанському вченні виявляється принцип рівних можливостей індивідів, проте все ж не без тотального відриву від соціального походження індивіда. Кожна людина має в собі можливість збільшення наявного в даний момент інтелектуального потенціалу. Завдяки освіті, накопиченню знань і дотриманню аксіологічних категорій конфуціанської етики кожна людина здатна досягти «цзюнь-цзи», що відкриває їй широкі горизонти в системі суспільної стратифікації. Конфуцій вважав, що у людях по природі закладено прагнення самовдосконалення і що від народження вони мають більш-менш ідентичні стартові здібності

опановувати знаннями, подальше залежатиме від їхньої волі, зусиль і характеру, але й чималою мірою від їхнього соціального оточення [6, с. 241].

Для того щоб інкорпорація в еліту була максимально ефективною та відкритою, Конфуцій запропонував технології та механізми відбору та навчання ефективних правителів та їх просування по службі. У цьому контексті простежується чітка конвергентність понять «благородний чоловік» і талановитий імператор, вони втілені у одну особу. Таким чином, благородний чоловік («цзюнь-цзи») є ідеальним еталонним зразком людини, що поєднує в собі інтелектуальну і духовно-моральну велич з властивим їй правом на високий соціальний статус [5, с. 73–74]. Так почала складатися перша освітня система еліт, заснована на інтелектуальних здібностях індивіда, яка виробила ключові елементи того, що надалі іменуватиметься принципом рівних можливостей у сфері освіти.

Конфуцій приділяв велику увагу освіті, підкреслював важливість навчання та осмислення накопичених відомостей, закликав людей керуватися своїми знаннями у практичній діяльності. Конфуцій дійшов важливого висновку, що люди поділяються на чотири категорії, починаючи з найвищого (найдосконалішого) рівня: «Найвище стоїть той, хто володіє знанням від народження; наступний – той, хто здобуває знання у навчанні; за ним іде той, хто береться до навчання, натрапивши на труднощі. Того, хто зазнав труднощів і не взявся до навчання, люди зараховують до найнижчих» [5, с. 79]. Проголошуючи цінність знань у житті людей, мислитель мав на увазі, що завдяки любові до знання та наполегливості в навчанні людина здобуває знання. Отримуючи знання, вона приходить до розуміння істини, а схиливши розум до істини, стає на шлях вдосконалення.

Тезу Конфуція: «Немає нічого кращого, ніж слідувати стародавнім» – можна розглядати як вічний девіз виховання на давніх національних зразках. З самого дитинства китайці мають вбирати у себе традиції та спадщину багатої духовної культури свого народу, слідуючи його завітам: «З давніх, чудесних каменів складіть щаблі майбутнього». Культура кожного народу індивідуальна.

Для китайської культури характерний культ писемного слова. Китайська література це основа всієї духовної культури Китаю. Згідно з вченням Конфуція, «література є вищий вираз мудрості, є найкраще слово, що знайомить сучасника з ідеєю найдавнішої абсолютної правди. Книга є щось недоторканне, священне ...» [1, с. 301, 302]. Конфуцій, його учні та представники конфуціанської філософської школи не лише закликали до збереження старовини, а й дбайливо зберігали і поширювали пам'ятки стародавньої китайської літератури, завдяки чому багато історичних свідств дійшло до наших днів як документальні взірці давньої китайської культури та втілення етично-виховних принципів.

Благородний муж, вважав він, повинен постійно самовдосконалюватися, виправляти свої помилки, дотримуватися ідеальних правил, або норм поведінки. Вони існували в китайському суспільстві задовго до Конфуція і були встановлені звичаями зразки того, як треба чинити у всіх життєвих випадках в залежності від становища людини в сім'ї та суспільстві. Філософ виходив із непорушності цих установок і постійно їх пропагував, розуміючи під «нормами поведінки» не просто життєві правила, а «принципи «належної», «пристойної» поведінки людини по відношенню до інших людей» [14, с. 243], у яких мають виявлятися такі чесноти, як щирість, відданість, скромність, поміркованість, поступливість. Водночас, як наголошує дослідник В. В. Малявін, Конфуцій, «дбаючи про відродження стародавніх порядків, вніс у справу навчання чимало нового» [8, с. 16–17].

Характеризуючи вчення Конфуція, необхідно підкреслити, що він особливо виділяв дві чесноти, які повинна мати людина, – обов'язок (або справедливість) і гуманність (або людинолюбство). «Обов'язок – це внутрішнє безкорисливе спонукання людини діяти у кожному конкретному випадку морально... Обов'язок регулює відносини між государем і підданими, наказує людям, щоб вони не порушували громадського порядку, не виступали проти правителів» [6, с. 72–73]. Гуманність – це любов до людей: «бути в змозі дивитися на інших як на самого себе – ось що можна назвати мистецтвом

гуманізму»; «Чого не бажаєш собі, не роби й іншим», – стверджував він. Ця якість у розумінні Конфуція, сума всіх чеснот: «Перемогти себе і повернутися до «норм поведінки» – значить стати гуманною людиною» [6, с. 73]. Як зазначає сучасний вчений педагог Лю Цзочан, поняття «гуманність» (жень) становило основне ядро в педагогічній системі Конфуція: «По-перше, гуманність – найважливіший компонент змісту виховання та навчання; по-друге, досягнення гуманності є метою навчально-виховного процесу; по-третє, внаслідок виховання кожна людина має стати втіленням гуманності» [3, с. 80].

Головні в етико-політичному вченні Конфуція принципи «жень» (гуманність, людяність) і «лі» (норми, правила поведінки) були тісно пов'язані з вихованням і навчанням. У цьому полягає основна причина довговічності конфуціанського вчення. Як зазначає В. В. Малявін, «Конфуцію вдалося створити численну та впливову педагогічну школу, становище якої в давньокитайському суспільстві майже не залежало від перипетій політичної боротьби саме тому, що серцевиною конфуціанської традиції було вчення про моральне вдосконалення та цінність символічної мови культури. Якими б не були особисті уподобання правителів, ніхто з них не міг поставити ідеологію і політику вище культури і морального виховання. Спроби відкинути спадщину Конфуція, як трапилося, наприклад, за царювання першого китайського імператора Цинь Шихуанді, призводило лише до швидкого виродження і краху династії» [8, с. 28]. За 2,5 тисячі років китайці переконалися в тому, що в умовах їхньої країни вчення Конфуція вірне.

Конфуцій вважав, що виховання та освіта людині так само необхідні, як добування матеріальних засобів для існування. Правителі повинні дбати про освіту народу, для чого слід розширювати мережу шкіл та інших навчально-виховних закладів. На той час система освіти Стародавнього Китаю складалася з казенних шкіл різних ступенів, які створювались владою і в якості вчителів виступали головним чином чиновники високих рангів. Казенні школи практично були недоступні представникам простого народу, чиєю долею вважалася важка фізична праця. В них навчалися переважно діти аристократії

та багатих китайців. Сучасний китайський учений Чжу Чісінь вважає, що саме Конфуцій започаткував новий тип навчального закладу – приватний, до якого могли вступати всі люди незалежно від їхнього соціального становища [3, с. 62]. Він першим став навчати простолюдинів, стверджуючи, що «в навчанні не повинно бути різниці між людьми». Його цікавило не походження учнів, а самі вони як особистості. Він приймав до навчання тих, хто справді прагнув знань. Конфуцій говорив: «Якщо людина не прагне отримувати знань, то я не вчитиму її» [5, с. 63]. У своїй школі він не дотримувався регламентованих за часом та змістом навчальних занять, не читав лекцій, не опитував учнів, не перевіряв їх знання. Навчання та виховання відбувалося у процесі невимушених, вільних бесід, які часто носили евристичний характер. Конфуцій спостерігав за своїми учнями та вивчав їх, постійно перебував з ними в контакті, проводячи заняття навіть під час мандрівок. Філософ не залишив спеціально розробленої педагогічної теорії. Його педагогічні погляди та ідеї докладно викладені у книгах «Лунь юй» («Бесіди і судження») та «Лі цзі» («Книга етикету, правил поведінки») [11, с. 95]. Під освітою як суспільним явищем Конфуцій розумів єдність двох процесів: виховання та навчання. При цьому виховна сторона в нього превалює, оскільки основна мета освіти – це духовне зростання особистості, її вдосконалення до ідеалу благородного мужа «цзюнь цзи», носія вищих моральних якостей.

Вузловим моментом для конфуціанства є те, що воно поставило вектор подальшого розвитку всього Китаю на духовно-інтелектуальне вдосконалення особистості. «Вчені мужі» стали станом, що синтезував у собі представників китайської інтелектуальної еліти різних філософських поглядів і устремлінь. Прийшовши до влади за правління ханьських імператорів (III ст. до н.е.) конфуціанці перетворили конкурсні іспити на головний, а пізніше фактично на єдиний шлях, який давав можливість увійти до складу правлячої еліти [2, с. 465]. У результаті всі володарі вищих ступенів, отриманих шляхом освіти та конкурсних іспитів, становили стан шэньші, що мав соціальні та матеріальні привілеї. Регулярне природне оновлення елітарної групи за рахунок нових його

членів, які мали високоморальні та високоінтелектуальні характеристики, сприяло тому, що найважливіші пости в Піднебесній займали в основному гідні їх люди. Тому тих представників шэньші, які завдяки своїм духовно-інтелектуальним якостям та заслугам змогли досягти високого становища в суспільстві, можна назвати саме елітою у повному меритократичному змісті цього поняття.

Висновки. Таким чином, одним з головних питань вчення Конфуція було вдосконалення управління державою. Він присвятив цьому багато своїх міркувань, розробляючи доцільні способи вибудови стосунків правителя, службовців й простих жителів у процесі суспільного життя. Мислитель надавав пріоритетного значення освіті в житті людини і держави, наголошуючи на важливості навчання та наступного осмислення здобутих знань для застосування у повсякденному житті. Освіта визнавалася ним як одна з головних умов входження особи до групи тих, хто управляє народом. По суті, через сферу освіти проголошувався принцип рівних можливостей. Конфуцій розробив механізми й технології відбору для навчання ефективних чиновників та їхнього просування по службі.

Джерела і література:

1. Бойченко О. І. Філософська антропологія давнього Китаю. К.: [б. в.], 2003. 216 с.
2. Гюлен Ф. Конфуцій і Платон про ідеал людини. *Персональний веб-сайт професора Фетхуллага Гудлена*. <https://fgulen.com/ua/life-ua/a-dialogue-of-civilizations/gulen-confucius-and-plato-on-the-human-ideal>
3. Каидзука Сагэки. Конфуций: первый учитель поднебесной / пер. с англ. А. Б. Вальдман. М.: Центрполиграф, 2003. 269 с.
4. Конфуциева летопись «Чуньцю» («Весны и осени») / Пер. и примеч. Н. И. Монастырева; Исслед. Д. В. Деопика и А. М. Карапетьянца. М.: Вост. лит., 1999. 350 с.
5. Конфуций. Изречения / пер. с кит. М.: АСТ «Хранитель», 2008. 506 с.

6. Конфуций. Уроки мудрости / сост. М. Блюкменкранц, пер. И. Семененко, А. Штукин, Сесиль Шейнман-Топштейн. М.: Эксмо, Фолио 2008. 958 с.
7. Конфуций: «Лунь Юй» / исслед., пер.с кит., коммент Переломов Л. С. Москва : Восточная литература, 1998. 588 с.
8. Малявин В. В. Конфуций. 3-е изд. Москва: Молодая гвардия, 2007. 357 с.
9. Михайличенко О. В. Освіта і виховання в Японії та Китаї: історико-теоретичний аспект. Суми: Наука, 1997. 122 с.
10. Мостіпан О. М. Поняття «благородного мужа» та «маленької людини» у політичних поглядах Конфуція. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2017. Вип. 21. С. 26-30.
11. Усик А. В. Вчення Конфуція та конфуціанство в контексті китайської філософської традиції (етико-соціальний аспект): автореф. дис... канд. філол. наук: 09.00.05 / А. В. Усик; Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди НАН України. К., 1999. 16 с.
12. Шпарик О. Ідеї неперервної освіти у спадщині Конфуція. *Наукові записки. Серія: Педагогіка*. 2008. № 4. С. 94-99.
13. Шпарик О. Концептуальні засади освіти в творі «Лунь юй». *Зб. наук. пр. Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту. Сер. Педагогіка*. Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2008. Вип. XV. С. 17–21.
14. Шпарик О. М. Мета виховання благородного мужа за Конфуцієм. *Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка*. Луганськ, 2009. № 17 (180). С. 240–253.

Lubentsova Olha Oleksandrivna

The idea of the influence of education on the formation of political elite in ancient China (on the example of philosophical ideas of Confucius)

The article, on the basis of the analysis of the philosophical ideas of Confucius, reveals the role of education that she was assigned in ancient China in the formation

of the political elite. Education was recognized as a philosopher as one of the main conditions for the entry of a person into the group of those who govern the people. In essence, the principle of equal opportunities was proclaimed through the sphere of education.

Keywords: upbringing, public administration, Confucianism, education, political elite, self-development, class-hierarchical system.

DOI:10.5281/zenodo.7831574

Луценко Марія Володимирівна
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОДОЛАЖЕНКО ЛЮДМИЛИ НА ХАРКІВЩИНІ (КРАСНОПАВЛІВКА)

Проаналізовано краєзнавчу діяльність дослідниці одного із населених місць Харківського регіону. Розкривається взаємозв'язок діяльності музеїв та поєднання науково-дослідної та культурно-освітньої функції. Серед головних завдань наукової роботи музеїв – вивчення історії рідного краю та дослідження музейних колекцій, пов'язаних з цією історією, тобто краєзнавство.

Ключові слова: краєзнавство, дослідження, локальна історія

Постановка проблеми. На початку ХХІ ст. для історичної науки характерна суттєва активізація біографічних досліджень. Сьогодні існує велика потреба нового бачення минулого, в якому йдеться не тільки про історію об'єктів, а і про суб'єктів, про «людську» історію, яка нерозривно пов'язана із творчою діяльністю особистості. І особливо в умовах війни значної уваги потребує більш глибоке розуміння громадянами України українського культурно-історичного процесу крізь призму специфічної ролі особистісного початку в історії. З огляду на це в історичній площині, потрібно звертати увагу на діяльність особистостей в краєзнавчій роботі, їх внеску в мікроісторичні дослідження минулого. Такою людиною є Водолаженко Людмила Іванівна –

краєзнавець та педагог селища Краснопавлівки, що на Харківщині.

Аналіз досліджень. Дослідженню краєзнавчого руху, та його ролі у збагаченні наших історичних знань присвятили увагу чимало дослідників. Зокрема, цікавою з огляду обраної нами теми є робота Л. Жванко [2]. Проте, життя і краєзнавча робота Л. І. Водолаженко ще не були предметом наукового аналізу.

Мета статті – розглянути краєзнавчу діяльність Водолаженко Людмили Іванівни, визначити її внесок у дослідження локальної історії.

Виклад основного матеріалу. Водолаженко Людмила Іванівна народилася 1 січня 1950 року в селищі Ельдикан республіки Саха. Але в 1951 році родина переїхала до села Краснопавлівка Лозівського району Харківської області. Саме це місце стає для дівчинки малою Батьківщиною, де вона закінчує школу, де починається її педагогічний шлях, після навчання в Полтавському державному педагогічному інституті імені В.Г. Короленка на природничому факультеті.

З 1971 року молодий фахівець призначений учителем біології і хімії Краснопавлівської середньої школи Лозівського району. Вдавалося поєднувати вчительську діяльність з суспільною. Двадцять років була керівником районного методичного об'єднання вчителів хімії.

Інтерес до історії рідного краю сприяв розвитку музейної справи. Знайдені матеріали й пам'ятки минулого ставали основою створення музею.

У 1986 виконкомом Краснопавлівської селищної ради було прийняте рішення про відкриття краєзнавчого музею. Директором музею був призначений Ленау Іван Лукич, колишній директор Краснопавлівської школи. Людмила Іванівна разом з учнями допомогла систематизувати експозиції, проводити музейні заходи.

А вже з 2001 року стала директором Краснопавлівського краєзнавчого музею і наступницею справи І.Л. Ленау. Продовжувала вести пошукову краєзнавчу роботу, записувала спогади учасників військових дій, спогади про розбудову селища тощо. Активно співпрацювала з історичними центрами,

краєзнавчими та архівними установами.

Людмила Іванівна зазначає, що музей – це місце де минуле не розминулося з майбутнім. Саме у музеї людина занурюється у стародавній світ своєї землі, свого селища, відчувається зв'язок поколінь.

Роль сучасного музею значно зросла, як і доповнився ряд виконуваних функцій музейними закладами. Сьогодні музей варто розглядати як заклад культурного, духовного, освітнього, рекреаційного, інформаційного, комунікативного, естетичного, психологічного, реабілітаційного, творчого функціонування. Поряд із цим змінилося сприйняття музейної діяльності у суспільстві через переоцінку морально-духовної системи цінностей, появу нових норм поведінки, ідеалів. Наслідками таких змін є пошук нових підходів у музейній діяльності.

Осмислення історії, культури рідного краю збагачують людину духовно, виховують відданість Батьківщині, вчать шанувати свій народ та інші народи, що здавна проживають на території України.

Краєзнавчі дослідження дають можливість вивчити матеріал за безпосередніми слідами подій, із застосуванням суміжних дисциплін – географії, екології, демографії, статистики, топоніміки, на широкий джерельний базі з пріоритетом місцевих джерел. Матеріали фондів використовуються для підтвердження або спростування вже усталених точок зору, руйнації хибних стереотипів, які ще до цього часу викривляють нашу історію [2, с. 8].

Сьогодні молоде покоління опинилося в умовах нестабільної суспільної свідомості, – коли немає затребуваних ідеалів в минулому, але і в теперішньому ще не віднайдені нові орієнтири, які були б адекватні змінам, що відбуваються у країні й у світі. Такі ідеали необхідні для майбутнього професійного, особистісного розвитку та національного самовизначення, тому сьогодні юнацтву дуже важко виділити і засвоїти норми дорослого життя, що супроводжується відчуттям невпевненості у завтрашньому дні. І саме залучення до краєзнавчої діяльності формуватиме суспільну свідомості і повагу до своєї локальної історії.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про музей та музейну справу», музей – це науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій із науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини» [3].

Так, музей є майданчиком, який виконує об'єднавчу функцію в історичній ретроспективі. До Краснопавлівського музею завжди приїждять німецькі громадяни в пошуках інформації про загиблих своїх родичів. Наприклад, до Людмили Іванівни звернулася родина із Віттенбергу. Дізнатися про загиблого свого батька, який загинув на території селища. Дослідниця ознайомила іноземну делегацію не тільки про загиблого родича, а й розповіла про історію селища Краснопавлівка, традиції її мешканців. І це був непоодиноким випадок міжнародного спілкування на базі краєзнавчого музею. Так, було звернення з Голландії від Фрізо Майяса про те, що є могила загиблого радянського військового, який родом був з Краснопавлівки. Він хотів знайти родичів цього військового в селищі. І Людмила Іванівна займалася пошуковою справою. І була знайдена донька загиблого військового Агібалова. Фрізо Майяс повідомив місце поховання її батька на французькому кладовищі. Це була важлива інформація для родини, адже про батька нічого не було відомо з 1941 року.

Робота з дітьми та молоддю сьогодні стала однією із пріоритетних напрямків просвітницької діяльності музею в селищі. З цією метою проводяться тематичні екскурсії, вечори пам'яті, гостьові лекції тощо. Людмила Іванівна у своїй роботі застосовує різноманітні підходи: занурення в епоху, бесіди, інтерактивні ігри та ін.

Метод створення ігрових ситуацій у просторі музею дає змогу вивчити особливості усвідомлення дитиною важливості спільної колективної діяльності, рухових вправ, “програвання” різних ситуацій, “вживлення” у певні образи, “занурення” у відповідне середовище.

Креативний підхід, який можна асоціювати з філософською течією

конективізму, на перше місце ставить розвиток творчих здібностей особистості, розуміючи педагогічну діяльність у просторі музею як активну взаємодію та комунікацію, що має на меті розвивати інтелектуальні здібності й таланти відвідувачів різного віку. [90]

Д. Дьюї, у своїх дослідженнях, виділяє сильні сторони освітньої функції музею. Переша – це можливість музею бути середовищем, що гарантує у навчанні відхід від рутинної діяльності, безглузлого стимулу. Це основа прагматичного бачення освіти, яка, на відміну від класичної, зосередженої на розумовій роботі учня, фокусується на навчанні через досвід. Проте досвід, на думку Дьюї, не може зосереджуватися на діяльності практичній (в основному дотичній до сучасної освітньої практики музеїв), а повинен передбачати інтелектуальну та емоційну стимуляцію, пробуджувати інтерес, стимулювати уяву й пізнавальну активність учнів [1, с. 116].

У процесі краєзнавчо-туристської діяльності закладаються основи особистості – духовної, високоморальної, соціально спрямованої на інших, яка вільно й відповідально визначає свою позицію серед інших. У дітей виховується культура власних бажань та інтересів, розвиваються почуттєва та воляова сфери, формуються базові якості особистості, вищі потреби.

Людмила Іванівна брала участь в проєкті Харківського історичного музею імені М.Ф. Сумцова «Азимут культурного розвитку» де представляла наробки краєзнавчої роботи музею. Створювала відеофільми про народних умільців регіону для ознайомлення творчої складової життя мешканців селища.

Головними рисами її роботи є – творчий пошук, принциповість, вимогливість, доброзичливість, ентузіазм та працелюбність. Завжди оптимістичний настрій. Має нагороди: знак «Відмінник освіти України», медаль «Ветерана праці», почесні грамоти всіх рівнів тощо.

Висновки. Водолаженко Людмила Іванівна все своє життя присвятила роботі в школі. Велику увагу вона приділяла вихованню у підростаючого покоління любові до рідного краю та Батьківщини. Потужною базою для проведення цієї роботи став краєзнавчий музей. Людмила Іванівна сама

активно брала участь у формуванні її колекції й активно залучала до цієї роботи своїх учнів.

Джерела і література:

1. Дьюи Д. Демократия и образование / пер. с англ. Ю. И. Турчаниновой, Э. Н. Гусинского, Н. Н. Михайлова. П.: Педагогика-Пресс, 2000. 384 с.
2. Жванко Л. М. КРАЄЗНАВСТВО: Конспект лекцій. Х.: ХНАМГ, 2010. 163 с.
3. Закон України «Про музеї та музейну справу». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80#Text> (Дата звернення 11.02.2023)

Lutsenko Mariia Volodymyrivna

Local study activities of Lyudmila Vodolahenko in Kharkiv Oblast (Krasnopavlivka)

The local history activity of a researcher of one of the settlements of the Kharkiv region was analyzed. The relationship between the activities of museums and the combination of research and cultural and educational functions is revealed. Among the main tasks of the scientific work of museums is the study of the history of the native land and the study of museum collections related to this history, that is, local history.

Keywords: local history, research

DOI:10.5281/zenodo.7831583

Лялюк Ірина Миколаївна,

учитель українознавства та зарубіжної літератури

Харківської гімназії № 65

Харківської міської ради Харківської області

РОЛЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ЕЛІТ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВОЮ У РОБОТАХ ТОМАСА МОРА ТА ТОММАЗО КАМПАНЕЛЛІ

У статті розглядаються роботи Томаса Мора та Томмазо Кампанелли й з'ясовується, яку роль автори утопій відводили інтелектуальним елітам в управлінні державою. Основною темою через твори утопістів проходить виведення на високе почесне місце професії вчителя, що обумовлено доведенням концепції ідеальної держави, ідеальної влади, ідеальних людей які нею управляють. Досягти це можна лише за умови різнобічного виховання особистості.

Ключові слова: *виховання, гуманізм, державне управління, інтелектуальна еліта, література епохи Відродження, особистість, утопія.*

Постановка проблеми. Визнання виняткової ролі особистості та відхід від середньовічного пантеїзму у епоху Відродження не могли не привести до пожвавлення інтересу до проблеми інтелектуальної еліти. Гуманізм епохи Відродження утвердив себе через формування нової течії суспільної думки, заснованої на ідеях егалітаризму, що ставить питання про неправомірність соціальної диференціації і захищає інтереси більшості верств населення – утопічного соціалізму. Радикальні ідеї нового напрямку у художньо-романтичній формі висловили Томас Мор у творі «Утопія» та Томмазо Кампанелла у «Місті сонця».

Аналіз досліджень. Дослідниками постійно йде пошук соціальних ідеалів

і найкращих форм державного устрою, здатних забезпечити досягнення загального добра і блага. У цьому процесі вони звертаються до філософських роздумів минулих поколінь, в тому числі й до концепцій висловлених у творах Томаса Мора та Томмазо Кампанелли. Зокрема, слід відзначити роботи О. Вечіркор [2], Г. Демиденко [3], Г. Іленьків [4], Є. Ланюк [7], Р. Нозіка [9], Ю. Сабадаш [11], Г. Сабат [12] та багато інших. Попри значний науковий інтерес творчості цих мислителів, поза увагою залишився важливий аспект їх творів – роль і місце у суспільстві інтелектуальної еліти.

Мета статті – проаналізувати роботи Томаса Мора та Томмазо Кампанелли й виявити, яку роль автори утопій відводили інтелектуальним елітам в управлінні державою.

Виклад основного матеріалу. Томас Мор та Томмазо Кампанелла були прогресивними мислителями та письменниками, дітьми епохи Відродження, коли Західна Європа, приголомшена антифеодальними рухами, увійшла до стадії початкового розвитку капіталізму, коли техніка і наука пішли вперед, коли думка обганяла реальність у пошуках нового [10, с. 217]. Томас Мор (1478–1535) – родоначальник утопічного соціалізму. Його батько та обидва діди були пов'язані з юриспруденцією. Вступив до Оксфордського університету. У 26 років став членом парламенту і набув популярності своєю справедливістю, прославився як людина високого громадянського обов'язку. Він був призначений королівським радником при Генріху 8, потім обраний спікером палати громад і в 1529 призначений лорд-канцлером. Тобто він став другою після короля особою. На цій посаді він зберігав незалежність, чим викликав конфлікти з королем [1, с. 74]. Подальше поширення утопічного соціалізму у Європі пов'язане з ім'ям Джованні Доменіко Кампанелли, автора «Міста Сонця», відомого італійського філософа, соціолога та літератора. Він народився в 1568 році на півдні Італії, в Калабрії, яка знаходилася під гнітом іспанської корони. П'ятнадцяти років, усупереч волі батька, який мріяв бачити його дипломованим юристом, він постригся до монастиря домініканців під ім'ям Томмазо (Фома). Починаються завзяті заняття філософією та теологією,

вивчення робіт Аристотеля та Хоми Аквінського. Але допитливий і глибокий розум Кампанелли рветься з тіней церковної вченості. На полицях монастирських бібліотек знаходить праці Демокріта і Платона, по-своєму осмислює їх. Найбільший його інтерес викликала натуралістична філософія італійця Бернардіно Телезіо (1509–1588), запеклого супротивника аристотелівської схоластики, роботи якого були включені католицькою церквою до списку заборонених книг. Кампанелла відкрито захищає ідеї Телезіо, публікує філософські твори, де розвиває їх у напрямі пантеїстичного одухотворення природи. Така зухвалість не могла пройти безкарно, й інквізиція зацікавилася Кампанеллою. Але до певного часу все зійшло благополучно: Кампанелла виявив себе як противник Реформації і прихильник не тільки церковної, а й світської влади папи, що змусило інквізицію заплітати очі на багато його гріхів [6, с. 241]. Хоча цих двох мислителів відділяє майже сто років, запропоновані ними моделі суспільного устрою мають багато спільного.

Першим до пошуку ідеального суспільства звернувся Томас Мор. Однак, спроби винайти ідеальний суспільний устрій були і до нього. Зокрема, в трактаті «Політика» Платона, який сам Мор добре знав і з якого запозичив багато ідей. Автор стверджував, що державу мають очолити найрозумніші – вчені-філософи, які створюють закони. Їх охороняти повинні воїни. У самому низу – торговці, ремісники, землероби, які й розпоряджаються матеріальною власністю. Але головний їхній обов'язок – постачати вищим групам все необхідне. Суть утопічної мрії Платона – ліквідація чвар та боротьби всередині панівного класу рабовласників. Він хотів повернутися не до первісної громади, а до ближчого минулого. А потім – жодних зрушень, жодного розвитку, все встановлено навіки за абсолютного поділу розумової та фізичної праці [9, с. 33]. Достатньо уважно прочитати «Державу» Платона і «Утопію» Т. Мора, щоб переконатися, наскільки великий був вплив першого на другого. Збігаються не лише окремі положення та принципи устрою ідеальної держави в одного й іншого мислителя, а часом навіть словесні висловлювання. Сучасні дослідники та коментатори розкривають цілі пласти «платонізму» в «Утопії».

Та й сам Т. Мор не приховує, що його «Утопія» навіяна платонізмом і є своєрідним продовженням ідеальної держави Платона і певною мірою політії Аристотеля [7, с. 200].

Сюжет книг англійця Т. Мора та італійця Т. Кампанелли досить простий: у них проголошуються ідеї загальної рівності та описується суспільний устрій на острові Утопія та у Місті Сонця, де проживають утопійці та солярії відповідно. Обидві утопії будуються у формі діалогу і від імені якогось мандрівника, який випадково відкрив небачену країну і сприймає незнайомий йому світопорядок. Основна причина всіх пороків і бід, вважали автори утопій, – приватна власність, через яку виникають протиріччя інтересів особистості та суспільства, ледарство та виснажлива праця, розкоші та злидні; вона породжує злочини. Затвердження ідеї соціальної рівності Мор і Кампанелла пов'язували з ліквідацією приватної власності, скасуванням грошового обігу, загальною обов'язковістю продуктивної праці, утриманням від воєн і чвар, рівним розподілом суспільних благ. «Де тільки є приватна власність, де всі міряють на гроші, там навряд чи будь-коли можлива правильна і успішна протікання державних справ» [8]. У цьому контексті їхні проекти соціальної справедливості будуються у відриві від ідей Платона (крім скасування приватної власності), у якого умовою існування ідеальної держави було збереження соціальної нерівності та ієрархії, примат аристократизму духу та інтелектуалізму філософів-правителів. Для Мора і Кампанелли первинним є досягнення суспільної рівності та покращення життя всього суспільства, а не його еліти. Внаслідок проголошення в «Утопії» низки таких гуманістичних принципів та викриття недоліків класового суспільства дозволили говорити про те, що Мор «намагався розробити детальний план комуністичної організації суспільного життя» [2, с. 58], а Кампанелла, як його послідовник, став огранщиком цього комуністичного плану, ще більш деталізуючи ідеї соціальної рівності та егалітаризму.

Тим часом, в Утопії, на відміну від Міста Сонця, існує рабство, що в принципі суперечить ідеям рівності. Раби повинні виконувати всю брудну і

непосильну роботу. Але рабами стають не від народження, основним джерелом рабів є кримінальний злочин або будь-яке інше досить тяжке правопорушення: «...вони звертають у рабство свого громадянина за ганебне діяння або тих, хто в чужих народів був приречений на страту за скоєний ним злочин», (їх купують або отримують задарма)» [8]. Тим самим Мор показує, що рабство в Утопії має дуже специфічний характер. Раби виконують економічну функцію, будучи і мірою регулювання правопорядку. Таким чином, на думку Мора, необхідно розцінювати рабство в Утопії, як заклик до пом'якшення жорстокої середньовічної Європейської системи кримінальних покарань, адже ніщо не може бути порівнянне за значимістю з цінністю людського життя. Однак, з боку критиків, саме в наявності рабовласництва проявляється слабка сторона концепції Мора, адже в реальному світі наявність рабів явно суперечить і принципам рівності, і гуманістичним ідеям, на яких ґрунтувався автор. Крім того, не знаходить свого абсолютного підтвердження у тексті й декламація загальної рівності навіть серед законослухняних громадян. Тут ми зустрічаємо прихильність до настанов давньокитайських мислителів, згідно з якими жінки повинні підпорядковуватися чоловікам, діти – батькам, молодші – старшим.

В уявленні Мора ідеальна людина – це людина діяльна, що займає своє становище у суспільстві завдяки таланту та праці, а не знатному походженню. Але для Мора праця інтелектуальна вище фізичної, в ідеальній державі Утопія присвячувати весь свій час наукам можуть лише обрані: «У кожному місті є лише небагато осіб, які звільнені від інших праць і приставлені лише до навчання, це саме ті, у кого з дитинства виявилися прекрасні здібності, видатний талант та покликання до корисних наук» [8]. У результаті навіть у теоретико-утопічній побудові свого егалітарного суспільства Мор не зміг обійтися без виділення інтелектуального прошарку, що формується на засадах меритократії. Тут Мор зосереджується на якісному змісті людської особистості, можливості її розвитку. Мова йде про виховання та освіту як основні напрямки відтворення інтелектуальної еліти для того «щоб у ще ніжні та гнучкі уми хлопчиків вкласти думки добрі та корисні для збереження держави» [8]. По

суті, Мор малює образ платонівського ідеального правителя, вихованого на інтелектуальних чеснотах: «У літературній утопії засновниками «найкращого» устрою виступають виняткові герої. Їхня унікальність проявляється у неперевершених інтелектуальних здібностях» [11, с. 120]. Кожен громадянин Утопії має всі умови для успішного оволодіння науками та духовного зростання.

Ще більш чітко загальна стратифікація за інтелектуальною ознакою представлена в «Місті Сонця» Т. Кампанелли, написаному сто років після «Утопії» Т. Мора. Вищими посадовими особами в Місті, так само як і в «Державі» Платона, є філософи і мудреці, які обізнані в будь-якій галузі знання, споглядачі вищих ідей і на цій підставі керують усією державою. Вони – абсолютні правителі та їхня влада ні в кого не викликає сумніву і невдоволення, оскільки базується на принципах меритократії. Верховним правителем є Метафізик чи інакше Сонце, звідки і назва міста. Ним стає найбільш здібна, обдарована і всебічно освічена з усіх громадян людина, яка найбільш повно обізнана в науках, мистецтвах, ремеслах. У нього найглибші пізнання у метафізиці, математиці, фізиці, історії, астрономії та ін. Правитель є главою світської та духовної влади, остаточне рішення з життєво важливих питань завжди залишається за ним. Його посада незмінна, якщо тільки не знайдеться така людина, яка виявиться мудрішою за свого попередника. Коли така людина з'явиться, Метафізик зобов'язаний сам відмовитися від влади на її користь. При Верховному правителі складаються три співправителі: Пон (Міць або Сила – керує питаннями війни та миру), Сін (Мудрість – керує розвитком наук, мистецтв, різноманітними навчальними закладами) та Мор (Любов – розпоряджається питаннями дітонародження, виховання, укладення шлюбів). Ці посади також незмінні «якщо тільки порадившись між собою вони не передадуть своєї гідності іншому, кого з упевненістю вважають наймудрішим, найрозумнішим і бездоганим» [5]. Тож, Метафізик, Міць, Мудрість, Любов – єдині з магістратів, які не можуть бути зміщені з волі народу і на взаємини яких між собою народ не впливає. Інші начальники та посадові особи, перш ніж

потрапити на ту чи іншу офіційну посаду, проходять процедуру обрання. Також у Місті Сонця існують народні збори, які критикують діяльність правлячих осіб, воно складаються із кандидатів яким виповнилося 20 років та які мають право висловлювати невдоволення з приводу діяльності уряду. Правлячий шар у Кампанелли близький до політії Аристотеля, але з деякими уточненнями, коли верховна влада розділена між трьома співправителями (а це аристократичний початок) і незмінним Верховним правителем, що являє собою тенденцію монархічну. Абсолютно чітко Кампанелла виділив інтелектуальну еліту суспільства, що займає своє становище в Місті Сонця за своїми якостями, а також і її верхівку – неперевершеного і беззмінного інтелектуала, що володіє немислимим набором якостей, по праву займає верховне місце в суспільній ієрархії відповідно до принципу меритократії. Кампанелла сам належав до класу інтелігенції, за яким і закріпив владу у місті Сонця. Інтелігенція того часу була порівняно освічена, і хто як не вона могла розібратися в усіх питаннях управління суспільством.

Істотним уточненням до утопії Кампанелли буде те, що він продовжив і розвинув євгенічні погляди Платона щодо формування еліти крові. За задумом Кампанелли, найкращий суспільний устрій поширюється також на сімейно-шлюбні стосунки та регламентує критерії відбору майбутніх батьків. Шлюби, що укладаються в Місті Сонця, не мали нічого спільного з любов'ю. За аналогією з конями і собаками – шлюби між людьми укладалися з метою поліпшення людської породи (підбором подружжя займалися священнослужителі), ну а безплідні жінки ставали загальними дружинами. Він не обмежується суто зовнішніми даними, до уваги беруться не тільки фізичні характеристики майбутнього батька, але також його психічний та інтелектуальний розвиток. Навіть час зачаття визначається суворо з наукового погляду, який з точністю розраховують астролог та лікар [5]. У результаті Кампанелла скасовує у своїй утопії як ідею рабства, власності, так й ідею сім'ї, оскільки у вигляді традиційних форм шлюбу та сімейного життя складно генерувати найкраще потомство – майбутніх будівельників найкращої держави.

Крайній прагматизм Кампанелли у погляді на спільність сімейно-шлюбних відносин багато в чому пояснюється його прагненням абсолютизувати принцип загальної справедливості, зятотою прихильністю автора до своїх утопічних ідеалів.

Основна причина зла на думку Кампанелли полягає у людських пороках, насамперед в егоїзмі, що породжує бажання в одних жити за рахунок інших. «Але коли ми відмовимося від себелюбства, у нас залишиться тільки любов до громади». Ламати людську природу, за якою кожна людина насамперед думає про себе, а не про інших, Кампанелла хоче за допомогою поліцейської держави, за якої будь-яке інакодумство припиняється. Інші причини народного нещастя, це невігластво і нерозуміння необхідності переходу до нового, більш досконалого суспільного порядку. Тому мислитель приділяв особливу увагу народній освіті та вихованню. З моменту народження діти починають навчатися та виховуватися у суспільстві. Основний метод для цього – навчання за картинами, якими списані стіни будинків міста. Починаючи з 10 років відбувається перехід до практичного навчання дітей. При цьому діти проходять, і тут Кампанелла повторює ідеї Мора, поряд із загальними предметами, ремісничу справу та сільське господарство. Велике значення надається й освіті дорослого населення. У час, що залишився від 4 годин роботи, передбачалося, що люди будуть розвиватися душею і тілом. Або вивчати науки, або займатися фізичними вправами.

Підсумовуючи слід зазначити важливість утопічних поглядів для соціокультурного осмислення ролі інтелектуальних еліт. Розгляд еліт крізь призму утопій та оцінки їх діяльності є суттєвими складовими елітологічного дискурсу. Як правило, утопія асоціюється з тим, що навряд чи можна здійснити на практиці і самі автори утопій говорять нам про це. Так Т. Кампанелла, розглядаючи вибудовані ідеали як ним самим, так і його попередником Т. Мором називає їх інакше як «зразком для посильного наслідування», державним устроєм, «відкритим у вигляді філософських висновків». Та й сам Мор називав свою «Утопію» «золотою кумедною книжечкою». Тим часом

утопією можна назвати не тільки те, що неможливе, а й щось інше, відмінне від того, що існує. У інтелектуальній еліті завжди існує потреба у новому погляді на життя, змінах, ідеалах, досконалому світі. Ідеал можна визначити як образ, відповідно до якого індивід формує своє майбутнє, отже, відповідно до якого він має діяти вже сьогодні. Його думка у разі рухається у двох напрямках: від ідеалу до дійсності і від дійсності до ідеалу. Як зазначає Є. О. Гаврилов «Процес інтелектуального конструювання, що здійснюється утопістом, у чомусь схожий з пізнавальною діяльністю вченого. У результаті створення утопічних проектів використовуються ті самі процедури, що й у ситуаціях наукового експерименту чи моделювання» [1, с. 79]. Утопія, таким чином, є свого роду теоретичною інтелектуальною ідеалізацією щодо зміни існуючої дійсності та виконує цілеспрямовану функцію, задаючи вектор руху.

Висновки. Таким чином, у творах Т. Мора та Т. Кампанелли є ряд подібних концептуальних принципів, що мають бути закладеними в основу суспільного розвитку. Зокрема: приватна власність є причиною всіх бід народів, а єдиним засобом забезпечити загальний добробут є її знищення та нагородження всіх власністю із загального фонду; благополуччя у суспільстві забезпечується обов'язковістю виробництва та праці всіх, організацією господарського життя; державна власність не може бути предметом купівлі-продажу; найпочесніші посади у державі – землероб, будівельник, коваль, лікар, учитель. Виведення на високе почесне місце професії вчителя обумовлено тим, що у основу своїх концепцій ідеальної держави, ідеальної влади, ідеальних людей мислителі поклали міркування Платона про програму різнобічного виховання особистості. Значення соціальних функцій виховання – зробити досконалим громадянином, що вміє або підпорядковуватися або управляти іншими. Ця ідея основною темою проходить через твори утопістів. Мор і Кампанелла зробили великий внесок у розвиток суспільно-політичної думки. На місце релігійного ідеалу пасивності та смирення разом з утопічним соціалізмом приходить новий ідеал людини, яка вдосконалює себе та виправляє навколишній світ.

Джерела і література:

1. Бичко А. К., Бичко І. В., Табачковський В. Г. Історія філософії. Київ, Либідь, 2001. 648 с.
2. Вечірко О. Жанр літературної утопії у контексті англійського Відродження. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. Кіровоград, 2014. Вип. 128. С. 56–59.
3. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: Навчальний посібник. Харків: Консум, 2004. 432 с.
4. Іленьків Г. Принцип корисності як основа раціональної організації політичної системи утопії та антиутопії. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2017. Вип. 14. С. 224–226.
5. Кампанелла Т. Місто Сонця. *Бібліотека української літератури*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3439>. (дата звернення: 13.02.2023 р.)
6. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера. К.: Тандем, 2002. 584 с.
7. Ланюк Є. Естетика політичних теорій епохи Відродження. *Вісник Львівського університету. Серія: Філософсько-політологічні студії*. 2014. Вип. 4. С. 196–209.
8. Мор Т. Утопія. *Бібліотека української літератури*. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/world/printit.php?tid=3752> (дата звернення: 05.03.2023 р.)
9. Нозик Р. Анархия, государство и утопия / пер. с англ. Б. Пинскера; под ред. Ю. Кузнецова и А. Куряева. М.: ИРИСЭН, 2008. 424 с.
10. Рассел Б. Історія західної філософії. К. Основи, 1995. 759 с.
11. Сабадаш Ю. С. Ідеали «Утопії» – ідеали ренесансного гуманізму. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філософські і психологічні науки*. 2003. Вип. V. С. 116–122.

Lialiuk Iryna Mykolaivna

**The role of intellectual elites in the management of the state in the works of
Thomas More and Tommaso Campanella**

The article deals with the works of Thomas More and Tommazo Campanella and find out what role the Utopia authors were given to intellectual elites in the management of the state. The main theme through the works of utopists is the introduction to the high honorable place of the profession of teacher, which is due to the proof of the concept of an ideal state, ideal power, ideal people who govern it. This can only be achieved if the personality is comprehensive.

Keywords: education, humanism, public administration, intellectual elite, literature of the Renaissance, personality, utopia.

DOI:10.5281/zenodo.7831589

Мартінова Ірина Станіславівна

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

РОЛЬ НАУКОВО – ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В МІЖКУЛЬТУРНІЙ КОМУНІКАЦІЇ: Л. Д. МАЄВСЬКА

В статті вивчається біографія Маєвської Ліни Дмитрівни, яка більше 60 років працювала на кафедрі німецької і французької мов Харківського університету, викладала німецьку мову для фахівців, займалася перекладом. Нею опубліковано більше 70 наукових робіт, присвячених сучасній лексичній німецької мови, проблемам міжкультурної комунікації та ін. З 1968 року Л. Д. Маєвська вела широку громадську діяльність на посаді відповідального секретаря, а потім віце – президента Товариства дружби з Німеччиною. На цій посаді вона постійно сприяла розвитку контактів університету і міста Харкова з НДР, Німеччиною в галузі науки і культури.

Ключові слова: *перекладач, викладач іноземної мови, університет, громадська організація, Харківське міське відділення товариства дружби і культурних зв'язків з Німецькою Демократичною республікою (ХМБТ), міжнародні зв'язки.*

Постановка проблеми. Дослідження діяльності науково – педагогічної інтелігенції на всіх етапах існування українського суспільства є важливою складовою історичної науки, зокрема такого напрямку як наукова біографістика. Мета даної статті показати роль викладача іноземної мови в розвитку міжнародних зв'язків навчального закладу, налагодження

міжкультурної комунікації на прикладі вивчення діяльності Л. Д. Маєвської, яка 60 років працювала на кафедрі німецької і французької мов Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, викладала німецьку мову для фахівців, вела активну громадську роботу. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що проаналізовано вплив змін суспільно-політичної ситуації на життєвий шлях певної людини.

Через аналіз громадської діяльності Л. Д. Маєвської оприявлено зв'язок процесу лібералізації суспільного життя 1960-х рр. з відновленням факультету іноземних мов у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, участю викладачів факультету у створенні Харківського міського відділення товариства дружби і культурних зв'язків з Німецькою Демократичною республікою (ХМВТ) та подальшим розвитком міжнародних зв'язків як університету, так і міста Харкова. На прикладі викладацької і наукової роботи Л. Д. Маєвської продемонстровано роль викладача іноземної мови у створенні сприятливих умов для поліпшення професійної комунікації вітчизняних науковців в епоху глобалізації та інтернаціоналізації.

В українській історіографії продовжують бути актуальними біографічні дослідження. Історики сподіваються за допомогою біографічних досліджень винайти індивідуальне в історії, її людський вимір, який розчиняється в соціальних формаціях і епохах. З іншого боку через життєпис окремої людини у всій повноті, багатоманітності і суперечливості розкривається історичне минуле народу, країни, регіону, міста, певної установи. Класичний Університет – це не просто навчальний заклад і наукова установа, це особливе середовище зі своїми традиціями, атмосферою, цінностями, це певний спосіб життя і правила поведінки. Є викладачі для яких Університет став сенсом життя, серед них Ліна Дмитрівна Маєвська – доцент кафедри німецької і французької мов факультету іноземних мов. Її життя і діяльність – це приклад відданості професії і установі, де вона працює все своє життя.

Аналіз останніх досліджень. Час навчання і роботи Л. Д. Маєвської в університеті охоплює декілька етапів розвитку нашого суспільства, вплив яких на становище навчального закладу відображено в «Історії Харківського університету» [21]. В розділі, що присвячений факультету іноземної філології є згадка про наукову діяльність Л. Д. Маєвської [21, с. 664–669]. На сайті університету дана коротка біографічна довідка про Л. Д. Маєвську [7]. Моє ознайомлення з науковим доробком Ліни Дмитрівни відбулося під час складання бібліографії її наукових статей і тез доповідей на конференціях. Громадська робота, як і діяльність Харківського міського відділення товариства дружби і культурних зв'язків з НДР відображені на сторінках місцевої преси, в архівних документах. Важливим джерелом стали інтерв'ю з Л. Д. Маєвською, її щоденники, фотоархів [6; 10].

Метою статті є аналіз впливу певної епохи на становлення особистості, ролі університетського викладача іноземної мови в розвитку міжнародних зв'язків, міжкультурної комунікації.

Виклад основного матеріалу. За словами самої Ліни Дмитрівни: «У мене дуже проста біографія: народилася у 1937, навчалася в школі 1944 – 1954 рр., в університеті – 1954 – 1959 рр., по закінченні рік працювала в школі, трішки – в небі і з 1961 по сьогодні в Alma Mater – Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна». Сталість і розвиток – ці взаємовиключні поняття поєднала в своєму житті Ліна Дмитрівна. З одного боку все життя проходить в Харкові, на Журавлівці в будинку діда, робота – в Університеті, з іншого боку - постійний професійний розвиток, широка географія конференцій, насичена громадська діяльність, любов до подорожей.

Ліна Дмитрівна народилася у Харкові 14 листопада 1937 року, її батько Маєвський Дмитро Пилипович працював водієм на Механічному заводі, був директором гаража. Воював, війну закінчив у Відні. Мати, Маєвська (Помазкіна) Поліна Михайлівна, все життя працювала бухгалтером у дитячому будинку. Під час війни залишилася у Харкові, продовжуючи працювати в дитбудинку. Рятуючи сиріт, в холодні і голодні зими 1941/1942, 1942/1943

неодноразово ходила на «мінки». Наслідком стала важка хвороба, що прикувала її до ліжка на довгі 17 років. Поліна Михайлівна була нагороджена медаллю «За доблесний труд в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 гг.» [6].

У рік звільнення України від нацистів Ліна пішла до школи, де уже навчалася її старша сестра Ніна Дмитрівна (була викладачем університету з 1966 по 1990 рр.). Сестри навчалися у Харківській середній школі № 134, яка знаходиться поряд з їх будинком. Місто тільки - не було звільнено від нацистів, Журавлівська школа була напівзруйнованою, там нацисти тримали коней. Діти разом з вчителями працювали на відбудові школи. Було холодно, голодно, не було чим і на чому писати, але потяг до навчання був величезний. З теплом і великою повагою Ліна Дмитрівна згадує директора Г. Л. Чичельницького, вчителів, які ходили по домівках, перевіряючи, в яких умовах живуть діти, чи є їм чим харчуватися. Саме в школі з'явилася цікавість до німецької мови. Любов до мови прищепила вчителька німецької мови Белла Лазарівна Блехер, яка вчила дітей розрізняти поняття «німець» і «фашист» [6].

По закінченні школи щодо подальшого навчання не було сумнівів. У 1954 році Ліна Дмитрівна вступила в університет на факультет іноземних мов. У 1956 – 1957 рр. факультет іноземних мов з англійським німецьким і французьким відділеннями був перетворений на романо-германське відділення філологічного факультету [21, с. 464], яке вона закінчила з відзнакою у 1959 році. По закінченні університету Л. Д. Маєвська працювала в середній школі № 33 м. Харкова. Але викладання в школі не давало можливості поглиблювати знання мови, а вона прагнула більшого, можливості спілкування з носіями мови. Пошук такої можливості в закритій країні, якою був на той час СРСР, був доволі складним. В літку 1960 року вона пішла працювати стюардесою, але спілкування з іноземцями було практично неможливим, та й батьки дуже хвилювалися, тому все швидко закінчилося [6].

Десталінізація і лібералізація суспільного життя, певні зміни пріоритетів у зовнішній політиці привели до розширення економічних і культурних

зав'язків СРСР з країнами світу, що збільшило потребу у вивченні іноземних мов. У зв'язку з цим у 1960 році було відновлено факультет іноземних мов. Також була усвідомлена ідеологічна потреба створювати позитивний імідж радянської держави, пропагувати радянський спосіб життя за кордоном, особливо у країнах «соціалістичного табору» [3]. З цією метою було створено Союз Радянських Товариств Дружби з іноземними країнами (СРТД), а 5 березня 1959 р. його відділення - Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами (УТДКЗ) [4]. Однією з первинних його організацій було Харківське товариство дружби з НДР [2; 5]. Відновлення факультету іноземних мов і створення Харківського товариства дружби з НДР відіграли ключову роль у житті Л. Д. Маєвської.

Саме в цей час і відбулася раптова зустріч Ліни Дмитрівни з її колишнім викладачем і куратором групи Калініченком Олексієм Степановичем (доцент, завідувач секції, пізніше завідувач кафедри), який запропонував роботу в університеті. З 1961 року, більше 60 років (якщо рахувати навчання) віддала Ліна Дмитрівна Університету, кафедрі німецької і французької мов, яка забезпечує викладання іноземних мов для студентів всіх факультетів університету. Л. Д. Маєвська викладала німецьку мову на механіко – математичному, геолого - географічному і фізичному факультетах.

Особливу сторінку її викладацької діяльності становить викладання фахівцям, а саме аспірантам і викладачам. У 1970 – 1980-ті рр. посилися міжнародні зв'язки університету, розвивалася співпраця з вищими навчальними закладами Польщі, Югославії, НДР (Росток, Галле), викладачі університету все частіше стали виїжджали за кордон [21, с. 610–615]. Під час ректорства І. Є. Тарапова (1975 – 1993) з ініціативи відділу міжнародних зв'язків були створені спеціальні мовні курси для аспірантів і викладачів для вдосконалення іноземної мови. О. С. Калініченко рекомендував для викладання на курсах Ліну Дмитрівну з огляду на її великий досвід перебування у мовному середовищі і спілкування з носіями мови під час роботи заступником Голови Харківського товариства дружби з НДР. На цей час вона була знайома з

консулом, мала широкі контакти в НДР. До 2022 р. вона викладала дисципліну «Німецька мова для фахівців» викладачам 20 факультетів і 33 спеціальностей. З її допомогою вдосконалили знання німецької мови для подальшого використання в науковій діяльності, роботи в Німеччині: канд. іст. наук, професор Голубкін Ю. А., доктор іст. наук Скоробогатов А. В., доктор іст. наук, професор Сергєєв І. П., доктор іст. наук, професор Каплін О. Д., доктор іст. наук, професор Грінченко Г. Г., доктор іст. наук, професор Любичев М. В., канд. хім. наук Цурко О. М., доктор фіз.-мат. наук, професор Дубовий В. К., канд. біолог. наук Кичко Т. І., доктор фіз.-мат. наук, професор Бойко Ю. І. та ін.[6; 10]

Коло наукових інтересів Л. Д. Маєвської почало формуватися ще під час навчання в університеті під впливом Мусани Борисівни Шварц, що викладала лексикологію, і Марії Давидівни Левіної (методика). Об'єктом наукового інтересу стала сучасна лексика німецької мови, вплив на неї інших мов, зокрема англійської. Знайомство з західною пресою викликало інтерес до реклами, рекламних текстів, особливо слів, походження яких невідомо – «новотворів». Під керівництвом професора Київського державного педагогічного інституту іноземних мов (тепер Київський національний лінгвістичний університет) Пророченко О. П. була підготовлена і в 1993 році захищена кандидатська дисертація на тему «Лінгвістичні особливості німецькомовного рекламного тексту». За час роботи в університеті Ліною Дмитрівною було написано більше 70 наукових праць, присвячених проблемам лексикології і мовним особливостям рекламних текстів, вивченню комунікативного потенціалу мовних одиниць, проблемам формування мовленнєвих компетенцій, проблемам міжкультурної комунікації та ін. Л. Д. Маєвська представляла Харківський університет на міжнародних наукових конференціях у Києві, Дрогобичі, Санкт-Петербурзі, Тамбові, Ялті, Новокузнецьку, Єкатеринбурзі, Мінську та ін., під час стажування в Ієні і Дрездені[6; 7; 10–14].

Особливе місце в житті Л. Д. Маєвської посідає її громадська діяльність, а саме участь у створенні і роботі Харківського відділення товариства дружби з

НДР(1968 – 1990-ті рр.) [2; 6; 8–10]. До створення Товариства, з 1964 року Ліна Дмитрівна брала участь у роботі міського Клубу друзів німецької мови, головою якого була Ірма Генріховна Ріхтер, радянська німкеня, що працювала викладачем німецької мови ще у Харківському педагогічному інституті

*Засідання Клубу.
Друга справа – І.Г. Ріхтер*

іноземних мов імені Н. Крупської. Клуб об'єднував вчителів, студентів, школярів - всіх, хто бажав поглиблено вивчати німецьку мову, познайомитися з досягненнями німецької культури. Членами Клубу були понад 400 харків'ян, які цікавилися німецькою культурою [22, с.

51]. Клуб став основою для ХМВТД з НДР,

воно знаходилося у тісному зв'язку з Товариством німецько – радянської дружби (ТНРД) (нім. Gesellschaft für Deutsch-Sowjetische Freundschaft, DSF).

Спочатку Головою Товариства була О. М. Ситник, головний редактор газети «Соціалістична Харківщина» [2; 6; 8], а з 1983 року – ректор Харківського педагогічного інституту імені Г. С. Сковороди І. Ф. Прокопенко. Весь час його існування Л. Д. Маєвська була його відповідальним секретарем і вела значну організаційну роботу. ХМВТД з НДР складалося з колективних членів: «Клуб

друзів НДР імені Р. Зорге» (з початку

«Клуб друзів німецької мови»),

Харківський державний університет,

Харківський інженерно – будівельний

інститут, Харківський педагогічний

інститут, Харківський інститут інженерів

транспорту; Харківське обласне науково –

технічне товариство, Науково - дослідний інститут основної хімії (НДІОХІМ);

Харківський політехнічний інститут; Харківський електромеханічний завод,

колективи книжкових фабрик імені Фрунзе і «Комуніст»; середні

загальноосвітні школи з розширеним викладанням німецької мови № 23 та №

134 та ін. Кількість колективних членів коливалася від 15 до 20 [1; 6; 8; 15; 18; 19; 20]. Через Товариство здійснювався зв'язок університету з НДР.

Актив Товариства брав участь в зустрічах «потягів дружби», делегацій з НДР, влаштовував різноманітні культурні програми, постійно працював над залученням нових членів, втягуючи в цю роботу молоде покоління. Під час цих зустрічей Л. Д. Маєвська виступала також в якості перекладача. У теорії перекладу наголошується, для професійного перекладача велике значення має як філологічне пізнання рідної мови так і знання культури країни, мову якої він вивчає. Адже щоб продемонструвати іноземну мову у всій її різноманітності,

хороший перекладач має знати структуру та особливості мови, логіку взаємодії частин та елементів. Якісне виконання цієї діяльності Л. Д. Маєвською було забезпечено через те, що вона була добре знайома з культурою країни. Вона неодноразово відвідувала Німеччину,

була особисто знайома з Куртом Тіме (Kurt Thieme), генеральним секретарем німецько – радянського товариства дружби, головою районного відділення Товариства дружби НДР – СРСР м. Йена Куртом Адамом (Kurt Adam) і багатьма іншими німецькими членами Товариства. Однією з найбільш пам'ятних для неї поїздок була участь у делегації представників Товариств дружби від всіх союзних республік СРСР у 1977 році [6]. Були чисельні поїздки в складі делегацій від Харкова, поїздки з метою встановлення професійних контактів. Одним із прикладів може слугувати багаторічні професійні і дружні відносини з Герхардом Коллером (Gerhard Koller) професором Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg [24].

Розпад СРСР і об'єднання Німеччини змінили формат відносин, але не припинили роботу. ХМВТД стало Харківським відділенням Товариства дружби

Україна – Німеччина, а Ліна Дмитрівна його віце – президентом, продовжувала значну організаційну роботу по підтриманню контактів між Харковом Німеччиною і Австрією [10; 25]. Вона також була членом правління Фонду народної дипломатії, стояла у витоків партнерських відносин між Харковом і Нюрнбергом. Як громадська діячка і перекладач вона була в складі делегації, що поїхала в Нюрнберг презентувати Харків напередодні укладання угоди про партнерські відносини [6].

На початку 1990-х, під час глибокої економічної кризи в молодій незалежній державі, німецькі друзі харків'ян організували постачання гуманітарної допомоги. Л. Д. Маєвська разом з активом Товариства брала активну участь у зустрічах гуманітарних конвоїв, виявленні тих, хто потребував допомоги. Вона особисто знайома з Фріцем Кьорбером (Friz Körber), головою благодійного товариства Arbeiterwohlfahrt (AWO) (Робітниче благодійне товариство) з містечка Берінгенсдорф-Швайг поблизу Нюрнберга. Ним і його колегами було організовано більше 7 гуманітарних конвоїв [10; 17; 18]. Своєрідною формою допомоги дітям була організація поїздок дітей – сиріт, дітей з багатодітних родин та чорнобильців на відпочинок у Німеччину. Організовували ці поїздки харківська міська влада, AWO і Товариство, Л. Д. Маєвська супроводжувала делегації в якості перекладача і вихователя [10].

Діяльність Ліни Дмитрівни була високо оцінена у Німеччині. Вона нагороджена «Грамотою Товариства німецько - радянської дружби» і знаком в сріблі (Берлін 1969 р.) та «Грамотою Товариства німецько - радянської дружби» і знаком в золоті (Берлін 1978 р.), «Грамотою Міністерства вищої і спеціальної освіти НДР» (Берлін, 1976 р.). Роботу Маєвської Л. Д. відзначив і рідний університет: Диплом III ступеню Лауреата університетського конкурсу за високі досягнення в роботі (2004 г.), Грамоти Ради Ветеранів університету (2016, 2019 рр.).

Висновки. Отже, своєю науковою і громадською діяльністю Л. Д. Маєвська сприяла розширенню міжнародних зв'язків вищих навчальних

закладів міста Харкова, популяризації німецької мови і культури в рідному місті і в стінах Університету, знайомству з Україною, Харковом громадян НДР в складні часи ідеологічного контролю і ізоляції. Зв'язки, закладені в 1970 – 1980-ті роки, продовжили працювати на місто і університет після 1991 року в економічній, науковій, культурній сфері, стали основою для євроінтеграції.

Джерела та література:

1. Болотских Н. Плодотворное сотрудничество (ХИСИ – Коттбусский инженерно-строительный институт). *Красное знамя*. 1976. 24 августа
2. Болотских Н. Плодотворное сотрудничество (ХИСИ – Коттбусский инженерно-строительный институт). *Красное знамя*. 1976. 24 августа.
3. В ім'я миру і непорушної дружби(у Харкові створене міське відділення Товариства дружби СРСР - НДР). *Соціалістична Харківщина*. 1968. 6 квітня.
4. Декларация правительства СССР об основах развития и дальнейшего укрепления дружбы и сотрудничества между Советским Союзом и другими социалистическими государствами. *Ленинский путь*. 1956. № 89. С. 1. URL: <http://www.booksite.ru/lenput/1956/1956-089.pdf> (дата звернення: 02.03.2023 р.).
5. Дітковська С. О. Передумови створення та початки діяльності Українського товариства дружби та культурного зв'язку з зарубіжними країнами. *Грані*. 2014. №5. URL: <https://grani.org.ua> (дата звернення: 02.03.2023 р.)
6. Документы Объединенного Пленума областного комитета мира и областного Украинского общества дружбы и культурных связей с зарубежными странами. 31.05.1984 //Державний архів Харківської області. Ф.Р – 6511. Оп.1. Спр. №133. 28 л.
7. Інтерв'ю записане Мартиною І. С. 07.07.2020 р. та 12.07.2020 р. від Ліни Дмитрівни Маєвської (1937 р.н.). Розмови тривали по 60 хвилин.
8. Маєвська Ліна Дмитрівна. Факультет іноземних мов. Кадровий склад кафедри німецької і французької мов. URL: <http://foreign-languages.karazin.ua/Maievska> (дата звернення: 02.03.2023 р.)

9. Маєвська Л.Д. Дружбі міцніти. *Соціалістична Харківщина*. 1980. 16 березня.
10. Маєвська Л. Д. Ласкаво просимо, друзі з НДР. *Соціалістична Харківщина*. 1978. 19 квітня.
11. Маєвська Л. Д. Щоденник 1993 – 2000 рр. (Рукопис)
12. Маевская Л. Д. Из опыта работы в группах с углубленным изучением иностранного языка для специалистов, командируемых на стажировки в зарубежные университеты. «Методичні та психолого-педагогічні проблеми викладання іноземних мов на сучасному етапі: шляхи інтеграції школи та вчнз» Матеріали X Міжнародної науково-методичної конференції. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2018. С. 125–127.
13. Маєвська Л. Д. Anglizismen in Deutschen. Тези доповідей XVII міжнародної наукової конференції з міжнародною участю «Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація». Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 100–102.
14. Маевская Л. Д., Цурко Е. Н. Специалист со знанием иностранного языка - посредник в межкультурной профессиональной коммуникации. «*Мови професійної комунікації: лінгвокультурний, когнітивно-дискурсивний, перекладознавчий та методичний аспекти*». Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (28 лютого 2018 р.). Київ: КПІ імені І. Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2018. С. 148–150.
15. Маєвська Л., Руднєва І. Новотвори у сучасних мовах. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка/ ред. М. Пантук та ін.* Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 27. Т. 3. С. 73–77.
16. Медведєв В. Корисне співробітництво (Харківський педагогічний інститут – Магдебургський педагогічний інститут). *Вечірній Харків*. 1972. 12 грудня.
17. Миловидова А. Незабутні зустрічі(поїзд дружби НДР - Харків). *Ленінська зміна*. 1969. 4 жовтня.
18. Наша допомога не капля на розкаленому камені» (беседа А. Каменецкого с

Фрицем Кьорбером). *Проспект*. 1995. 23 мая.

19. Петров В. Sprechen Sie deutsch (о работе Харьковского отделения общества дружбы Украина – Германия. *Событие*. 1995. 2 марта.
20. Синицька Е. Шляхами дружби (ХІІ – Вища технічна школа Магдебурга). *Вечірній Харків*. 1980. 18 жовтня.
21. Співдружність: НІОХІМ – Хеміан – Лагенбау. *Вечірній Харків*. 1979. 28 вересня.
22. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.
23. Чтобы зеленели березы Третьего-парка. Статьи, воспоминания, очерки. Харьков: Прапор, 1969. 224 с.
24. Majewska L., Postojewa M. Das Wir-Gefühl in Aktion (Zur Geschichte der Hilfskonvois aus dem Frankenland) Charkiw, 2007. 64 s.
25. Gerhard Koller // URL: <http://rada.karazin.ua/en/personalia/doctors/485> (дата звернення: 02.03.2023 р.)
26. Харків – Нюрнберг: живе побратимство. URL: <https://charkiw-nuernberg.de/index.php/uk> (дата звернення: 02.03.2023 р.)

Martynova Iryna Stanislavivna

The role of scientific and pedagogical Intelligensia in the Intercultural

Communication: Maevskaya L. D.

The article deals with the biography of Mayevskaya Lina, who has been working as a teacher of German at the department of German and French languages in Kharkov University for 60 years. She has published over 70 scientific works devoted to the modern vocabulary of the German language, problems of intercultural communication, etc. L. Mayevskaya has been the Executive Secretary, and then the Vice-President of the Society for Friendship with Germany since 1968. And all this time she has had an active social position and made a significant contribution to the

development of contacts between the University and the city of Kharkov with Germany in the field of science and culture.

Keywords: German language, foreign language teacher, university, Kharkiv branch of the German Democratic Republic Friendship Society (KhCBFS) society, international relations.

DOI:10.5281/zenodo.7831592

Матей Юлія Федорівна

Освітній рівень – магістр

Спеціальність – 014.03 Середня освіта

(Історія), 1 курс навчання

Харківський національний педагогічний

університет імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Гончарова Ольга Сергіївна

**ГЕНЕРАЦІЯ ПЕРШОГО ПОКОЛІННЯ ЖІНОК-АРХЕОЛОГІВ:
ЖІНОЧИЙ ВИМІР ВИЩОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ
ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XX СТ.**

Стаття присвячена аналізу становлення вищої археологічної освіти в Україні першої чверті XX ст. крізь призму жіночого виміру. Основна увага зосереджується на функціонуванні історико-філологічного відділення Київських вищих жіночих курсів при Університеті Святого Володимира та Київського археологічного інституту як перших осередків, де жінки мали змогу здобувати вищу освіту у царині археології.

Ключові слова: *вища освіта, археологічна освіта, кар'єра, українські історикині, науково-дослідна робота, жіноча історія, історія освіти.*

Постановка проблеми. Сьогодні серед наукових працівників значне місце посідають жінки, які на рівних з чоловіками здійснили цілий ряд відкриттів, що забезпечили прогресивний розвиток суспільства. Однак їх

входження в наукову спільноту відбувалось досить важко, у подоланні дискримінаційних перепон, що створювались суспільною думкою протягом століть. Суспільно-політичні перетворення, що мали місце в Російській імперії наприкінці XIX ст. – на початку XX ст., викликали активізацію суспільно-педагогічного руху, в результаті якого жінки отримали право на освіту. Це призвело до помітного підвищення їх ролі в громадській, професійній та культурній діяльності. Поширився цей «жіночий рух» і в Україні, набувши широкого розвитку у кінці XIX ст. Основними його завданнями були: боротьба за політичні та економічні права жінок – можливість обирати та бути обраною; право на власність та рівноправність у шлюбі; до них приєднується прагнення до отримання рівної з чоловіками освіти та свободи у виборі професії. Останнє сприяє розширенню життєвого простору жінки шляхом виходу її за межі традиційного трикутника «жінка – дім – родина». У цей час з'являється новий тип жінки – «емансипована жінка» [2, с. 74] – жінка, яка почала освоювати не прийнятну раніше сферу діяльності, тобто інтелектуальну. У результаті цієї першої хвилі фемінізму (1860-х – 1920-х років) виникає такий феномен, як жінка-археолог. На думку української дослідниці Д. Андросової-Байди, інтеграція жінки у світ професійної науки можлива лише за наявності відповідного «культурно-освітнього капіталу», який впливає на соціальний статус людини. Дослідниця виділяє такі його складові: відповідну освіту, налагодження зв'язків із представниками наукового товариства, можливість отримання протекції, знання та дотримання норм «корпоративної культури» [1, с. 24]. У цьому переліку наявність відповідної освіти є головною та фундаментальною основою для інтеграції жінки у наукову сферу. Останнім часом історію освіти досліджують багато фахівців, проте мало хто цікавиться історією археологічної освіти, що розглядається крізь призму жіночого виміру, що робить цю проблематику вельми актуальною в наш час.

Аналіз останніх досліджень. Останнім часом почали з'являтися дослідження, в яких увага зосереджується на вивченні діяльності окремих центрів археологічної освіти. Науковцями проаналізовано функціонування

Вищих жіночих курсів в Києві (зокрема, наукові праці К. Кобченко [6, 7, 8] та І. Якімової [16]), історичної школи В. Антоновича (особливу увагу заслуговує робота О. Кіян [5]), науково-педагогічної діяльності учня В. Антоновича – В. Данилевича (репрезентативними є дослідження О.В. Гомоляко [3]). Заслужують на увагу й дослідження, в яких розглядається історія Київського археологічного інституту – статті О. Юркової [15], О. Ставицької [13, 14], С. Пічкур [9] тощо. Аналіз історіографії продемонстрував, що фундаментальних робіт, присвячених системному вивченню здобуття жінками вищої археологічної освіти в Україні на початку ХХ ст., на сучасному етапі розвитку історичної науки немає.

Мета статті полягає у дослідженні етапів становлення вищої археологічної освіти в Україні першої чверті ХХ ст. крізь призму жіночого дискурсу.

Виклад основного матеріалу. Проблема жіночої вищої освіти наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. вирішувалася вкрай повільно та непослідовно. Усі новації в галузі освіти ґрунтувалися лише на приватній ініціативі та не завжди підтримувалися з боку тогочасного уряду. Однак, на початку 80-х рр. ХІХ ст. під впливом інтенсифікації жіночого руху в університетських містах імперії було відкрито Вищі жіночі курси. Для нашого дослідження особливий інтерес представляє діяльність саме Вищих жіночих курсів при Київському імператорському університеті Святого Володимира. По-перше, вони фактично були першим центром історико-археологічної вищої жіночої освіти на території України. По-друге, більшість жінок-археологів першої чверті ХХ ст. здобули вищу історичну освіту саме тут. Українська дослідниця К. Кобченко зазначає, що у цьому навчальному закладі вищу освіту здобували жінки практично з усіх губерній Наддніпрянської України [7, с. 13].

Серед відомих жінок-археологів Вищі жіночі курси при Київському університеті Святого Володимира закінчили К. Мельник-Антонович (1883 р.), А. Скриленко (кінець 1880-х рр.), Н. Полонська-Василенко (1913 р.), В. Козловська (1915 р.), М. Вязьмітіна (1922 р.). До цього археологи-аматори

Ю. Абаза, П. Уварова та А. Міклашевська здобули домашню освіту, а І. Фабриціус закінчила Вищі Бестужевські жіночі курси в Петербурзі в 1905 р., оскільки на момент її вступу Київські жіночі курси тимчасово (з 1889 р. до 1906 р.) не приймали слухачок. Відповідно до «Положення про Вищі жіночі курси в Києві» від 29 вересня 1878 р., в структурі курсів існували два відділи: історико-філологічний та фізико-математичний. Відповідно, усі майбутні археологині навчалися на історико-філологічному відділенні.

Перелік навчальних дисциплін на історико-філологічному відділенні був досить насиченим та різноманітним, і, що важливо, професійно-орієнтованим. Відтак, слухачки історико-філологічного відділення Київських вищих жіночих курсів опановували історію літератури (викладач – доцент М. Дашкевич), історію стародавнього часу (викладач – професор В. Антонович), історію нового часу (викладач – професор М. Довнар-Запольський), історіографію (викладач – приват-доцент В. Данилевич), історію Греції та Риму (викладач – професор Ю. Кулаковський), археологію (викладачі – приват-доцент В. Данилевич, а згодом й Н. Полонська-Василенко) та чимало інших дисциплін з суміжних галузей знань [11, с. 219]. Таким чином, викладання на Київських вищих жіночих курсах було максимально наближено до університетського, особливо це стосувалося історико-філологічного відділення, про що свідчить наведений вище перелік навчальних дисциплін.

Більшість професорів та приват-доцентів, які працювали на історико-філологічному відділенні Вищих жіночих курсів у Києві, серед яких були В. Антонович, М. Дашкевич, А. Гіляров, М. Довнар-Запольський, В. Іконніков, Ю. Кулаковський, І. Лучицький, Ф. Фортинський та інші, читали лекції в тому ж обсязі, як і для студентів Університету Святого Володимира, що було з їхнього боку проявом підтримки жінок у здобутті вищої освіти та заохоченні їх до самостійної пізнавальної та дослідницької роботи [8, с. 50].

Так, відомий український історик-медієвіст Ф. Фортинський, викладаючи історію середньовічної Європи, «з особливою увагою та деталями висвітлював становище жінки в Середні віки і довше зупинявся на іменах Адельгейди та

Матильди Тосканської – як на особистостях, які вирізнялися серед інших своїми здібностями та своєю діяльністю. Оцінюючи їх, він відкривав нам ширше поле для думки та діяльності», – зазначала у своїх мемуарах тодішня слухачка Київських Вищих жіночих курсів А. Іконнікова [4, с. 70].

Особливою повагою слухачок серед професорського-викладацького складу Київського університету Святого Володимира користувався професор В. Антонович, якого називали «найкращим і найщирішим другом вищої жіночої освіти» [16, с. 60]. В. Антонович заохочував слухачок до вивчення історії рідного краю та формував коло їхніх наукових інтересів виходячи з власних переконань. Тому слухачки Вищих жіночих курсів у Києві неодноразово зазначали, що його лекції «викликали насамперед інтерес до вивчення того краю, який для більшості з нас був батьківщиною, для меншості – краєм чужим, але для всіх однаково тим місцем, з яким пов'язані були інтереси більш менш тривалого періоду нашого життя. Любов до цього краю, заснована на неупередженому вивченні його історичної долі, передавалася від професора до слухачок і допомагала краще засвоювати сухий матеріал історичних фактів» [16, с. 62].

Ще однією визначною фігурою Київських вищих жіночих курсів був В. Данилевич, який з 1907 р. викладав для слухачок археологію. З його ініціативи навесні 1913 р. було відкрито Археологічний музей при Київських Вищих жіночих курсах. Відомий археолог В. Хвойко передав музею зібрання археологічних цінностей, яке складалося з 242 артефактів. Професор А. Сонні передав музею власну нумізматичну колекцію. Близько 20 слухачок пожертвували на користь музею низку цінних речей з власних колекцій. За рекомендацією В. Данилевича на посаду керівниці музею була призначена слухачка курсів В. Козловська, яка офіційно вступила на цю посаду лише у липні 1915 р., проте фактично почала працювати у 1914 р. [6, с. 56].

Навколо створеного Археологічного музею сформувався гурток ентузіастів, до якого входили: В. Козловська, К. Мельник, Н. Полонська-Василенко та інші. Саме В. Антонович, В. Данилевич, В. Хвойко почали

залучати жінок, котрі навчалися на Вищих жіночих курсах, до польових досліджень стародавньої історії України.

Серед викладачів Вищих жіночих курсів у Києві слід також відзначити антикознавця Ю. Кулаковського, який викладав історію Стародавньої Греції та Візантії. Історикиня Н. Полонська-Василенко у своїх мемуарах характеризує його як «цікаву фігуру Київського університету». На її думку, «він мав широкий науковий діапазон: захоплювався археологією, зокрема класичною, сам проводив розкопки, досліджував сарматські могили, катакомби в Керчі, брав участь у археологічних з'їздах» [11, с. 156].

Здобути знання про археологічну науку курсистки того часу могли також і від професора Ф. Кнауера, який вів на Вищих жіночих курсах цикл мовознавства. Як зазначає Н. Полонська-Василенко у своїх спогадах, професор «був видатним спеціалістом, мав широке коло наукових інтересів та активно цікавився археологією» [11, с. 201].

Ще однією освітньою установою, в якій жінки у першій чверті XX ст. могли здобути вищу археологічну освіту, був Київський археологічний інститут.

В Україні ідея організації Археологічного інституту виникла ще наприкінці XIX ст., проте її реалізація стала можливою лише в епоху Української революції 1917 – 1921 рр. Наприкінці 1917 р. було отримано дозвіл на заснування Київського археологічного інституту як приватного навчально-наукового закладу. Його засновниками були Н. Василенко, В. Данилевич, М. Довнар-Запольський, В. Іконніков, В. Кордт, А. Лук'яненко, Г. Павлуцький, В. Перетц, В. Розов, А. Сонні. Саме вони розробили основні засади діяльності інституту, проєкт статуту та навчальні програми.

Свою роботу Київський археологічний інститут фактично розпочав з осені 1918 р. Першим його директором став видатний український історик М. Довнар-Запольський, а незмінним секретаркою протягом усього його існування (до 1924 р.) – дослідниця Н. Полонська-Василенко [11, с. 195].

Перевагою Київського археологічного інституту було те, що в ньому

викладала найкраща київська професура того часу: відомий архівіст та краєзнавець В. Базилевич, історик, громадський та політичний діяч П. Василенко, музеєзнавець С. Гіляров, етнограф, архівознавець та джерелознавець М. Довнар-Запольський, археолог та громадський діяч В. Завітневич, тюрколог В. Зуммер, сходознавці А. Кримський та Б. Курц, історики мистецтва О. Новицький та Г. Павлуцький, фахівець з грецької словесності А. Сонні, нумізмат П. Смирнов тощо. На особливу увагу заслуговує той факт, що слухачами інституту могли бути як чоловіки, так і жінки. У параграфі № 20 Статуту Київського археологічного інституту зазначається, що «в дійсні слухачі інституту допускаються особи обох статей, які закінчили курс наук у вищих навчальних закладах. Або ж ті, хто не отримали вченої освіти – допускаються до інституту за рішенням Ради Інституту як вільні слухачі» [14, с. 264].

Київський археологічний інститут став першим центром археологічної освіти в Україні. Основними завданнями, згідно зі Статутом, була «наукова розробка археології, археографії, української історії з її допоміжними дисциплінами та історії мистецтв, а також підготовка фахівців для посад в архівах, музеях та бібліотеках» [14, с. 265].

У записці професора В. Завітневича, яка була подана до Міністерства народної освіти з проханням про відкриття інституту, сказано: «Тут, у Києві, не лише є науково-цінні археологічні колекції, зібрані такими установами, як міський музей, Університет Святого Володимира, Духовна Академія, тут буквально від кожного клаптика землі віє глибокою старовиною» [10, арк. 4].

Київський археологічний інститут складався з 3 відділень: археологічного, археографічного (архівного) та історії мистецтв. Трохи пізніше археологічне відділення об'єднали з відділом історії мистецтв [10, арк. 12–13]. Особливий інтерес для нашого дослідження становить саме археологічне відділення Інституту.

На археологічному відділенні студенти та студентки вивчали різноманітні професійно-орієнтовані дисципліни, які викладали справжні професіонали-

практики. Відтак Н. Полонська-Василенко викладала первісну археологію, археологію побуту, археологію слов'янського народу, історію побуту народів України. М. Довнар-Запольський викладав історію економічного побуту України. Музеєзнавство та пам'яткознавство студенти та студентки вивчали разом з Б. Яблонським. Серед дисциплін, які викладалися на археологічному відділенні також були історична географія, генеалогія, палеографія, історія української культури, етнологія, методологія розкопок тощо [12, арк. 25–28]. Також були й додаткові дисципліни, які викладалися циклами тривалістю один-два місяці для загального ознайомлення. Як бачимо, діапазон предметів досить доцільно підібраний та спрямований на підготовку професійних вчених-археологів.

Відтак Київський археологічний інститут став першим вищим навчальним закладом України, в якому жінка офіційно могла здобути професійну освіту археолога, що давала їй можливість вільно займатися наукою нарівні з чоловіками.

Курс навчання тривав три роки. До того ж на третьому році навчання студенти та студентки опановували практичні навички з однієї певної дисципліни, яка викладалась раніше, працювали над написанням дисертації та готувалися до захисту її перед Радою Інституту. Після успішного захисту дисертації студентки та студенти отримували звання археолога чи архівіста та ставали дійсними членами Київського археологічного інституту. Особам, які не захистили дисертацію, вручалось посвідчення про закінчення Інституту та присвоювалося звання співробітника [13, с. 265]. Фактично дані положення, закріплені Статутом, гарантували після закінчення Київського археологічного інституту місце роботи, що було дуже важливо для жінок, які все ще мали нестійке становище в інтелектуальній сфері, а в науковій археологічній спільноті – тим більше.

Серед жінок-археологів, які навчалися та працювали в Київському археологічному інституті, слід назвати В. Козловську, оскільки її ім'я неодноразово зустрічалося серед слухачок археологічного відділення з 1918 р.

[12, арк. 30]. Продовжила працювати в Інституті й М. Вязьмітіна, яка навчалася на мистецтвознавчому відділенні у 1923–1924 рр. Слухачка Київських Вищих жіночих курсів Н. Полонська-Василенко взагалі стала «членом-засновником Київського археологічного інституту» [10, арк. 5] та викладачем курсу первісної археології. Також слід згадати й К. Мельник-Антонович, яка фігурує як «почесний член Інституту» [10, арк. 6]. Як бачимо, Київський археологічний інститут став центром підготовки кваліфікованих спеціалістів-археологів – вчених нового покоління. І в цю нову генерацію увійшли й археологині.

Висновки. Підсумовуючи сказане вище, ми можемо відзначити, що доступність вищої археологічної освіти для жінок в Україні у першій чверті ХХ ст. мала доволі епізодичний характер. Спочатку археологію викладали на історико-філологічному відділенні Київських вищих жіночих курсів, згодом жінки мали право опановувати теорію та методологію археології у новоствореному Київському археологічному інституті. Тут слід зазначити одну важливу особливість. Професори та приват-доценти, які викладали археологічні науки, практично всі були за освітою істориками чи мистецтвознавцями. З чого випливає те, що, читаючи курси лекцій, вони й самі нарівні зі слухачками Вищих жіночих курсів та студентками Київського археологічного інституту, розробляли теорію та практику проведення археологічних досліджень. Тому майбутні фахівчині в галузі археології разом зі своїми наставниками з перших днів навчання брали активну участь у розкопках та науковій обробці матеріалу, щоб покращити свої навички та продовжити розпочаті їх викладачами наукові дослідження.

Джерела і література:

1. Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр.: механізми творення нової ідентичності. *Історіографічні дослідження в Україні*. К.: Інститут історії України НАН України, 2008. № 19. С. 23–41. URL: http://resource.history.org.ua/publ/graf_2008_19_23 (дата звернення: 06.03.2023 р.).

2. Гобсбаум Е. Нова жінка. *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство* / під. ред. Л. Гентош, О. Кісь. Л.: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 74–96. URL: <https://uamoderna.com/images/biblioteka/gender-approach-anthology.pdf> (дата звернення: 02.03.2023 р.).
3. Гомоляко А. З історії археологічних досліджень В.Ю. Данилевича на Слобожанщині. *Література та культура Полісся*. 2009. Випуск 9. С. 26–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2009_49_7 (дата звернення: 05.03.2023 р.).
4. Іконнікова А. Спогади про діяльність Ф. Фортинського на Вищих жіночих курсах в Києві. Київ, 1988. 213 с.
5. Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ, 2005. 492 с. URL: <https://litpro2.ua.edu.ua/books/preview/347> (дата звернення: 04.03.2023 р.).
6. Кобченко К. Вищі жіночі курси в Києві в 1917 – 1920 роках. *Етнічна історія народів Європи*. К., 2002. Випуск 13. С. 55–58. URL: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2002/13/articles/12.pdf> (дата звернення: 06.03.2023 р.).
7. Кобченко К. Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878–1920). : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 09.00.12 «Українознавство». Київ, 2004. 20 с.
8. Кобченко К. Слухачки Київських Вищих жіночих курсів: груповий портрет. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Випуск 12. С. 49–54. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2002_12_14 (дата звернення: 06.03.2023 р.).
9. Пічкур С. Археологічна освіта в Києві у другій половині XIX – на початку XX століття. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2012. Випуск № 9. С. 208–212. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/89386/38-Pichkur.pdf?sequence=1> (дата звернення: 06.03.2023 р.).

10. Положення, статuti та звіти про роботу Київського археологічного інституту. ЦДАВО, ф. 3806, оп. 1, спр. 43, арк. 1–77.
11. Полонська-Василенко Н. Спогади. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 591 с.
12. Програми, розклад лекцій, кошторис та списки студентів Київського археологічного інституту. ЦДАВО, ф. 3806, оп. 1, спр. 42, арк. 1–71.
13. Ставицька А. Київський археологічний інститут (1917–1924) як перший осередок галузевої освіти в Україні. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2012. Випуск № 9. С. 263–267.
14. Ставицька А. Київський археологічний інститут як навчально-наукова корпорація. *Археологія і давня історія України: збірник наукових праць*. Випуск 9. Київ, 2012. С. 263–267. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/89395/47-Stavytska.pdf?sequence=1> (дата звернення: 06.03.2023 р.).
15. Юркова О. Митрофан Довнар-Запольський та Донський археологічний інститут: точка перетину. *Архіви України*. 2009 № 5. С. 220–228. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/26247> (дата звернення: 03.03.2023 р.).
16. Якімова І. Конструювання жінками-археологами нової професійної ідентичності (за матеріалами архівних джерел). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2017. Вип. 21. С. 59–66. URL: <https://www.inst-ukr.lviv.ua/download.php?downloadid=331> (дата звернення: 05.03.2023 р.).

Matei Yuliia Fedorivna

The first generation of women-archaeologists: the female dimension of higher archaeological education in Ukraine in the first quarter of the 20th century

The article is devoted to the analysis of the formation of higher archaeological education in Ukraine in the first quarter of the 20th century. through the prism of the

female dimension. The main focus is on the functioning of the historical and philological department of the Kyiv Higher Women's Courses at the University of St. Volodymyr and the Kyiv Archaeological Institute as the first centers where women had the opportunity to obtain higher education in the field of archaeology.

Key words: higher education, archaeological education, career, Ukrainian historians, research work, women's history, history of education.

DOI:10.5281/zenodo.7831596

*Микитюк Світлана Олегівна,
Кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри теорії і методики
викладання суспільно-правових дисциплін
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди*

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ

У статті розглядаються суттєві зміни у підготовці майбутніх вчителів, що ґрунтуються на компетентнісному підході. Особлива увага приділяється формуванню правосвідомості майбутніх вчителів, яка включає знання основ законодавства, прав людини та уміння їх захищати; зміни спрямовані на формування громадянської компетентності, утвердження національної та громадянської ідентичності, а також підвищення значення медіаосвіти. Високий рівень правосвідомості забезпечить повагу до прав і свобод кожного учасника освітнього процесу, актуалізує здатність захищати права учнів у разі їх порушення та надасть можливість вирішувати конфлікти у правових рамках.

Ключові слова: правосвідомість, правова культура, громадянська компетентність, медіаосвіта.

Постановка проблеми. Перебудова сучасної національної системи освіти відповідно до Європейських норм і стандартів зумовили необхідність пошуку і реалізації новітніх підходів пов'язаних з підготовкою вчителя з урахуванням сучасних надбань національного і світового досвіду. Суттєвих змін зазнає процес і зміст підготовки майбутніх вчителів, що спрямований на вивчення особистісно-орієнтованого та компетентнісного підходів до

управління освітнім процесом, зміну ролі учителя з наставника і основного джерела знань на коуча, фасилітатора, тьютора, модератора в індивідуальній освітній траєкторії дитини [1], який є «агентом змін» для створення привабливої та конкурентоздатної національної системи освіти України, що відповідає світовим та європейським освітнім цінностям і стандартам [2. с. 22]. Теорія і практика підготовки сучасного вчителя відбувається з урахуванням фаховості, професійної успішності майбутнього вчителя на основі різних знань, що включають і наявність правових поглядів, здатність діяти як відповідальний громадянин та повною мірою брати участь у суспільному житті на основі усвідомлення соціальних, економічних, правових та політичних концептів.

Аналіз досліджень. Питання щодо формування правосвідомості є актуальним, включає різні аспекти правової дійсності. Так, роль правосвідомості в умовах трансформаційних процесів незалежної України розглядали такі вчені, як М. В. Пампура, Т. М. Михайліна. До ролі правосвідомості у правовому і політичному розвитку людини зверталися С. С. Сливка, О. О. Соколовський, В. П. Плавич та інші. Формування правової культури учасників освітнього процесу вивчали В. Боричевський, О. Макарова, Ю. Крилова та інші.

Мета статті – виявити особливості формування правосвідомості майбутніх вчителів.

Виклад основного матеріалу. Аналіз історико-педагогічної літератури свідчить, що правосвідомість і правове мислення є невід’ємною частиною правової культури особистості. Взагалі, правосвідомість – сукупність правових поглядів людей, що відбивають їхню оцінку чинного права, існуючого суспільного і державного ладу, а також відповідність дій, учинків окремих громадян нормам права [3, с. 917]. Від якісної роботи педагога залежить визнання здобувачами цінності права у сфері суспільних відносин: знання права, розуміння його змісту, уміння тлумачити ті або інші положення закону, з’ясувати його мету, визначити сферу дії; застосовувати в практичній діяльності добуті правові знання, використовувати закон для захисту своїх прав і законних

інтересів; уміти поводитися в складних правових ситуаціях [4, с. 222]. Дійсно, що це повинен бути основний набір знань з норм конституційного, трудового, сімейного, цивільного, підприємницького права достатнього для майбутньої педагогічної діяльності, поведіння в побуті, родині.

Важливим для формування правосвідомості майбутніх вчителів є необхідність отримання знань сучасного законодавства, бо кожна людина повинна знати закони та правила, що регулюють життя в суспільстві, і розуміти, як вони застосовуються до конкретної ситуації. Враховуючи історію українського державотворення, у Конституції України зазначено, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, а людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Відповідно до Конституції держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України [5]. Однак, будувати демократичну, правову, суверенну державу неможливо без усвідомлення значення верховенства права, регулювання суспільних відносин відповідними нормативно-правовими актами і розуміння практичного застосування даних норм.

Окрім знань загального законодавства є необхідним ознайомлення із законами, підзаконними актами, пов'язаними з освітньою діяльністю, що регулюють відносини між учасниками освітнього процесу. Наприклад, нещодавнє закріплення поняття «булінг», відповідальності за такі діяння і правильне реагування на такі випадки [6].

Конституція України закріплює права, свободи та обов'язки людини, тож формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками – це те, що є необхідним для високого рівня правосвідомості майбутніх педагогів. Крім того, усвідомлення покладення на кожного громадянина певних обов'язків відносно суспільства і

відповідальності за свої дії.

Знання того, що суд і правосуддя є важливими елементами суспільства, а правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, які відповідно до ст. 6 Конституції України [5] є самостійною гілкою влади і діють незалежно від законодавчої та виконавчої влади допомагають практично застосування знання законодавства. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції. Кожна людина у правовій державі повинна мати доступ до правосуддя і можливість вільно, швидко, безперешкодно реалізувати своє право на судовий захист незалежно від належності до певної соціальної групи або інших персональних характеристик будь-якої особи.

Підвищеними є умови набуття культури правопорядку, бо правосвідома людина має поважати права інших людей, дотримуватися правил поведінки і сприяти зміцненню правопорядку в суспільстві. Правопорядок у суспільстві – показник правової культури не тільки суспільства, але і кожного громадянина.

Виклики, пов'язані з формуванням активного та відповідального громадянина з високим почуттям власної гідності, стійкою громадянською позицією, готовністю до виконання громадянських обов'язків, потребують комплексного підходу до вирішення поставлених завдань в умовах модернізації сучасної системи освіти.

Тому формування та розвиток громадянських компетентностей людини у всіх сферах та на всіх рівнях освіти є важливим і необхідним для правосвідомості майбутнього педагога. Це дозволить громадянам краще розуміти свою роль в умовах демократії, відповідально ставитися до своїх прав та обов'язків, покращити свою здатність брати активну участь у суспільно-політичних процесах, а також усвідомлено діяти на захист та утвердження

демократії [7].

Важливим є постійна широка участь громадян у суспільно-політичних процесах, забезпечення вільних виборів до органів влади, у веденні державних справ, використання можливостей долучатися до осмислення, обговорення та співучасті у прийнятті рішень, бути поінформованими про діяльність влади, впливати на власне життя і життя громади. Для цього потрібні як інструменти, гарантовані владою, так і компетентності громадян, які дозволяють їм користуватися наданими можливостями участі та прийняття рішень.

Суттєвими є зміни у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності і спрямовані на досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина [8]. А основними пріоритетами національно-патріотичного виховання визначено формування у громадян України, у тому числі дітей та молоді: активної громадянської позиції на основі поваги до прав людини, духовних цінностей українського народу, національної самобутності; оборонної свідомості та громадянської стійкості; патріотизму; поваги до державних символів, державної мови, суспільно-державних (національних) цінностей України, розуміння їх важливості для становлення держави [8].

Медіаосвіта може бути дуже корисним інструментом для формування правосвідомості майбутніх педагогів, але для того, щоб медіаосвіта була успішною, вона повинна бути доступною та зрозумілою для аудиторії. У документах Ради Європи «медіаосвіта» (media education) визначається як навчання, метою якого є розвиток медіакомпетентності, під якою розуміють критичне та вдумливе ставлення до медіа з метою виховання відповідальних громадян, які здатні висловлювати власну думку на основі отриманої інформації. Це надає їм можливість використовувати необхідну інформацію, аналізувати її, ідентифікувати економічні, політичні, соціальні та/чи культурні інтереси, пов'язані з цією інформацією [9]. Тож, можуть бути використані різні

способи медіаосвіти, що допоможуть у формуванні правосвідомості. Так, можливе роз'яснення прав і свобод, що забезпечуються законодавством, обмеження прав і свобод у період дії воєнного стану, зміни у системі правосуддя відповідно до сучасних реалій. Висвітлення прикладів з реального життя, рішень щодо них, правові наслідки їх вирішення, це те, що глибоко залишається в пам'яті, впливає на почуття і формування поглядів.

Висновки. Отже, правосвідомість є невід'ємним елементом правової культури і необхідною складовою для професійної підготовки майбутніх вчителів, які у своїй подальшій професійній діяльності будуть виховувати соціально і політично активних громадян, здатних впливати на прийняття рішень на будь-якому рівні. Крім того, майбутні педагоги повинні поважати права і свободи кожного учасника освітнього процесу, дотримуватися принципу рівності, здатні захищати права учнів у разі їх порушення, вирішувати конфлікти та проблеми у межах закону та етичних норм.

Джерела і література:

1. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. Міністерство освіти і науки. 2016. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (Дата звернення 27.03.2023)
2. Євтух М. Б. Історико-теоретичний контекст підготовки майбутніх учителів початкової школи в незалежній Україні (1991 – 2010). URL: <https://lib.iitta.gov.ua/714664/1/.pdf> (Дата звернення 28.03.2023)
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.
4. Скакун О. Ф. Юридична деонтологія: Підручник. Харків: Еспада, 2008. 400 с.
5. Конституція України. Верховна Рада України. Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (Дата звернення 23.03.2023)
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії

булінгу (цькуванню). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>
(Дата звернення 23.04.2023)

7. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція, Перелік від 03.10.2018 № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n299>

8. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Закон України від 13.12.2022 № 2834 - IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (Дата звернення 23.03.2023)

9. Recommendation. Media Education. Council of Europe URL: <http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/TA00/EREC1466.htm/> (Дата звернення 23.03.2023).

Mykytiuk Svitlana Olehivna

Features of Formation of Legal Consciousness of Future Teachers

The article discusses significant changes in the preparation of future teachers that are based on a competency-based approach. Special attention is paid to the formation of legal consciousness of future teachers, which includes knowledge of the basics of legislation, human rights, and the ability to protect them. In addition, the changes are aimed at developing civic competence, promoting national and civic identity, and increasing the importance of media education. A high level of legal consciousness will ensure respect for the rights and freedoms of each participant in the educational process, activate the ability to protect the rights of students in case of their violation, and provide an opportunity to resolve conflicts within the legal framework.

Keywords: legal consciousness, legal culture, civic competence, media education.

DOI:10.5281/zenodo.7831602

*Ніколаєнко Ольга Олександрівна,
доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії України
Харківського національного
педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

ШЛЯХИ І ДОЛІ ПОЛЬСЬКИХ ЖІНОК У ГРОМАДСЬКО- КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ХАРКОВА НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Стаття присвячена аналізу ролі Августини Станіславівни Габель та Валерії Миколаївни Білоконської в суспільних перетвореннях. Доведено, що громадська діяльність цих жінок, які змолоду брали участь у революційній діяльності, сприяла поширенню освіти, адаптації жінок у міському середовищі Харкова, впливала на світогляд і соціальні трансформації.

Ключові слова: жіноча історія, А. С. Габель, В. М. Білоконська, народництво, жіночий рух.

Постановка проблеми. Жіноцтво не є центральним об'єктом досліджень еліти, оскільки жінки в історичній ретроспективі, навіть з привілейованих верств населення, мали незначний вплив поза домівкою. Лише у новий час жінки виборюють своє право не бути доповненням до чоловіків, виступати як самостійні особи, здатні нести відповідальність за своє життя і говорити від свого імені. Імена жінок, які виявили свою самостійність і самодостатність, знайомі всім і свідчать про нелегкий шлях, який їм прийшлося здолати, щоб досягти права бути собою. Олімпія де Гуж, Христина Алчевська, Олександра Єфименко – жінки, які не тільки долали гендерну дискримінацію, але й своїм прикладом змогли впливати на світогляд інших, що дозволяє залучити їх до суспільної верстви, яку зазвичай називають елітою.

У XIX - на поч. XX ст. боротьба непривілейованих станів суспільства за здобуття певних прав і свобод дала свої результати, відкривши шлях демократизації політичних режимів, соціально-економічних трансформацій і культурних перетворень. Боротьба жінок за свої права в Російській імперії стала частиною загальносвітової т.зв. І хвилі фемінізму, однак мала свої особливості. Жіночий рух в Наддніпрянщини, що виявився у боротьбі жінок за доступ до освіти, у виході за межі домашньої сфери і активізації їх громадського життя, у створенні чисельних жіночих організацій від консервативно-благодійного до революційного напрямку, сформував плеяду жінок, здатних ініціювати зміни існуючого устрою, впливати на життя своєї громади чи соціальної групи, утверджувати нові суспільні цінності і ідеали [11]. Саме в цьому розумінні можна залучити жінок до еліти, здатної підготувати і очолити суспільні перетворення, артикулювати запити і потреби окремих соціальних верств, сприяти утвердженню позитивних змін і пристосуванню до них.

Дослідження історії громадського життя польської спільноти Наддніпрянщини XIX ст. спричинило «відкриття» багатьох імен польок, які своїм життям і діяльністю довели можливість соціальних перетворень, що змінювали статус жіноцтва. Наразі хочеться представити двох харків'янок – польок, чиї долі сплелись в одному місті, а їх діяльність в професійному і суспільному середовищі сприяла утвердженню їх позицій як громадської еліти. Це Августина Станіславівна Габель (до заміжжя – Сінкевич), Валерія Миколаївна Білоконська (дівоче - Левандовська)

Мета статті. В центрі нашої уваги постануть такі питання: які фактори, вплинули на входження цих жінок у громадську діяльність; як визначились напрямки їх роботи, які ресурси і практики знадобились для її розвитку і успішності; як суспільна ситуація була підготовлена, чи навпаки була несприятливою, до включеності жінок; чому діяльність цих жінок можна вважати успішною, а їх зараховувати до еліти?

Виклад основного матеріалу. Августина Станіславівна Сінкевич (Сенкевич, Сінкевич) народилась 1853 р. в Петербурзі. Рано осиротівши і виховуючись у родині своєї старшої сестри, вона закінчила гімназію, а потім у 1874 р. переїхала до Харкова. У 1874 рр. відбулося масове «ходіння в народ» революційно налаштованої молоді, що агітувала і закликала селянство на боротьбу з царатом. За участь в забороненій агітаційній діяльності Августина Станіславівна була заарештована, а потім поміщена під негласний нагляд поліції [8, с. 165]. Того ж року вона, взявши шлюб з Орестом Габелем, поїхала разом з чоловіком ненадовго на Балкани, а потім – замешкала в Петербурзі [5, Ст. 1503-1504]. Там не припинялась революційна діяльність подружжя, за що і були арештовані по чергової Августина Станіславівна, а через пару днів і Орест Мартинович. Ув'язнена в Петропавлівській фортеці, а потім переведена до лікарні тюремного замку, Августина Станіславівна в ув'язненні народила першу доньку Людмилу. Скоро вона була відпущена, але за нею було встановлено нагляд. Її чоловік був засланий до Східного Сибіру. Августина Станіславівна, отримавши дозвіл міністра внутрішніх справ, поїхала разом з чоловіком до м. Балаганськ, Іркутської губернії, де народила ще трьох доньок.

Лише у 1887 р родина Габелів змогла замешкати в Харкові, де Орест Мартинович залишався під наглядом поліції [13]. В Харкові у Ореста Мартиновича проживав брат, тому саме в цьому місті облаштувалась родина, що незабаром поповнилась ще двома дітьми. Орест Мартинович працював у Варшавському страховому товаристві, де незабаром став керівником представництва. Стабільне фінансове становище родини дозволило всім дітям отримати добру освіту, їздити на відпочинок [7, с. 192].

Родина Габелів стала членами Харківського товариства поширення грамотності, а також в Харківської громадської бібліотеки. Августина Станіславівна з 1890 р. стала членкою бібліотеки, а у 1893-1903 її працівницею.

Як зазначають дослідники її професійної діяльності, вона працювала в абонементному відділі, збирала пожертвування на розширення бібліотеки, а ще

й внесла новації в роботу – вела переписку з письменниками про безкоштовну передачу ними своїх видань до бібліотеки.

Про життя і діяльність Валерії Миколаївни Білоконської можна дізнатись більше, але ж знов-таки, не від її імені, а з автобіографічних творів її чоловіка – Івана Петровича, і з документів організацій, які вона очолювала. Валерія Саломея Левандовська (1856-1910) народилась в Подільській губернії. Після закінчення херсонської гімназії, вона поїхала вчителювати на селі, а потім до своєї старшої сестри Феліції в Миколаїв, з якою вони разом надавали уроки [1, с. 244; 14, 1910, 10.12].

Разом із старшою сестрою Феліцією вони брали участь у революційному гуртку І. Ковальського, що діяв в Одесі у 1877-1878 р., у 1877 р., входили до складу Миколаївського народницького гуртка [3, с. 97]. 28 травня 1878 р. В. М. Левандовська була арештована за участь у демонстрації на захист І. М. Ковальського, ув'язнена, а після проголошення вироку – відправлена на заслання у Східний Сибір. Під час етапу Валерія Миколаївна познайомилась зі своїм майбутнім чоловіком, з яким пізніше на засланні одружилась і прожила все життя – Іваном Петровичем Білоконським.

У 1883 р. Валерія Миколаївна зважилась на втечу із заслання з метою провідати рідних і підлікувати надірване здоров'я. Після виконання своїх планів, вона добровільно прийшла в жандармерію, щоб бути відправленою на заслання знов.

У 1885 р. Валерія Миколаївна була звільнена і відпущена із заслання. Після повернення із заслання чоловіка, подружжя деякий час жило в Орлі, Курську.

З 1899 р., коли чоловік Валерії Миколаївни отримав роботу в Харкові, почався найбільш плідний період життя для подружжя Білоконських. Вони багато працювали, брали участь у громадському житті міста, виступили ініціаторами створення і керівниками довідково-педагогічного відділу Харківського товариства поширення в народі грамотності [6, с. 76]. Метою

цього комітету стало надання довідкової інформації щодо функціонування освітніх установ та організацій, обмін інформацією між ними.

У Товаристві поширення грамотності В. М. Білоконська брала участь ще у декількох відділах: у діяльності першої читальні і у Народному будинку. Як членка комітету першої безкоштовної читальні, а їх у місті нараховувалось чотири, Валерія Миколаївна брала участь у засіданнях, на яких була присутня й Августина Станіславівна Габель, що дозволяє припустити їх знайомство.

Але справжньою справою життя стала для Валерії Миколаївни праця в іншій організації – Товаристві взаємодопомоги працюючих жінок, що почало своє існування з 1902 р. З самого початку діяльності Валерія Миколаївна Білоконська була активісткою товариства, і ініціювала роботу Бюро організації, яке потім очолила [15, 1912, 9.03]. Бюро займалось збиранням членських внесків, реєстрацією новоприбулих членок, організацією зібрань товариства тощо.

Але найголовнішою справою цього відділу Товариства був пошук роботи для жінок. В Бюро збирали інформацію від роботодавців і надавали її жінкам, які шукали роботу. І хоча за звітами товариства результати були не завжди високими (так у 1907 р. із 291 запиту було надано роботу лише у 15 % випадків), варто наголосити на значущості даного проекту. У 1910 р. роботу через Бюро Товариства шукало 291 жінка і 47 її отримали (21 %) [9, с. 27]. Справа в тому, що пошук роботи для жінок був складним. Ситуація була несприятливою для прибулих у місто, які вимушені були винаймати житло, харчуватись, не маючи засобів для існування.

В перші роки існування Товариство відкрило позичкову касу, бюро працевлаштування, дитячий садок, а потім і Вищі Жіночі курси, комісію влаштуванню курсів і лекцій, що організовувала лекції з іноземних мов, бухгалтерії, підготовки до окремих професій, юридичної допомоги тощо.

22 жовтня 1907 р. на позачергових зборах Товариство взаємодопомоги трудящих жінок обрало Валерію Миколаївну головою [10, с. 6]. На цей час до

товариства входило 922 членки. У 1908 р. товариство обрало Білоконську В. М. делегаткою на перший всеросійський з'їзд жінок [14, 1908, 14.12].

На жаль, здоров'я Валерії Миколаївни значно погіршувалось. Поїздка до Петербургу на Перший всеросійський жіночий з'їзд, ще більше загострила ситуацію. У квітні 1910 р. Валерія Миколаївна Білоконська померла у віці 53 років.

Отже, можна побачити деяку спільність долі Августини Габель і Валерії Білоконської – вихідці із польського етнічного середовища, вступивши змолodu на шлях протистояння імперії, вони змогли вибудувати своє життя таким чином, щоб присвятити себе справі перетворення суспільного середовища.

Першим кроком залучення до громадської діяльності стала для обох жінок участь у нелегальному революційному русі. Феномен активності жінок, в тому числі польок, у народницьком русі викликає прагнення дослідників віднайти його причини. На думку Р. Стайтса, однією з передумов участі жінок у революційному русі є «альтруїзм», що формувався від усвідомлення соціальної несправедливості і реалізувався як в конкретних діях, спрямованих на покращення життя певних прошарків суспільства і окремих осіб, так і в прагненні слугувати людству, що носить певний релігійний характер жертовності [12, с. 218].

Дослідниця радикального руху в Росії А. Гейфман наголошує на тому, що участь жінок була викликана швидкими змінами в суспільстві і одночасно неможливістю жінок реалізувати свій потенціал в ньому. В революційних гуртках жінки поривали з консервативністю свого середовища, здобували повагу, можливість довести свою значимість. Жертовність трансформувалась і замість релігійного ідеалу жінки-мучениці, переходила в політичну площину жінки-борця за благо народу [4, с.20-22].

Форми діяльності жінок в революційних гуртках залишалися традиційними. Наші героїні брали участь у кампаніях, пов'язаних із звільнення революційних товаришів із ув'язнення, утриманні нелегальних квартир чи влаштуванні таємних зібрань. М. Богачевська-Хом'як виражає думку багатьох

дослідників, наголошуючи, що жінки входили до складу революційних організацій і мали певну царину діяльності в них, але при цьому не мали жодного впливу на їхні програми [2, с. 424].

І Августина Габель, і Валерія Білоконська пройшли ув'язнення і кількарічне заслання у Сибіру. Безумовно цей період став важливим етапом в становленні особистості героїнь, коли пережите, передумане загартовує характер і волю, спричиняє до пошуку свого покликання. Звичайно, що умови заслання могли руйнівним чином вплинути на жіночі долі, однак те, що ці жінки були коханими, мали вірних супутників, могли зосередитись на родинному житті (Августина Габель мала чотирьох маленьких дітей, троє з яких були народжені на засланні) слугувало, ймовірно, фактором, що допоміг пройти всі випробування.

Харків став випадковим місцем замешкання для обох героїнь, але саме тут вони знайшли своє призначення. Громадське життя, що вирувало в місті, втягувало інтелігенцію, надавши можливості для реалізації різноманітних ініціатив і проектів. Августина Габель, разом із чоловіком, знайшла покликання в бібліотечній справі, тоді як Валерія Білоконська, також вдвох з чоловіком, реалізувала свій потенціал спочатку в довідково-педагогічному відділі Товариства поширення грамотності, а пізніше – у Товаристві взаємодопомоги жінок.

Вибір напрямку громадської діяльності обох жінок на користь справи поширення освіти був не випадковим – саме в цій галузі могли реалізувати себе жінки на поч. ХХ ст. Маючи добру освіту, жінки намагались розповсюдити її через поширення книги і читацької аудиторії, інформації і розширення можливостей жінок. Певною особливістю в біографіях героїнь виступає вибір ними професійних занять, пов'язаний з освітньою діяльністю, але в кожному випадку, оригінальний. Важко сказати, за браком джерел, чим була обумовлена праця Августини Габель в бібліотеці – закоханістю в книжки і читання, чи зануренням у сімейну справу. Скоріш за все, статус книги й читання в родині був вагомим, про що свідчить той факт, що всі її доньки присвятили себе

бібліотечній справі і книгознавству. А от щодо Валерії Білоконської, то тут можна з впевненістю сказати, що створення довідково-педагогічного відділу в Харківському товаристві поширення грамотності, а потім – пошук працевлаштування для жінок в Товаристві взаємодопомоги були спричинені життєвим досвідом, коли жінка вимушена була починати пошук роботи в різних містах імперії, братись за різні «підробітки». Необхідність поширення інформації про новини в галузі освіти – проєкти, заклади, ініціативи, літературу, а потім – посередницькі функції у пошуку роботи для жінок, стали дороговказом для запровадження нових форм жіночого ліберального руху, нових громадських ініціатив, що зрушили т.зв. «жіноче питання».

Висновки. Діяльність Августини Габель і Валерії Білоконської не були центральними темами наукових досліджень, але яскраво демонструють процес формування нової еліти, залученої в громадську діяльність, що здатна формувати нові ціннісні орієнтири і перетворювати соціальне становище окремих суспільних груп. Вихідці із середніх прошарків суспільства, маючи не привілейовану етнічну приналежність, вони стали на шлях трансформації суспільства. Їх діяльність в галузі поширення книги і інформації, а в підсумку – освіти, сприяння працевлаштуванню і підвищенню рівня освіти жіноцтва через громадські товариства, надавало жінкам більше можливостей самореалізації, підвищувало їх статус.

Джерела і література

1. Белоконский И. П. Дань времени. Воспоминания. М.: [Издательство политкаторжан], 1928. 371 с.
2. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України 1884-1939. К.: Либідь, 1995. 424 с.
3. Волощенко А. К. Нариси історії суспільного руху в Україні в 70-х на початку 80-х рр. XIX ст. К.: наукова думка, 1974. 221 с.
4. Гейфман А. Революционный террор в России. 1894-1917. М.: КРОН-ПРЕСС, 1997. 448 с.

5. Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь: От предшественников декабристов до падения царизма: [В 5 т.]. Т. 2. Семидесятые годы. В. IV. М., 1932. Ст. 1393-2156.
6. Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920). Х.: Консум, 1998. 192 с.
7. Мамон В. Є. Життєвий шлях бібліотекаря Валерії Гассельбрінк-Габель. *Короленківські читання 2019. «Бібліотеки, архіви, музеї: конвергентна цифрова комунікація, крос-медійність, клієнтоорієнтованість» : матеріали XXII Всеукр. наук.-практ. конф. Харків, 24 - 25 жовт. 2019 р.* Харків : Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка, 2020. С. 184–191. URL: <https://www.academia.edu/61340498> (Дата звернення 14.02.2023)
8. Ніколаєнко О. О. Польські жінки Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст.: громадське і приватне життя. Харків: Вид-во НТМТ, 2015. 360 с.
9. Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1910 г. Х.: Тип. и лит. Н. В. Петрова, 1911. 56 с.
10. Отчет Харьковского общества взаимного вспоможения трудящихся женщин. За 1907 г. Х.: Тип. и лит. Н. В. Петрова, 1908. 52 с.
11. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. Одеса: Астро Принт, 1998. 408 с.
12. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России. Феминизм, нигилизм и большевизм / Пер. с англ. И.А. Школьников, О.В. Шныровой. М.: РОССПЭН, 2001. 305 с.
13. Телегіна С. В. Габель Августина Станіславівна. *Бібліотечна енциклопедія Харківщини*. Харків: Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка, 2020. URL: <https://libenc.korolenko.kharkov.com/istoriia-bibliotechnoi-spravy->

kharkivskoho-rehionu/gabel-avgustina-stanislavivna (Дата звернення
14.02.2023)

14. «Утро». Харків, 1908. 1910.

15. «Южный край». Харків, 1907–1912.

Nikolaienko Olha Oleksandrivna

**The Paths and fates of Polish women in the public and cultural life of Kharkiv at
the beginning of the 20th century**

The article is devoted to the analysis of the role of Augustina Stanislavivna Gabel and Valeria Mykolaivna Bilokonska in social transformations. It has been proven that the social activities of these women, who participated in revolutionary activities from a young age, contributed to the spread of education, the adaptation of women in the urban environment of Kharkiv, influenced the outlook and social transformations.

Key words: women's history, A. S. Gabel, V. M. Bilokonska, women's movement.

DOI:10.5281/zenodo.7831613

Олешко Наталія Петрівна,

кандидат історичних наук,

доцент кафедри українознавства

Харківського національного

автомобільно-дорожнього університету

ТИМЧЕНКО ІГОР ІВАНОВИЧ – ВИДАТНА ПОСТАТЬ ХАДІ-ХНАДУ: ЖИТТЄВИЙ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ШЛЯХ

Стаття присвячена дослідженню та аналізу життєвого та науково-педагогічного шляху видатного науковця Харківського національного автомобільно-дорожнього університету професора кафедри двигунів внутрішнього згоряння Тимченка Ігоря Івановича. Визначено важливу роль його науково-методичної та педагогічної діяльності у розвитку ХАДІ-ХНАДУ та національної науки й освіти.

Ключові слова. *Тимченко Ігор Іванович, видатний науковець ХАДІ-ХНАДУ, кафедра двигунів внутрішнього згоряння, засновник спеціальності «Двигуни внутрішнього згоряння».*

Постановка проблеми. Під час реалізації кафедрою українознавства проекту щодо видатних науковців ХАДІ-ХНАДУ, постало завдання дослідити персоналії науковців, зокрема їх біографічні дані, науково-педагогічну та громадську діяльність, визначити вклад науковців у розвиток як нашого університету, так і в розвиток національної науки й освіти. У статті вперше проаналізовано та висвітлено життєвий та науково-педагогічний шлях професора кафедри двигунів внутрішнього згоряння Харківського національного автомобільно-дорожнього університету (ХНАДУ) Тимченка Ігоря Івановича, що ґрунтується в основному на архівних даних з особистої справи вченого. Деякі факти про науковця зустрічаються у брошурі,

присвяченій 50-річчю кафедри двигунів внутрішнього згоряння [1].

Метою статті є дослідження й опис біографії та науково-педагогічного шляху професора кафедри двигунів внутрішнього згоряння Харківського національного автомобільно-дорожнього університету Тимченка Ігоря Івановича.

Виклад основного матеріалу. Ігор Іванович Тимченко народився 16 грудня 1935 р. у Солов-Хуторі, Старченківського району Київської області у родині службовців. Тато Ігоря Івановича був директором Миронівської селекційної станції, членом КПРС ще з 1921 р., що було звичайним явищем для радянської системи, коли посадовці обов'язково мали бути членами комуністичної партії. Мама – агрономом .

На початку німецько-радянської війни тато Ігоря Івановича почав воювати у лавах радянської армії. Він же з мамою та сестрою евакуювалися до Тамбовської області на Мортанську селекційну станцію, де мама Ігоря Івановича всю війну працювала старшим агрономом. Ігор Іванович почав там навчатися у школі.

Після звільнення України від фашистських загарбників вони повернулись до свого рідного краю. Після звільнення тата з лав радянської армії вся родина у 1946 р. переїхала до Харкова. Тато Ігоря Івановича працював заступником директора Харківської селекційної станції, пізніше до самого виходу на пенсію – керівником обласного управління «Сортсімовоч», а мама – агрономом [2, арк. 4].

Після переїзду Ігор Іванович з 1946 р. до 1953 р. навчався в 112 середній школі. Після її закінчення вступив на енергомашинобудівний факультет Харківського політехнічного інституту ім. В. І. Леніна (зараз Національний технічний університет «Харківський політехнічний університет»), де навчався за спеціальністю «Автомобілі внутрішнього згоряння» і 21 червня 1958 р. отримав диплом інженера-механіка. Після закінчення інституту був направлений на Харківський транспортний завод імені Малишева, де спочатку працював з червня 1958 р. до квітня 1959 р. наладчиком, а з квітня 1959 р. до

вересня 1961 р. – інженером-дослідником [2, арк. 3–4].

Наступний етап життя Тимченка Ігоря Івановича пов'язаний із працею у Харківському політехнічному університеті (ХПІ), де він починає працювати з жовтня 1961 р. старшим інженером на кафедрі «Двигунів внутрішнього згоряння». Із липня 1963 р. стає провідним інженером базової лабораторії тракторних і комбайнових двигунів цієї кафедри [2, арк. 5].

Також у 1962 р. Ігор Іванович створив родину з Валентиною Григорівною (на 1978 р. вона була кандидатом медичних наук, молодшим науковим співробітником Інституту кріогенної біології та медицини АН УРСР) і вже 1963 р. у них народився синочок Олексій [Там само].

Наукова віха його життя та діяльності почалась із початку 1966 р. зі вступу до аспірантури ХПІ, яку закінчив у грудні 1968 р. За розподілом був зарахований із 30 грудня асистентом до Харківського автомобільно-дорожнього інституту (ХАДІ) на кафедру двигунів внутрішнього згоряння. За рішенням Ради ХПІ від 19 березня 1971 р. Тимченку Ігорю Івановичу було присуджено науковий ступінь кандидата технічних наук (протокол № ТМ-1) [2, арк. 8]. Так починається науковий та викладацький шлях Ігоря Івановича у ХАДІ. Протягом лютого-червня 1971 р. він пройшов підвищення кваліфікації за спеціальністю «Двигуни внутрішнього згоряння» у Московському автомобільно-дорожньому інституті. Із березня 1972 р. до початку 1973 р. Ігор Іванович працював виконуючим обов'язки доцента, а потім з 1973 до 1976 р. на посаді доцента кафедри двигунів внутрішнього згоряння. Рішенням Вищої Атестаційної Комісії від 5 квітня 1974 р. (протокол № 19/п) йому було затверджено звання доцента кафедри двигунів внутрішнього згоряння [2, арк. 9]. Його наукова та педагогічна діяльність була високо оцінена, внаслідок чого 1976 р. був обраний на посаду завідувача кафедри.

Оскільки за радянські часи провідною була комуністична ідеологія і було важливим членство в комуністичній партії, то у 1974 р. Тимченко Ігор Іванович став членом КПРС, що в подальшому сприяло його діяльності на адміністративних посадах інституту.

1976 р. родина Ігоря Івановича поповнилася ще одним сином Дмитриком.

Одночасно з викладацькою діяльністю з вересня 1974 р. до вересня 1976 р. Ігор Іванович обіймав посаду заступника декана автомобільного факультету ХАДІ, а з вересня 1976 р. до грудня 1976 р. – декана автомобільного факультету. За час своєї роботи у ХАДІ, характеризувався як кваліфікований, вимогливий викладач і вмілим вихователем студентів. Протягом цього часу Ігор Іванович набув досвіду адміністративної роботи та успішного керівника діяльністю факультету. Проводив навчально-методичну та наукову роботу. Під час його завідування кафедрою ДВЗ проводила дослідження щодо застосування водню в автомобільних двигунах. Це дозволило підвищити експлуатаційну економічність двигунів на 18 % та одночасно зменшити викиди у повітря шкідливих елементів [1, с. 7].

У листопаді 1978 р. його обирають на посаду проректора з навчальної роботи ХАДІ (приказ № 211/3 від 5 листопада 1978 р.) [2, арк. 14]. Через велике навантаження на посаді проректора, Ігор Іванович звільняється з посади завідувача кафедри двигунів внутрішнього згоряння з 3 травня 1980 р. Він продовжив працювати проректором і з 15 до 24 березня 1983 р. підвищив свою кваліфікацію у Москві на семінарі проректорів із проблем вищої освіти, а також за кордоном в Угорщині цього ж року.

За успіхи у підготовці фахівців для народного господарства країни та у зв'язку з 50-річчям із дня народження у грудні 1985 р. Ігоря Івановича було нагороджено Почесною грамотою та оголошено подяку [2, арк. 21, 22].

За час перебування на посаді проректора він все більше набував досвіду успішного організатора, керівника колективу, який забезпечував успішне рішення задач з удосконалення навчального процесу в інституті. Активно здійснював наукову роботу, оскільки був керівником низки госпдоговірних тем кафедри ДВЗ, розробником комплексної наукової програми Мінвузу УРСР із проблеми створення та удосконалення автотракторних двигунів, що існують, членом бюро комплексної програми Міністерства вищих навчальних закладів

УРСР з двигунів внутрішнього згоряння, заступником голови спеціалізованої Ради із захисту комплексних дисертацій, керівником сектора розвитку науки підприємств тракторного та сільськогосподарського машинобудування при ДК Компартії України. На цей час Ігор Іванович був автором понад 50 наукових праць, членом спеціалізованої ради із захисту кандидатських дисертацій, мав 3 авторські свідоцтва.

На прохання Ігоря Івановича, у зв'язку зі станом здоров'я, керівництво інституту дало згоду на звільнення його з посади проректора з навчальної роботи. За заявою Тимченка Ігоря Івановича із 17 листопада 1986 р. було призначено завідувачем кафедри двигунів внутрішнього згоряння. При обговоренні його кандидатури на кафедрі ДВЗ було наголошено, що Ігор Іванович практично не переривав зв'язку із кафедрою, його лекції вирізнялися високим науково-методичним рівнем, брав участь у науковій та методичній роботі кафедри, під його керівництвом працювало три аспіранти [2, арк. 35]. У січні 1987 р. Ігоря Івановича звільнили з посади проректора з навчальної роботи.

За його успіхи у науковій, викладацькій, адміністративній діяльності ректорат університету та партійний комітет інституту надав клопотання до Міністерства освіти УРСР щодо присвоєння Ігорю Івановичу почесного звання УРСР заслуженого працівника вищої школи.

Рішенням Державного комітету СРСР з народної освіти від 25 жовтня 1990 р. № 508/п Ігорю Івановичу було присуджено звання професора.

У лютому 1991 р. Ігор Іванович запропонував розглянути питання на Раді інституту щодо надання йому творчої відпустки для завершення підготовки, редагування і надання до видавництва підручника «Автомобільні двигуни» для студентів спеціальності 15.05 «Автомобілі та автомобільне господарство». За рішенням Ради йому було надано творчу відпустку на два місяці з 4 березня до 4 травня 1991 р. зі збереженням заробітної плати [2, арк. 27–29].

У лютому 1993 р. Ігоря Івановича обирають завідувачем кафедри ДВЗ на наступний п'ятирічний строк. Поряд із тим, у період із 10 січня до 31 грудня

1994 р. він працював за сумісництвом (0,5 ставки) на посаді провідного наукового співробітника за бюджетною темою № 16-53-92 [2, арк. 51]. 90-ті роки ХХ ст. були дуже складними для нашої країни, що тільки стала незалежною. Це виявлялося й у фінансовій сфері, що вплинуло на зменшення заробітної платні. За відсутності фінансування Ігор Іванович, як і інші викладачі, втратив 30% надбавки за свою діяльність з березня 1994 р. і з 22 березня до 30 червня проводив додаткові заняття зі студентами-договірниками. Ці заняття оплачувалися за рахунок коштів науково-технічного і соціального розвитку [2, арк. 52–53]. Невдовзі, надбавку поновили [2, арк. 55]. Ігор Іванович продовжив працювати на посаді завідувача кафедри ДВЗ за контрактом з 1 квітня 1994 р. до 1 квітня 1999 р. [2, арк. 61]. Із 1 лютого 1995 р. Ігорю Івановичу за особливі досягнення у праці надали надбавку 20% [2, арк. 58]. Також з 1 квітня до 30 червня він проводив заняття зі студентами-договірниками [2, арк. 74] та з 1 до 30 червня 1995 р. – заняття з іноземними студентами [2, арк. 59]. Поряд із тим, за якісне виконання своїх обов'язків щодо виконання пріоритетних позицій у переліку контракту, йому було встановлено 119% надбавки до посадового окладу [2, арк. 69], що на той час було досить доречним. За якісне виконання своїх обов'язків щодо виконання пріоритетних позицій у переліку контракту на 1995–1996 н.р. йому було встановлено 177 % надбавки до посадового окладу [2, арк. 77]. На наступні 5 років з 1 квітня 1999 р. до 1 квітня 2004 р. Ігорю Івановичу продовжено контракт на посаді завідувача кафедри ДВЗ [2, арк. 82].

Додатково Ігор Іванович працював під час відпусток: протягом серпня 1995 р. і 2000 р. на повній ставці провідного наукового співробітника [2, арк. 73, 92], протягом липня-серпня 1999 р. на повній ставці старшого наукового співробітника [2, арк. 85, 87].

У вересні 2000 р. Тимченко Ігор Іванович вийшов на наукову пенсію [2, арк. 96], але продовжував працювати на посаді завідувача кафедри (продовження контракту до 17 листопада 2005 р. [2, арк. 101]) та керувати науковою роботою аспіранта з Індії Віджая Кумара [2, арк. 90, 94]. Проте,

17 лютого 2003 р. він звільнився з посади завідувача кафедри і продовжив працювати професором кафедри ДВЗ [2, арк. 127]. За сумісництвом працював на посаді старшого наукового співробітника (з 9 січня до 31 грудня 2001 р. [2, арк. 129]), викладачем факультету довузівської підготовки (з 1 вересня 2008 р. до 30 червня 2009 р.) для проведення індивідуальних консультацій на умовах погодинної оплати [2, арк. 144].

Наукова і викладацька діяльність Тимченка Ігоря Івановича була високо оцінена на державному рівні. Указом Президента України від 1 грудня 2008 р. № 1121/2008 йому було присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки за комплекс підручників «Двигуни внутрішнього згоряння» [2, арк. 149].

Поряд з науково-педагогічною діяльністю активну участь Ігор Іванович брав у громадській діяльності. Був членом редколегії інститутської газети «Автодорожник», членом робочої групи комісії з боротьби за інститут високої ефективності праці, високої культури та взірцевого громадського порядку, членом редколегії збірника «Двигуни внутрішнього згоряння».

Через проблеми зі здоров'ям Ігор Іванович перевівся на пів ставки з 8 листопада 2010 р. і продовжив працювати на тій же посаді [2, арк. 161] до самої смерті. 30 січня 2012 р. Тимченко Ігор Іванович пішов із життя [2, арк. 165].

Отже, Тимченко Ігор Іванович присвятив ХАДІ-ХНАДУ 43 роки своєї діяльності. Пройшов свій шлях на кафедрі двигунів внутрішнього згоряння від асистента до професора і завідувача кафедри. За успіхи у роботі Тимченко Ігор Іванович був нагороджений медаллю «За трудову доблесть» (1981 р.), нагрудним знаком Мінвузу СРСР «За відмінні успіхи у вищій освіті», знаком «Ветеран праці», грамотами Мінвузів СРСР та УРСР, Харківського обласного комітету КП України, знаками «Переможець соцзмагання» та «Переможець в 9-й і 10-й п'ятирічках», тричі нагороджений значком «Переможець соціалістичного змагання» [2, арк. 38] та почесним знаком ХНАДУ «За видатні заслуги перед колективом університету» усіх трьох ступенів [1, с. 3].

Він підготував 11 кандидатів наук, за часи свого завідування кафедрою

(1987-2003 рр.) започаткував нову спеціальність – «Двигуни внутрішнього згоряння». Поряд із тим, був автором 6-ти навчальних посібників із грифом МОН, понад 150-ти наукових і методичних праць [2, арк. 109]. Також, мав 15 авторських свідоцтв та патентів [2, арк. 110]. Його методична робота двічі оцінювалась преміями МОН.

Висновки. Тимченко Ігор Іванович був однією з видатних постатей ХАДІ-ХНАДУ. Майже весь свій науково-педагогічний шлях від асистента до професора і завідувача присвятив кафедрі двигунів внутрішнього згоряння. Науковець був засновником нової спеціальності – «Двигуни внутрішнього згоряння». Його наукова та педагогічна діяльність була високо оцінена державними нагородами і преміями, а результати плідних досліджень вилилися в отримання 15 авторських свідоцтв та патентів, що мали важливе значення в автомобілебудуванні. Науково-методичний доробок Ігоря Івановича охоплює

Джерела і література:

1. Кафедрі двигунів внутрішнього згоряння 50: історія і сьогодення. Харків: ХНАДУ. 2017. 12 с.
2. Тимченко Ігор Іванович. Справа № 2123. Архів ХНАДУ.

Oleshko Nataliia Petrivna

Tymchenko Ihor Ivanovych – an outstanding figure of KhADI-KhNADU: life and scientific and pedagogical path

The article deals with the research and analysis of the scientific and pedagogical work, and life path of an outstanding scientist of Kharkiv National Automobile and Highway University, Professor of the Department of internal combustion engines Tymchenko Ihor Ivanovych. The important role of his scientific, methodological and pedagogical activity in the development of Kharkiv National Automobile and Highway University and the national science and education has been determined.

Keywords. Tymchenko Ihor Ivanovych, outstanding scientist of KhADI-KhNADU, Department of internal combustion engines, founder of the specialty «Internal combustion engines».

DOI:10.5281/zenodo.7831615

Олійник Олександр Миколайович,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії і методики

викладання суспільно-правових дисциплін,

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Солошенко Олена Михайлівна,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії і методики

викладання суспільно-правових дисциплін,

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

ІВАН КЛИМЕНТІЙОВИЧ РИБАЛКА – НАУКОВЕЦЬ ТА ВЧИТЕЛЬ

Висвітлено основні наукові та педагогічні здобутки видатного вченого Харківського університету, доктора історичних наук, професора Івана Климентійовича Рибалки. Охарактеризована його спадщина, як науковця та викладача, зокрема: сфера наукових інтересів, результативність досліджень вчених його наукової школи, видання підручників тощо. Зазначено, що І. К. Рибалка зробив вагомий внесок у підготовку не одного багатьох поколінь істориків – випускників Харківського університету.

Ключові слова: вчитель, інтелектуальна еліта, історична наука, історія України, науковець, Харківський університет.

Постановка проблеми. Історична наука відіграє важливу роль в суспільному житті: вона здатна всіма накопиченими знаннями та досвідом пояснювати його складні, а інколи, і непередбачувані тенденції та процеси. Розуміння принципів і закономірностей історичного розвитку дозволяє

трактувати минуле – передбачити та проєктувати перебіг подій у майбутньому. Розумітися на цьому, досягти та подолати вершини історичної освіти та науки можливо тільки, якщо поряд є надійний, досвідчений, обізнаний Вчитель. Студенти історичного факультету Харківського державного університету, а згодом Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 55 років мали можливість опановувати спеціальність історика, поглинаючи безцінні знання та досвід, життєву мудрість та безмежну людяність видатного історика, Лауреата Державної премії УРСР, Заслуженого діяча науки і техніки України, дійсного члена та віце-президента Академії історичних наук, доктора наук, почесного професора Харківського університету Івана Климентійовича Рибалки.

Аналіз досліджень. Життя Івана Климентійовича є прикладом тісного переплетіння періодів радянської історії та особистих життєвих етапів. Народившись під час громадянської війни, він став активним учасником подій неоднозначної, під час трагічної, історії радянської України, дослідженню та неупередженому висвітленню якої, він присвятив своє життя, залишивши по собі близько 200 наукових праць, в тому числі 20 монографій, підручників, програм, збірників документів тощо. В 1989 та 1999 роках були підготовлені біобібліографічні покажчики, в яких в повному обсязі вміщена науково-дослідницька, публіцистична, методична та навчальна спадщина Івана Климентійовича Рибалки [3; 4, с. 11–34]. Короткий опис життєвого шляху вміщено у виданнях, що виходили до ювілейних дат науковця [4, с. 3–7; 6]. Особливо цінну інформацію містять спогади колег-викладачів та студентів, яким пощастило працювати, навчатися, збагачуватись знаннями і досвідом викладача, науковця, керівника різних рівнів, колеги і просто щирої та порядної Людини – Івана Климентійовича Рибалки [2, с. 6–34]. Ще за життя історика, його педагогічні та наукові досягнення висвітлювались на сторінках періодики та в університетських виданнях [4, с. 34–37]. До 80-річного ювілею, Іван Климентійович видав спогади «Така наша доля: Сторінки життя мого покоління». У книзі автор розповів про себе, про відносини із керівництвом

різного рівня, колегами, студентами, дав оцінку подіям, свідком яких він був, довів, що його доля – це Харківський університет, історичний факультет, кафедра історії України [5]. В 2019 році, з нагоди 100-річчя з дня народження науковця, на історичному факультеті були проведені наукові читання, на яких своїми спогадами та актуальними дослідженнями поділилися учні професора та молоде покоління істориків [2]. В підсумках заходу було зазначено, що існує нагальна потреба монографічного дослідження життєвого шляху, громадської, науково-педагогічної, науково-дослідної та науково-організаційної діяльності визнаного українського історика радянських часів. Жанри такого дослідження можуть бути різними – інтелектуальна історіографія, аналіз спадщини в контексті радянської доби, досвід створення регіонального наукового центру всеукраїнського значення, наукометричний вимір спадщини радянських дослідників тощо. При цьому важливо підготувати таку працю на підставі комплексного використання різноманітних підходів, але, і це головне, з'ясувати без штампів та політичних упереджень значення спадку радянської доби для вирішення сучасних проблем національної історіографії [1, с. 229].

Мета статті – проаналізувати основні здобутки наукової та педагогічної спадщини І.К.Рибалки - провідного науковця-історика другої половини ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. 1 вересня 1938 року випускник Українського комуністичного газетного технікуму, молодий спеціаліст, що вже мав досвід роботи відповідальним секретарем однієї з газет Харківщини, став студентом історичного факультету. Іван Климентійович, від цього дня і на 60 років зв'язав свою долю з Харківським державним університетом. У спогадах він пише: «...ми входили до університету, як до храму науки, як до чогось найвеличнішого і найсвятішого. З якою жадібністю ми слухали лекції університетських викладачів, працювати в читальних залах на факультетах і в бібліотеках. З того часу я навчався в університеті, з університету ходив на війну і, слава богу, повернувся в університет, тут став кандидатом, потім доктором наук, професором» [5, с. 196]. За довгі роки роботи він займав різні адміністративні посади в університеті: заступник декана історичного

факультету, завідувач кафедри історії України, проректор по учбовій роботі ХДУ. Багато разів йому пропонували перейти працювати ректором до інших вузів, але він залишався вірним Харківському університету [2, с. 7]. Головним «єдиним постійним і незмінним після закінчення університету моїм заняттям було і залишається дослідження і викладання історії, читання лекцій, робота з студентами, аспірантами і дисертантами» [5, с. 166].

Варто зазначити, що саме Іван Климентійович в 1957 р. очолив новостворену кафедру історії України (в період «відлиги» та «десталінізації» на історичному факультеті відбулась реорганізація кафедри історії СРСР). За 32 роки його керівництва кафедра стала однією із провідних в Україні.

Всі покоління студентів Івана Климентійовича згадують його лекції: академічні за методикою проведення, вони доповнювались цитатами з літературних та історичних творів, цікавими фактами, розповідями про яскраві особистості, напіванекдотичними історіями, що «прикрашало» матеріал лекції будь-якої теми та періоду. Він пам'ятав велику кількість історичних та історіографічних фактів. Своїми безмежними енциклопедичними знаннями Іван Климентійович щиро ділився із своїми учнями та колегами. Професор І. К. Рибалко створив історичну школу, у нього було багато однодумців та послідовників. Він намагався зорієнтувати молодих науковців на вивчення складних, актуальних, неоднозначних і політично гострих проблем. Під його керівництвом було захищено 10 докторських і понад 30 кандидатських дисертацій. Важливою рисою провідного вченого-історика була наукова етика, культура наукової праці. Це шанобливе ставлення до спадщини попередників – якось він із серцем заявив, що треба спочатку самому щось дослідити, а вже потім давати історіографічні оцінки [2, с. 12].

Багато років І. К. Рибалка очолював спеціалізовану раду по присудженню докторських і кандидатських наукових ступенів при Харківському університеті, його внесок у справу підготовки наукових кадрів регіону і України, без перебільшення, є величезним.

Вивчаючи його мемуари, на перший погляд може здаватися, що

І. К. Рибалка був радянським ученим із «чиновницьким нальотом». Проте, Іван Климентійович чудово розумів всі явні й таємні «правила гри» партійно-радянської бюрократії, умів їх використовувати. Утім далеко не завжди він погоджувався з рішеннями «інстанцій» і боровся з дурницями всіма доступними засобами, за що мав чимало неприємностей по адміністративній і партійній «лініях» [2, с. 225]. Іван Климентійович займався проблемами історії і історіографії періоду громадянської (радянсько-української) війни. Не дивлячись на упередженість та заідеологізованість радянської історичної науки, йому вдалося зменшити кількість «білих плям» періоду 1917–1920 років. Так, наприклад, одним із перших в радянській історіографії він довів, що політика воєнного комунізму, продрозкладка та примусове насадження комун, стали передумовами повалення радянської влади в Україні в 1919 році. На особливу увагу заслуговують статті І. К. Рибалки періоду незалежності, де він аналізує соціально-класову структуру населення України після 1917 р., показує згубний для українського села процес розселянювання, знищення тоталітарним режимом верстви старанних хліборобів, голод 1932–1933 рр., що донедавна були «білими плямами» в українській вітчизняній історіографії [4, с. 6].

Іван Климентійович був людиною унікальної працездатності. В радянські часи видання підручників з грифом Міністерства освіти вимагало не тільки високого наукового, методичного і педагогічного ресурсу, набагато складніше було подолати бюрократичну тяганину. І хоча в той період не існувало жодного ґрунтового підручника з історії України для студентів-істориків, йому прийшлося подолати не мало перешкод щодо видання свого унікального та «хрестоматійного» підручника.

Не одне покоління істориків отримувало знання і використовувало у своїй викладацькій діяльності підручники Івана Климентійовича. В 1978 році вийшов перший том підручника «Історія Української РСР. Дорадянський період» для історичних факультетів вузів. У 1982 р. було видано другу частину підручника «Історія Української РСР. Радянський період» (у співавторстві з В. М. Довгополом). За ці підручники авторам була присуджена Державна

премія України в галузі науки і техніки 1985 року. Про написання першого підручника Іван Климентійович згадує: «Я працював над першим томом – з найдавніших часів до 1917 року – приблизно 10 років плюс до того викладав курс історії України на історичному та інших факультетах Харківського державного університету понад 30 років» [5, с. 165].

У 1991 р. було видано друге, перероблене і доповнене видання підручника «Історія України. Дорадянський період». Стиль, зміст, характер викладення матеріалу з історії України в підручниках Рибалки І. К. кардинальним чином відрізнялись від інших навчальних посібників. Матеріал підручника було викладено логічно, чітко, стисло, при цьому точно, влучно і переконливо. Івану Климентійовичу вдалося систематизувати, узагальнити та зрозуміло викласти значний за обсягом матеріал української історії.

Після проголошення незалежності України почався корінний перегляд історичного минулого. Професор І. К. Рибалка поставив за мету видати новий підручник з історії України в трьох частинах. У 1995 р. з грифом Міністерства освіти видана перша частина його підручника «Історія України. Від найдавніших часів до кінця XVIII ст.», а в 1997 р. – друга частина «Історія України. Від початку XIX століття до лютого 1917 р.», які дістали схвалення викладачів і наукової громадськості. Третю, заключну частину підручника, яка охоплює період після 1917 року, професор І. К. Рибалка підготував у співавторстві з професором В. В. Калініченко. Це видання побачило світ у 2004 р. («Історія України. Частина III: 1917–2003 рр. Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів»). До сьогодні, підручники з історії України професора І. К. Рибалки вважаються найбільш ґрунтовними і систематизованими для опанування вітчизняної історії.

Важливе значення для розвитку української історичної науки мала робота І. К. Рибалки в галузі археографії по виявленню, вивченню і виданню історичних документів з історії України, за результатами якої, в 1990-х роках підготовлено чотири збірники документів (понад 400 друкованих аркушів) [4, с. 7].

Порядність і простота, людяність і щедрість, справедливість і культурність створили беззаперечний авторитет Івану Климентійовичу серед студентів і колег. В свою чергу він повністю віддавав себе рідному історичному факультету та університету. В спогадах автор наголошує, що «за 55 роки моєї викладацької праці мене слухали, мабуть, не менше п'яти тисяч студентів, під моїм керівництвом написали близько 400 дипломних робіт, під моїм керівництвом близько 30 аспірантів і пошукачів захистили кандидатські дисертації, з моєю консультацією стали докторами наук більше 10 чоловік» [5, с. 196]. Іван Климентійович залишив гідну наукову та педагогічну спадщину. І це велике щастя, коли у професійному житті зустрічається такий Вчитель.

З нагоди 100-річного ювілею І. К. Рибалки 26 червня 2019 р. у Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна відбулися організовані історичним факультетом, кафедрою історії України, науковим товариством студентів, аспірантів, докторантів і молодих учених наукові читання пам'яті професора Івана Климентійовича Рибалки. У заході взяли участь представники вишів Харкова, Запоріжжя, Полтави, Вінниці, Кривого Рогу. Примітно, що значну частину учасників склали учні й діти учнів професора. І лише цей факт може наочно свідчити про життєдайність спадщини Івана Климентійовича.

Висновки. Отже, випускники історичного факультету Харківського університету протягом півстоліття мали можливість отримувати безцінний та безмежний досвід науковця та педагога Івана Климентійовича Рибалки, який зробив вагомий внесок у підготовку багатьох поколінь істориків, які і через багато років із вдячністю та теплотою згадують свого Вчителя.

Джерела і література:

1. Водотика С., Петровський В. Іван Климентійович Рибалка: життя, творчість, дослідження: Матеріали наукових читань пам'яті професора І. К. Рибалки. *Український історичний журнал*. 2020. №4. С. 223–229. URL: [http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/179844/22-Vodotyka .pdf?](http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/179844/22-Vodotyka.pdf)

sequence=1 (дата звернення: 5.03.2023)

2. Іван Климентійович Рибалка: життя, творчість, дослідження: Матеріали наукових читань пам'яті професора І.К.Рибалки. Х.: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, 2019. 84 с. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/14921/2/Rubalka.pdf> (дата звернення: 5.03.2023)

3. Іван Климентійович Рибалка – професор Харківського університету: бібліографічний покажчик / Уклад. Ю. Г. Шевченко; Харківський державний університет ім. О. М. Горького. Харків, 1989. 25 с.

4. Іван Климентійович Рибалка – професор Харківського університету: біобібліографічний покажчик / Уклад. Ю. Г. Шевченко, В. Прокопова; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. Харків, 1999. 41 с. URL: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/337/1/Rybalka.pdf> (дата звернення: 7.03.2023)

5. Рибалка І. Така наша доля. Сторінки життя мого покоління. Харків: Основа, 1999. 200 с.

6. Тарасевич К. Професору І. К. Рибалці – 100! *Газета «Харківський університет»*. № 15. 22 жовтня 2019. URL: http://gazeta.univer.kharkov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2718&Itemid=2780 (дата звернення: 1.03.2023)

Oliinyk Oleksandr Mykolaiovych

Soloshenko Olena Mykhailivna

Ivan Klymentiyovych Rybalka is a scientist and teacher

Ivan Rybalka is a well-known historian, teacher, doctor of science, professor at Kharkov University. For more than 50 years he worked at the Department of History of Ukraine, studied the events of the period 1917-1920. Ivan Rybalka founded a scientific school. Under his leadership, young scientists successfully conducted research on the history of Ukraine. He is the author of more than 200 studies,

including the most systematized and generalized textbook on the history of Ukraine for students of history. Graduates of the Faculty of History appreciate the knowledge and experience they received from Ivan Rybalk, a talented teacher and experienced scientist.

Keywords: teacher, intellectual elite, historical science, history of Ukraine, scientist, Kharkiv University.

DOI:10.5281/zenodo.7831620

Прочкарук Дмитро Олександрович

*здобувач 2-го року навчання,
третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти,
спеціальності 032 Історія та археологія
кафедри історії України*

*Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди*

Науковий керівник:

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди*

Богдашина Олена Миколаївна

РАДЯНСЬКА УКРАЇНІЗАЦІЯ В АВТОБІОГРАФІЇ Д. І. БАГАЛІЯ 1927 Р.

В статті проаналізована частина «Автобіографії» Д. І. Багалія, присвячена радянській українізації. Виокремлені рефлексії автора щодо активної участі історика у науковому, освітньому та культурному житті УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр.

Ключові слова: *українізація; Д.І. Багалій; «Автобіографія».*

Постановка проблеми. В 1920-х – на початку 1930-х роках в Українській СРР більшовики проводили коренізацію (українізацію), яку була досить успішною саме в освіті, науці, культурі. Д. І. Багалій в «Автобіографії» описав свою участь у цих подіях та сформулював своє ставлення до них.

Аналіз досліджень. Вивчення життя та діяльності Д. І. Багалія, були

розпочаті за життя вченого, але саме ґрунтовні дослідження з'явилися в останній час [2]. Безпосередньо аналізу «Автобіографії» Д. І. Багалія присвячена велика вступна стаття В. В. Кравченка до першого тому академічного видання творів науковця [3].

Мета статті. Дослідити рефлексії Д. І. Багалія щодо радянської коренізації (українізації) шляхом аналізу його «Автобіографії».

Виклад основного матеріалу. Дмитро Іванович Багалій – видатний український учений, один із фундаторів Української Академії наук, професор і ректор Харківського університету, укладач першого повного зібрання творів Г. С. Сковороди. Він написав понад 450 праць, переважно з історії Слобідської, Лівобережної та Південної України XV-XVIII століть, які побудовані на багатому джерельному матеріалі. Вчений ввів до наукового обігу велику кількість нових джерел. Сам Д. І. Багалій у спогадах *«Автобіографія: п'ятдесят літ на сторожі української науки і культури»* так окреслював поле своїх наукових інтересів: «Я прагнув, щоб наукова моя праця, переважно, над темами з краєвої історії України, не зробила з мене вузько місцевого історика, бо я обробляв і ці теми згідно з вимогами загальної історичної методології в масштабі цілої української історії, а так само чималою мірою й російської» [1, с. 4].

Написання праць та підручників з загальноросійської історії вчений пояснював умовами роботи у Харківському університеті у дореволюційний час: «Я повинен був викладати як професор на кафедрі російської історії, і синтетичні огляди російської історії і не давали мені ревную мірою працювати над самісінькою історією України. Але цього вимагали мої обов'язки професора російської історії» [1, с. 4].

В «Автобіографії» Д. І. Багалій, згадував: «Моя українізація не була примусовою, мала стихійний характер і закінчилася за студентських років до 1880 року. Відтоді з мене назавжди вже зробився цілком свідомий українець» [1, с. 14]. Окрім цього в спогадах Д.І. Багалія можна відшукати таку цитату: «За інших провідників української стихії були для мене бурсаки, що жили на

квартирі й харчувалися в моєї тітки. Їм я чимало мірою завдячую свою українізацію – вони були її натуральні провідники» [1. с. 12]. Що дає нам можливість зробити нам висновки про оточення вченого, яке було навколо нього в період дитинства та заклало основи для формування його проукраїнського світогляду.

Також можна виділити таку ремарку історика про дитячі роки: «Московська стихія, культура й мова були поширені в Києві і впливали на нас, українську молодь, у літературі й особливо в школі, де всього вчено по-московськи і не було української мови, навіть як окремого предмету. Так зростав я й мої товариші під впливом двох стихій рідної української й шкільної московської, двох мов української і московської. Так почалося за дитинства, так продовжувалося і далі за часів шкільних. Але українську мову, письменство, наукову й популярну українську літературу дорогоцінні пам'ятки народньої словесности ми знаходили поза мурами школи, і я остільки засвоїв тоді чисту українську мову народню, літературну й наукову, що міг широко прикласти її в своїй громадській праці..» [1. с. 13-14].

За оцінкою вченого у Російській імперії українська мова та культура значно потерпала від асиміляції. У спогадах він пов'язував свої невдачі у навчанні в гімназії з тим, що він не міг розмовляти російською мовою. Ці негаразди, за його оцінкою, «стали найкращим початком мого творчого шляху» [1, с. 57].

Політика коренізації (українізації) успішно проводилася радянською владою в Українській СРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. і співпала з останніми роками життя вченого. У перші роки проведення радянської українізації було досягнуто значних успіхів. Так, було відкрито багато українських шкіл, технікумів, академічних інститутів та культурних закладів; друкувалися українські газети та журнали; працювали видавництва та книгарні.

У спогадах Д.І. Багалія «Автобіографія : п'ятдесят літ на сторожі української науки і культури» містяться важливі рефлексії щодо політику українізації в Українській СРР у 1920-х – на початку 1930-х рр.

Вчений зазначив, що політика коренізації (українізації) привернула увагу багатьох українців до української культури та мови. Однак, він також підкреслював, що українці повинні бути розумними і збалансованими у своїх вимогах до державної політики. Він стверджував, що українці мають бути вдячні радянській владі за можливість вільного розвитку своєї культури та мови, але не повинні вимагати від влади того, що вона не може забезпечити [1, с. 139]. Ймовірно це твердження є віддзеркаленням розмов щодо напрямів та результативності політики українізації в оточенні академіка.

Д. І. Багалій підкреслював, що його активна різнопланова робота у 1920-х рр. є продовженням культурно-просвітницької діяльності ще до революційних подій 1917 р.: «Моя громадська діяльність за останнього десятиріччя відбувалася по наукових, освітніх та професійних установах радянської України і була присвячена утворенню та поширенню української культури. Та інтенсивність була не менша, ніж за передреволюційної доби, оскільки цьому більш сприяли умови державного та суспільного життя України» [1, с. 136]. Учений у спогадах згадав і свою активну участь в створенні у Харкові товариства «Просвіта» [1, с. 130].

У «Автобіографії» Д.І. Багалій також докладно охарактеризував свою творчість. Він пише про свої перші вірші та оповідання, публікації в газетах та журналах, а також про свої книжки. Він зазначає, що його твори були дуже популярні серед читачів, особливо його оповідання про козаків та про життя на селі [1, с. 88].

Загалом, «Автобіографія» Д.І. Багалія є важливим джерелом для вивчення життя та творчості цього видатного українського історика. Вона дає нам унікальну можливість поглянути на життя в Україні в період радянської влади з позиції особи, яка була у центрі цих подій.

Особливе значення для Д. І. Багалія мало створення та його керівництво Харківською науково-дослідною кафедрою історії України (пізніша назва НДК історії української культури). Про неї він згадував так: «Моя організаційна і керівнича праця в катедрі давала мені велику втіху і тягар її був для мене

легкий і задовольнящий. Організовано цю кафедру з самого початку в широких рамках не самої історії України, а так мовити, українознавства взагалі...» [1, с. 140]. Не є перебільшенням слова Д. І. Багалія про кафедру як про свою «найулюбленішу, дорогу дитину» [1, с. 140].

Також вчений наголошує на своїй активній участі у створенні на початку 1926 р. Науково-дослідного інституту Тараса Шевченка: «Мене призначено на його директора. Вироблено, затверджено статут Інституту, вироблено і затверджено штати та кошторис, затверджено наукових співробітників. Розпочато вже й органічну роботу в Інституті. Навколо нього скупчилися всі шевченкознавці Харкова та Києва. Завдання його дуже широкі: не тільки виучувати Шевченка та його добу, а й усеньке українське письменство ХІХ в. Для цього при ньому утворюють будинок ім. Шевченка з бібліотекою та рукописами Шевченка й інших письменників, кабінети для спеціальних студій над українським письменством перед-Шевченківської доби, Шевченківської доби, по-Шевченківської й пореволюційної доби. Інститут має видавати як наукові розвідки про Шевченка й інших письменників, так і їхні твори відповідно освітлюючи їх для робітничо-селянських мас. Цьому вже покладено початок: складено першу книжку наукового органу Інституту, готуються окремі зошити і вийшла в світ за моєю загальною редакцією серія його творів з перевіреним канонічним текстом, передмовами та коментарями шевченкознавців» [1, с. 141].

Д. І. Багалій відзначав свою роботу в редакційному комітеті для підготовки повної збірки праць О. О. Потебні: «Мене поставлено в йому за голову, а проф. Ветухіва за секретаря...Комітет проробив дуже велику роботу, підготував до видання за редагування спеціалістів повну збірку праць О. О. Потебні, де було можна за його рукописами з відповідними коментарями» [1, с. 142].. В той же час вчений з жалем зазначав, що із запланованих 20 томів Держвидав України надрукував лише 1-й том [1, с. 142].

Д. І. Багалій зробив великий внесок у дослідження життя та творчої спадщини українського філософа Г. С. Сковороди. Про що він також згадав у

свої «Автобіографії»: «Велику втіху зазнав я, як автор наукових праць про українського мандрівного філософа Г. С. Сковороду і як український громадянин, коли відкрито три пам'ятника Сковороді, у чому було багато й моєї ініціативи» [1, с. 142].

У «Автобіографії» Д. І. Багалій висвітлює своє ставлення до важливих ідей і питань свого часу, зокрема до збереження української мови та культури. Поряд з цим, праця Д. І. Багалія дає можливість краще зрозуміти його творчість та дослідити внесок вченого у дослідження української літератури та культури загалом.

Висновки. Отже, можна стверджувати, що автобіографія Д. І. Багалія є важливим джерелом, що допомагає розуміти мотивацію та напрями різносторонньої діяльності академіка в період радянської українізації у 1920-х – на початку 1930-х рр. Вчений зі своєї безпосереднього досвіду описує досягнення і труднощі радянської українізації та відверто висказує свої погляди на політичні, наукові, освітні й культурні питання свого часу. Д. І. Багалій підтримував політику українізації як урядів часів громадянської війни, так і пізніше політику коренізації (українізації) більшовицького уряду, оскільки ці заходи сприяли зростанню національної свідомості українського народу, підвищенню ролі української мови та культури в суспільному житті.

Джерела і література:

1. Багалій Д. І. *Автобіографія* : п'ятдесят літ на сторожі укр. науки і культури. Київ: Тип. ВУАН, 1927. 163 с.
2. Богдашина О. М. Д. І. Багалій у сучасній українській історіографії. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Харків, 2017. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. Вип. 25. С. 98–107.
3. Кравченко В. В. Д. І. Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії». *Вибрані праці*: у 6 т. Д. І. Багалій. Харків, 1999. Т. 1. С. 9–56.

Prochkaruk Dmytro Oleksandrovych

Soviet Ukrainization in the autobiography of D.I. Baghalia

The article analyzes the part of "Autobiography" of D.I. Bagaliya, devoted to Soviet Ukrainization. Selected reflections of the author on the active participation of the historian in the scientific, educational and cultural life of the USSR in the 1920s - early 1930s.

Keywords: Ukrainianization; D.I. Bagalius; Autobiography.

DOI:10.5281/zenodo.7831624

Резенькова Марина Сергіївна

Освітній рівень – магістр

Спеціальність – 014.03 Середня освіта

(Історія), 1 курс навчання

Харківський національний педагогічний

університет імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Гончарова Ольга Сергіївна

ТВОТИ ПРЕДСТАВНИКІВ НАУКОВОЇ ТА ОСВІТЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР ПІД ПИЛЬНИМ НАГЛЯДОМ ЦЕНЗУРИ У 1929-1936 РОКАХ

У статті розглядається процес запровадження більшовицьким режимом суворого нагляду за творами представників наукової та освітянської інтелігенції УСРР у 1929 – 1936 роках та їх вилучення з бібліотечних фондів у разі виявлення «шкідливих» ідей в них чи визнання їх автора «ворогом народу».

Ключові слова: *бібліотека, друкована продукція, ідеологія, інтелігенція, контроль, репресії, спецфонд, цензура, чистка.*

Постановка проблеми. Політична цензура на зламі 1920-х – 1930-х років охопила всі складові частини культурного життя УСРР. Не стала виключенням й бібліотечна справа, що теж потрапила під пильний контроль створених більшовицьким керівництвом спеціальних органів до повноважень яких увійшло цензурування друкованої продукції. Більшовикам потрібно було

сформувані в суспільстві новий радянський світогляд, й книгам в цьому процесі відводилась вагома роль. Окрім випуску великої кількості агітаційної продукції, важливим елементом «радянського культурного будівництва» було визнано й вилучення «небажаної та шкідливої» літератури з мережі бібліотек. У результаті чисельник «чисток», що особливого розмаху набули після початку справи над членами Спілки визволення України, бібліотечні фонди республіки зазнали значних втрат, з них було вилучено велику кількість творів діячів науки та освіти. Це укрив негативно позначалось на розвитку українського громадського життя, стало на перепоні наукового і творчого розвитку, призвело до деформації суспільної свідомості. Особливо болючим цензурний тиск був для інтелігенції – безпосереднього продуцента й споживача друкованого слова.

Аналіз досліджень. Проблеми встановлення політико-ідеологічного контролю за друкованими виданнями розглядались рядом істориків, серед яких на особливу увагу заслуговують дослідження І. Кравченка [7], І. Малишевського [8], В. Очеретянки [9], Н. Федотової [10]. Окремі аспекти вилучення «шкідливих» книг з фондів бібліотек знайшли відображення у роботах Н. Ашаренкова [1], Л. Дубровіної та О. Онищенко [4], А. Корнієнко [6], О. Федотової та Ю. Шаповала [11]. Складна доля української інтелігенції у 1920-х – 1930-х роках привертала увагу С. Білоконя [2], О. Гончарової [3], Г. Касьянова [5]. Науковці досить детально розглянули роботу органів цензури в Радянській Україні. Однак, попри такий значний інтерес до системи контролю за друкованою продукцією, дещо побіжно вивчено процес вилучення робіт представників наукової та освітянської інтелігенції у період між фабрикуванням першої політичної справи Спілки визволення України та періодом масових репресій, що розпочався у 1937 році.

Мета статті – дослідити процес вилучення більшовицьким режимом творів представників наукової та освітянської інтелігенції УСРР у 1929 – 1936 роках з бібліотечних фондів.

Виклад основного матеріалу. Початок 1930-х років позначився гучним політичним процесом над членами міфічного Союзу визволення України,

згортанням політики українізації та новим наступом на українську культуру й науку. Ці політичні зміни привели до посилення нагляду за друкованим словом. Перегляду піддавались фонди бібліотек й проводились вилучення з користування «шкідливої» літератури. Так, 8 лютого 1930 р. обіжчик наркомату освіти «Про перегляд шкідливої літератури з шкільних бібліотек» зобов'язав здійснити вилучення з фондів шкільних бібліотек підручники, що не відповідають за змістом шкільній програмі. Наступного року такі перевірки наказано було провести у бібліотеках всіх типів навчальних закладів республіки [10, с. 390]. Всі «ідеологічно-невиважені» підручники виймалися з них.

За недопущенням до видання тих творів, що сіють національну ворожнечу, містять пропаганду, спрямовану проти радянської влади, диктатури пролетаріату, покликаний був слідкувати Укрголовліт, що було визначено постановою ВЦВК і РНК УСРР «Про затвердження уставу про Головне управління в справах літератури та видавництва і його місцеві органи» 1931 р. [6, с. 55]. Відтепер всі рукописи, гранки, виготовлені твори проходили ретельну перевірку органами цензури й політичного контролю ДПУ УСРР, Управління літературного контролю НКО. Проте не лише твори, які проходили процес підготовки до друку ретельно перевірялись, постанова покликала до життя й чергову хвилю чисток бібліотечних фондів. Для цього вже були створені відповідні умови. Ще 30 жовтня 1929 р. Секретаріат ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про покращення бібліотечної роботи», у якій говорилося про необхідність проведення перегляду книжкового складу бібліотек усіх типів із метою очищення їх від ідеологічно-шкідливої, застарілої й непрофільної літератури [1, с. 98]. Остаточне прискорення цьому процесу надав спеціальний «Інструктивний лист про перегляд масових бібліотек політосвітніх і профспілкових», підписаний Н. Крупською та М. Смушковою, у якому були визначенні чіткі завдання по забезпеченню чистоти бібліотечних фондів [9, с. 130]. Питаннями очищення бібліотечних фондів опікувались й «спеціальні комісії», які 1931 р. отримали «Правила як опрацьовувати, перераховувати й видавати ідеологічно шкідливу літературу» [7, с. 60]. В цьому документі було

визначено категорії видань, які підлягали вилученню. До першої групи потрапили ті видання, що були вилучені з масового використання за постановами органів цензури. До другої групи були включені «ідейно й політично невитримані», або спрямовані проти існуючого ладу, зокрема: білоемігрантські; антисемітські; агітаційні різних контрреволюційних партій та течій; фахово-шкідницькі; націоналістичні та мілітаристичні; релігійно-містичні тощо. Ну й третя група об'єднувала «бульварні, еротичні, порнографічні та халтурні» книги.

У «Бюлетені НКО» в 1931 році вперше було оприлюднено підготовлений Державним науково-методичним комітетом НКО список видань, що підлягали вилученню з усіх бібліотек загального користування й їх відправки для переробки на паперові фабрики [11, с. 144]. Один примірник приречених творів рекомендувалося пересилати для зберігання в «бібліотечному архіві» (тобто, спецфонді) Харківської, Одеської і Київської наукових бібліотек та Київської дитячої бібліотеки. У структурі Всенародної бібліотеки України протягом 1931 р. було організовано таємний відділ, куди надходила заборонена література й метою діяльності якого стала «концентрація книжкових фондів інших бібліотек, де вони використовуються не за призначенням» [4, с. 122].

Зняття з посади наркома освіти М. Скрипника у 1933 р. ознаменувало початок вирішального наступу на українську культуру та посилення тотального контролю за політичним і духовним життям суспільства. Проти української інтелігенції по країні, під гаслом боротьби зі «скрипниківщиною», прокотилася хвиля арештів. Процеси політичної дискредитації особистості супроводжувались вилученням її робіт з крамниць та бібліотек. Видання репресованих і політично скомпрометованих осіб негайно вносилися до реєстрів забороненої літератури, а органами цензури приймалися директиви стосовно масового вилучення та відправки до спецфондів їх творів. Не минула така доля й робіт М. Скрипника, який раніше сам був причетний до формування органів цензури та прийняття рішень про вилучення «шкідливої» літератури з бібліотек. Через декілька місяців після загибелі М. Скрипника, 2 січня 1934 р.

заступником наркома освіти УСРР А. Хвилю до ЦК КП(б)У була подана доповідна записка, у якій йшлося про наявність в його роботах, що перебувають у вільному доступі в бібліотеках, ряду шкідливих, націоналістичних, троцькістських теорій та настанов й необхідність їх включення до списку книжок, які треба вилучити з бібліотек [2, с. 319]. Політбюро ЦК КП(б)У цілком погодилося з виявленою ініціативою, прийнявши 24 березня наказ про заборону видань згаданого автора та вилучення їх із масових бібліотек і книгарень [8, с. 9].

Поступово було напрацьовано чіткі підходи до вилучення книг. Діяло два типи заборон: «персоніфікований» і «змістовний». Перший спосіб використовувався тоді, коли особа засуджувалася й підпадала під дію політичні репресії й відповідно під заборону потрапляли всі її твори. Це ж стосувалося й осіб, які виїхали з країни чи були вислані з політичних міркувань по завершенні національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Іноді такий спосіб використовували як превентивний захід щодо тих, хто потрапив під офіційну партійну критику та залишався під підозрою. Підлягали вилученню й роботи у яких була вміщена передмова, післямова, вступна стаття або примітки особи, що має відношення до перерахованих вище категорій чи вона згадується в самому тексті. Тож, за такого підходу, до проскрипційних списків потрапляли, здебільшого, видання що зовсім не містили будь-якого політичного або ідеологічного «криміналу». Цензори займалися пошуком небажаних імен й не звертали увагу на зміст самих робіт. Та й здійснити глибокий аналіз тексту вони не могли через вкрай низький освітній і інтелектуальний рівень [5, с. 122].

Щоб цензори своєчасно могли включити «ідейно й політично невитримані» книги в накази, циркуляри й інші розпорядження, що готувались для розсилання на місця органи ОДПУ-НКВС час від часу поставляли в Головліт відомості про репресованих осіб. Іноді такі документи мали назву «Списки осіб, всі твори яких підлягають вилученню». Однак, ця система працювала вкрай погано, що було обумовлено великими масштабами репресій, які торкнулися й працівників структур на які було покладено обов'язок

цензурування літератури. То ж були випадки, що деякі імена репресованих діячів науки та освіти не потрапляли до таких «Списків», або згадувалися лише як автори окремих творів, що підпадали під вилучення. Показовим тут є М. Грушевський. Його ім'я не згадується в жодному зведеному покажчику заборонених видань, хоча його історична концепція була піддана нищівній критиці. Лише в одному з Списків зазначена його робота «Ілюстрована історія України» 1918 р. видання. Яку належало вилучити з бібліотек та передати до спецфонду [11, с. 150]. Тож, деякі «ідеологічно шкідливі» роботи все ж були доступними для читачів.

Тривали подальші вилучення творів чергових «ворогів народу». Головлітом УСРР впродовж 1934-1936 рр. регулярно укладалися списки книг, що підлягали вилученню із загальних фондів. До них було включено імена багатьох відомих вчених, серед яких В. Дурдуківський, С. Єфремов, Й. Гермайзе, Д. Загул, І. Ірчан, М. Шамрай, М. Яворівський, М. Драгоманов, Г. Голоскевич, Г. Холодний, М. Максимович та інші [4, с. 163]. Ці списки засвідчили не лише ті зміни, які відбулися в суспільно-політичному житті України, а й привели до вилучення з широкого обігу найцінніших здобутків українських науковців. У середині 1930-х рр. у цензурній практиці переважали «адресні зачистки», тобто твір піддавався забороні переважно за своїм змістом, що не відповідав вимогам політики й ідеології. Ситуація змінилася в 1937 р., що збігається з роками початку Великого терору.

Висновки. Таким чином, період 1929-1936 рр. характеризується здійсненням нагляду за друкованою продукцією та здійснення регулярних чисток фондів бібліотек з метою вилучення з них «шкідливої» літератури. Політика ідеологічного терору спричинила такий вид діяльності органів контролю, як складання проскрипційних матеріалів, до яких заносилися твори багаточисельних «ворогів» тоталітарної держави. Під тотальну заборону підпадали твори видатних діячів науки та освіти. Регулярні кампанії по очищенню книжкових фондів країни призвели до істотного скорочення запасів друкованої продукції, породивши невітні наслідки духовно-національного

геноциду українців у вигляді знищення культурно-історичної спадщини. У ході сталінських репресій загинули й автори вилучених книг – відомі учені, громадські та культурні діячі.

Джерела і література:

1. *Ашаренкова Н. Г.* Вплив цензури на діяльність публічних бібліотек України (20-30 рр. ХХ ст.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: Зб. ст. К.: Інститут історії України НАН України, 2001. Вип. 5. С. 93–101.
2. *Білокінь С. І.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Т. 1.: Джерелознавче дослідження. К.: Наукове т-во ім. П. Могили, 1999. 448 с.
3. Гончарова О. С. Історія України новітнього часу: Навчально-методичний посібник для студентів історичного факультету. Харків: Антиква, 2017. 332 с.
4. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Бібліотечна справа в Україні в ХХ столітті. К.: Б. в., 2009. 530 с.
5. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 20-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля. К.: Наукова думка, 1992. 175 с.
6. *Корнієнко А. Л.* Про знищення та вивезення бібліотечних фондів України: факти і наслідки. *Історія бібліотечної справи в Україні*. К.: НПБУ, 1995. Вип. 1. С. 50–61.
7. *Кравченко І.* З історії цензури. Київська старовина. 1992. №4. С. 59–62.
8. *Малишевський І.* Монолог над могилою Головліту: Цензура в тоталітарні часи. Урок української. 2000. № 10. С. 6–11.
9. *Очеретянюк В.* Загратовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20-30-ті роки. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1999. № 1/2. С. 128–141.

10. Федотова Н. Цензура учбової літератури в УСРР – УРСР у 1920-х – 1930-х рр. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Вип. 2 (58). 2018. С. 385–393.
11. Федотова О. О., Шаповал Ю. І. Проскрипція як цінне джерело з історії цензури в Радянській Україні. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 142–159.

Rezenkova Maryna Serhiivna

Works by Representatives of the Scientific and Educational Intelligentsia of the USSR Under the Close Supervision of Censorship in 1929-1936

The article examines the process of the Bolshevik regime's introduction of strict supervision over the works of representatives of the scientific and educational intelligentsia of the Ukrainian SSR in 1929-1936 and their removal from library collections in case of detection of "harmful" ideas in them or recognition of their author as an "enemy of the people".

Keywords: library, printed materials, ideology, intelligentsia, control, repression, special fund, censorship, purging.

DOI:10.5281/zenodo.7831629

*Рибальченко Надія Павлівна,
методист навчальної частини
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди.*

РОЛЬ ЗАОЧНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ У ПІДГОТОВЦІ ВЧИТЕЛЬСЬКИХ КАДРІВ

У статті здійснено аналіз ролі заочної форми навчання у підготовці вчительських кадрів. Встановлено, що в основі проектування змісту та організаційних форм вищої заочної освіти повинні лежати такі принципи, як гнучкість, взаємодія викладача та здобувача як рівних партнерів, незалежність від процедури просування по службі, різноманітність, відкритість, вертикальна та горизонтальна інтеграція, участь у соціальних змінах, відсутність елітарності, забезпечення професіоналізму.

***Ключові слова:** вчительські кадри, заклад освіти, здобувач, організація навчального процесу, педагогічна освіта, підготовка вчителів.*

Постановка проблеми. Заочна форма освіти зародилася у нашій країні у 1920-ті роки, проте, суттєвого впливу на підготовку кадрів у той період воно на справило. У другій половині XX століття людство зіштовхнулося із загальносвітовою тенденцією дефіциту кваліфікованих кадрів, у тому числі й викладачів загальноосвітніх шкіл. Кількість та якість фахівців з вищою освітою виявилися недостатніми, що призвело до розвитку заочної форми вищої освіти. Бурхливе її зростання збіглося з епохою хрущовської «відлиги». В основі розширення прийому студентів-заочників лежали не лише об'єктивні причини, які полягали в дефіциті кадрів фахівців. За радянських часів система заочного навчання мала вирішувати ідеологічні завдання. Інтелігенція, з погляду

панівної ідеології, мала постійно поповнюватися за рахунок представників робітничого класу та колгоспників. Ця обставина визначила різке зростання кількості студентів на заочних відділеннях та надання широких пільг для вступу до вузів робітникам та колгоспникам. Відкрита спочатку як одна з додаткових форм освіти для гарантії соціальної рівності права на освіту різних верств суспільства, заочна форма навчання з часом набула статусу рівноправної з очною і сформувалася як самостійна освітня система. На думку авторитетних учених, заочна форма організації навчального процесу у вишах може стати потужним ресурсом розвитку системи професійного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів найвищої кваліфікації, у тому числі й вчителів.

Аналіз досліджень. Питання підготовки вчительських кадрів досить актуальне то ж досить інтенсивно досліджується вітчизняними науковцями. В концептуальному плані визначальне значення для дослідження мають положення про цілісний освітній процес, що розроблялися у вітчизняній педагогіці І. Бехом [1; 2], О. Богініч [3], В. Ковальчук [4], Т. Олефіренко [7], В. Сипченко [8], М. Чобітько [10]. Одними з найбільш важливих для нашого дослідження виступають роботи з теорії та технології заочної освіти. Зокрема, слід відмітити наукові розвідки В. Нестеренко [6], О. Чернишова та Л. Чернікової [9]. Незважаючи на поживавлений інтересу вітчизняних науковців до проблем підготовки вчительських кадрів питання роді заочної форми навчання в цьому процесі не забули досить ґрунтового аналізу.

Мета статті – визначити роль заочної форми навчання у підготовці вчительських кадрів.

Виклад основного матеріалу. Серед тих, хто вступає на денні відділення, в середньому 90 % становлять випускники шкіл, тоді ж як на заочних відділеннях їх лише 40 % [5, с. 164]. Мотивація молоді на більш раннє включення до трудової діяльності, прискорення професійної віддачі знань, дефіцит часу та матеріальних засобів, поєднання професій, перекваліфікація дорослого населення, здобуття другої вищої освіти – все це суттєво відрізняє здобувачів заочного відділення, зумовлює їхню цілеспрямованість, бажання

отримати максимум знань. Як правило, здобувачі-заочники відповідальніше ставляться до навчання, ніж ті, хто навчається на денному відділенні. Їм характерні найменші величини латентного періоду реакцій на прості, комбіновані і словесні сигнали; більша пластичність у набутті складних психомоторних та інших навичок; посилення свідомих мотивів поведінки; підвищений інтерес до моральних проблем (мети, способу життя, обов'язку, любові, вірності та ін.). У них відзначаються найвища швидкість оперативної пам'яті та перемикання уваги, вирішення вербально-логічних завдань тощо. Здобувач-заочник вже досяг фізичної та духовної зрілості, що визначає їхню готовність до засвоєння наукового світогляду у всьому його обсязі та повноті [6, с. 168]. З певних світоглядних позицій здійснюється професійне самовизначення, що включає в себе організацію активної проби сил, первісне прийняття та засвоєння особистістю системи цінностей, цілей, еталонів, норм і стандартів, що характеризують ту чи іншу професійну групу, формування морально-психологічної та трудової готовності слідувати своєму суспільному та громадянському обов'язку.

Як об'єкт навчання в системі заочної освіти виступає особа, яка вже має трудовий досвід. Здобувач-заочник – це, як правило, особа, що вже склалася, з певним колом професійних знань, умінь, навичок та соціальних орієнтацій. Він має певний трудовий і життєвий досвід, що становить основу його професійних переконань, пріоритетів, стилю та методів роботи. Ця важлива особливість об'єкта навчання робить його не завжди сприйнятливим до нових знань, виробляє певний скепсис по відношенню до організаційних та управлінських нововведень, створює своєрідний психологічний бар'єр між викладачем та здобувачем.

Перед педагогом постає завдання довести недостатню ефективність звичних методів роботи або їхню невідповідність новим умовам розвитку шкільної освіти. Це змінює вимоги до змісту, форм та методів навчання. У своїй сукупності вони повинні сприяти не тільки здобуттю нових професійних знань, умінь та навичок, а й коригуванню ціннісних орієнтацій особистості [7,

с. 24]. Зміст освіти та технологія заочного навчання повинні забезпечити формування у людини творчого підходу до справи, навчити адаптуватися до умов швидкої зміни методики навчання школярів, постійно оновлювати свої професійні знання, переоцінювати стереотипи, що склалися, розвивати нові професійні якості та нові соціальні ролі. Виховний процес у системі вищої заочної освіти повинен протікати ефективніше, ніж за очної форми, оскільки за мінімальний термін необхідно підготувати фахівця та виховати особистість професіонала. Виховний процес природно супроводжується прискореною соціалізацією особистості [1, с. 113]. Враховуючи тенденцію подальшого скорочення годин очних занять на заочній формі навчання, об'єктивно потрібно шукати шляхи інтенсивнішого соціалізуючого впливу педагогічного середовища на здобувача-заочника в умовах короткого періоду педагогічної взаємодії.

Самостійну навчальну діяльність здобувача та дистанційну навчально-виховну взаємодію здобувача та викладача (дистанційна частина) забезпечують три основні освітні технології, які якісно відрізняються як за застосовуваними навчальними моделями, так і за складом та способами доставки освітніх матеріалів, тих хто навчається:

- кейс-технологія, коли навчально-методичні матеріали комплектуються у спеціальний набір (кейс) та пересилаються здобувачу для самостійного вивчення з періодичними консультаціями у викладачів-консультантів;
- TV-технологія, що базується на використанні записаних лекцій;
- Інтернет-технологія (мережева) – забезпечення тих, хто навчається електронною версією навчально-методичних матеріалів, а також інтерактивною взаємодією між викладачем та здобувачем [2, с. 98].

Здійснення освітньої функції для здобувача-заочника нерозривно пов'язане із формуванням нових навичок: роботи з книгою, довідковою літературою, бібліографічним апаратом; організації самостійної роботи; конспектування та ін. До здобувачів пред'являються нові вимоги: вміти раціонально розподіляти та планувати свій час, організувати своє робоче місце,

працювати з книгою та спеціальною літературою тощо. Для формування нових навчальних умінь необхідно навчити здобувачів працювати в електронній бібліотеці та самостійно шукати інформацію, навчити розуміти прочитане, виділяти головне, складати конспект; працювати над засвоєнням виділеного змісту [10, с. 129–130].

Робота із заочниками ставить перед викладачем завдання побудувати навчально-виховний процес, орієнтуючись на різні можливості та різні індивідуальні здібності студентів [8, с. 53]. Її рішення орієнтоване активне використання індивідуальних методів навчання, проте викладач, зазвичай, не знає індивідуальних особливостей студентів-заочників. Отже, для персоніфікації навчання потрібно на період очної сесії використовувати методи максимально адаптовані до різних типів здобувачів.

Зміст вищої заочної освіти базується на відкритому плануванні навчання, яке передбачає свободу складання спільно викладачем та здобувачем індивідуальної програми навчання; консультування з ним у будь-який час. Роль викладача полягає у тому, щоб надати студенту можливість прокладати свою освітню траєкторію, координувати самостійний пізнавальний процес, керувати проектами з допомогою мережевих технологій [4, с. 102]. Можливість відеоспілкування наближає віддаленого здобувача освіти до викладача, стираючи недоліки опосередкованої взаємодії.

Відкрите навчання передбачає свободу вибору здобувачем часу та темпу навчання – відсутність фіксованих термінів навчання дають можливість паралельного навчання при суміщенні з основною професійною діяльністю. Ця можливість стає дедалі актуальнішою, враховуючи зміну соціально-економічних особливостей контингенту здобувачів. Сюди належить свобода у виборі місця навчання – здобувачі можуть фізично бути відсутнім у навчальних аудиторіях основну частину навчального часу, можуть самостійно вибирати, де навчатися в зручних для них умовах. Основним чинником відкритої освіти є вільний розвиток індивідуальності.

Висновки. Узагальнена модель забезпечення заочної освіти включає очні

сесії та самонавчання у міжсесійний період: очні сесії проводяться у вигляді денних лекцій та семінарів, що ґрунтуються на інтерактивних методах навчання. Самонавчання у міжсесійний період організується на основі передачі студенту для вивчення навчально-методичних матеріалів, педагогічної взаємодії здобувача з педагогом, здійснення педагогічного контролю за допомогою інформаційних комп'ютерних технологій. В основі проектування змісту та організаційних форм вищої заочної освіти повинні лежати такі принципи, як гнучкість, взаємодія викладача та здобувача як рівних партнерів, незалежність від процедури просування по службі, різноманітність, відкритість, вертикальна та горизонтальна інтеграція, участь у соціальних змінах, відсутність елітарності, забезпечення професіоналізму. Все це є запорукою підготовки високопрофесійного спеціаліста – викладача готового до роботи у сучасній школі.

Джерела і література:

1. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. К. : Либідь, 2003. 280 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. К. : Либідь, 2003. 344 с.
3. Богініч О. Л. Самостійна робота студентів як професійно-формуюча складова процесу навчання у вищій школі. *Наука і сучасність: [зб. наук. праць НПУ ім. М. П. Драгоманова]* . К., 2004. Т. 42. С. 12–21.
4. Ковальчук В. Ю. Професійна та світоглядно-методологічна підготовка сучасного майбутнього вчителя: модернізаційний аналіз. Київ. – Дрогобич: Коло, 2004. 264 с.
5. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови); за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ: Педагогічна думка, 2016. 448 с.

6. Нестеренко В.В. Специфіка заочної форми навчання і суб'єктів її освітнього процесу. *Наука і освіта*. 2011. № 6. С. 167–170.
7. Олефіренко, Т. Особливості системи підготовки, удосконалення та перепідготовки учителів в Україні. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2022. Вип. 54. С. 23–26. URL: <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2019-54-23-26> (Дата звернення 10.02.2023)
8. Сипченко В. І. Роль педагогічного університету у формуванні професіоналізму вчителя. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. Черкаси, 2008. Вип. 136. С. 51–54.
9. Чернишов О., Чернікова Л. Системи підготовки та перепідготовки педкадрів. *Сучасна освіта*. 2008. 27 лютого. URL: <https://osvita.ua/school/method/281/> (Дата звернення 10.02.2023)
10. Чобітько М.Г. Педагогічна освіта: особистісний підхід. *Педагогічний процес: теорія і практика: наук. видання*. К.: Вид-во П/П «ЕКМО», 2003. Вип.1. С. 124–137.

Rybalchenko Nadiia Pavlivna

The role of extramural pedagogical education in teacher training

The article analyzes the role of correspondence education in the training of teaching staff. It was established that the design of the content and organizational forms of higher correspondence education should be based on such principles as flexibility, interaction of the teacher and student as equal partners, independence from the promotion procedure, diversity, openness, vertical and horizontal integration, participation in social changes, lack of elitism, ensuring professionalism.

Key words: teaching staff, educational institution, acquirer, organization of the educational process, pedagogical education, teacher training.

DOI:10.5281/zenodo.7831633

Розбіцький Олексій Юрійович

Освітній рівень – магістр

Спеціальність – 014.03 Середня освіта

(Історія), 1 курс навчання

Харківський національний педагогічний

університет імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник:

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Луценко Марія Володимирівна

УЧАСТЬ ПРЕДВОДИТЕЛІВ ДВОРЯНСТВА У РОБОТІ УСТАНОВ ПРОСВІТИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ

В статті розглянуто роль дворянських корпоративних органів самоврядування в губернії. Визначено, що предводителі дворянства не лише брали активну участь у проведенні реформ, а й продовжували відігравати важливу роль в адміністративно-управлінському житті регіону. Вивчено вплив місцевого дворянства на процеси просвітництва на Слобожанщині, зокрема відкриття університету.

Ключові слова:*предводитель дворянства, дворянство, просвіта.*

Постановка проблеми. Питання розвитку української державності, взаємовідносин суспільних інститутів та органів влади, формування соціуму відносяться до числа найбільш актуальних. Вивчення організації дворянського стану, який отримав в останній чверті XVIII ст. право створювати свої корпоративні установи, дійсно являються особливо важливим для визначення

характеру взаємовідносин українського суспільства та держави. Без цього не можливо виявити закономірності та особливості еволюції державотворення кінця XVIII – першої половини XIX ст. Політичний та культурний розвиток Слобожанщини XVIII – XIX ст. був безпосередньо пов'язаний з діяльністю представників дворянства. Дворянство, маючи значні засоби та можливості особисто розпоряджатися майном і життям кріпосних селян, займало в уряді більшість вищих постів. У місцевих установах виборні дворянські чиновники складали значну кількість та мали можливість впливати на рішення. Разом з тим, організація дворянських станових інститутів припускало можливість укріплення корпоративного усвідомлення «першого» стану.

Аналіз досліджень. Проблема, висунута в пропонованій статті, в різний час вивчалася вченими. Так, С. Корф наголошував, що уряд вперше визнав повітові дворянські товариства, як єдиний постійний орган, який закріпив за дворянами право управління окремо від урядового [3]. М. В. Луценко зазначає, що важливу роль у формуванні світоглядних уявлень дворян відіграла атмосфера садиби, де відображувалися господарчі, соціально-адміністративні, побутові та культурні функції. Дослідниця також звертала увагу на вплив місцевого дворянства на процеси просвітництва Слобожанщини [4; 5]. Н. В. Проць звертає увагу на військову складову діяльності представників дворянської спільноти регіону [7].

Мета статті полягає у розкритті участі предводителів дворянства у роботі установ просвіти на Слобожанщини.

Виклад основного матеріалу. Виконання доручень уряду з розповсюдження просвітництва і освіти – одна з нових обов'язків дворянських предводителів, яка відповідала інтересам як держави, так і самого привілейованого стану.

Низький культурний рівень провінційного дворянства на рубежі XVIII – XIX ст., підкреслювалися багатьма мемуаристами. Навіть у заможних сім'ях діти навчалися тільки читання та письма, в бідних ж нерідко і зовсім грамоти не знали. Для статської служби та виконання зобов'язань за вибором

дворянства вони теж не годилися.

Перелом у ставленні провінційного дворянства до освіти і культури відбувся в період правління імператора Олександра I. Він особливу увагу приділяв освіті, вважався покровителем наук, літератури та мистецтва. Саме з цього часу бурхливо розвивалася дворянська культура, зазначена високими духовними пошуками, яка створила твори загальнонаціонального і загальнолюдського значення.

Згідно імператорському указу від 26 серпня 1811 р., була назначена посада смотрителя. На повітових дворянських зібраннях обиралися місцеві поміщики, «наиболее расположенные к наукам». Смотритель повинен був бути забезпеченою людиною, так як жалування для державних чинів не дозволялось. Наказ зазначався словами: «Мы уверены, что новое сие поприще, открываемое для службы дворянства, возбудит в нем рвение отличиться на оном содействием к образованию народному» [4, с. 15].

Теоретично попечитель не мав права втручатися в повсякденну діяльність університету і навіть був зобов'язаний жити в столиці, на відстані від університетського міста, відвідуючи його не менше ніж раз на два роки. Навіть сама назва чиновника, що займав посаду, немовби програмувала, що він займатиметься не стільки наглядом і командуванням, скільки «доброзичливим, батьківським піклуванням про дитину, що підростає», тобто освітні заклади.

Харківський колегіум виник у 1722 р. у Белгороді при Миколаївському монастирі на місті цифірної школи, яка була заснована в 1716 році. Його відкриття пов'язане з ім'ям белгородського єпископа Єпіфанія Тихорського, вихованця Києво-Могилянської академії.

Ця школа була відкрита Тихорським раніше подібних закладів в інших містах. Значну допомогу в цій справі йому надав князь М. М. Голіцин, який на той час керував Слобідською Україною.

У 1726 р. духовна школа була переведена до Харкова, де розташовується у будинку, який Тихорський придбав для неї за свої власні кошти у харківського полковника Л. Шидловського.

Найбільш значні пожалування зробили М. М. Голіцин та Є. Тихорський. Перший меценат купує ряд сіл: Пісочин, Замоський Кут та інші з хуторами та угіддями і передає на утримання вчителів та учнів.

До колегіуму приймалися учні, яким минуло 10 років. Для дітей духовництва закінчення цієї школи було обов'язковим. Уряд прийняв постанови, згідно з якими церковні посади мали право займатися тільки після одержання освіти. Втрата церковного місця приводила до зарахування в податний стан, тому колегіум не мав не достатку в учнях. Духовне відомство стежило за тим, щоб діти духовництва закінчували повний курс, діти інших станів, як правило, зупинялись перед богослов'ям і виходили на різні державні та громадські служби з рекомендаційними атестатами. Для дітей вищих станів колегіум був першим ступенем освіти, а університет – другим [6, с. 38].

Таким чином, Харківський колегіум з самого початку свого існування став центром освіти та культури не тільки Слобожанщини, але й усієї України. Колегіум сприяв розвитку і самого міста.

Одним із перших кроків імператора Олександра I стало відновлення на початку квітня 1801 р. «Жалуваної дворянської грамоти», святості і непорушності дворянських привілеїв, а також «Городового положення» та «Жалуваної грамоти містам». Дещо згодом цар підтримав ініціативу Сенату, відновивши губернські дворянські зібрання та колективні прохання до уряду, заборонені раніше Павлом I. Цілком очевидно, що молодий імператор, оточений відомими та невідомими йому дворянськими змовниками, вбивцями свого батька, був змушений піти назустріч становим потребам дворянства і намагався відновити діалог з громадськістю, фактично перерваний його попередником. Недвозначні сигнали з цього приводу, що посилалися центром, були належним чином сприйняті на місцях. Це, в свою чергу, привело до пожвавлення приспаної було дворянської ініціативи. Українське дворянство знов, як це було в часи виборів до Комісії для складання проекту нового Уложення 1767 р., почало голосно заявляти про свої традиційні права та свободи [5, с. 118].

У серпні 1801 р. малоросійське дворянство знову підняло питання про заснування університету в Чернігові та виявило бажання пожертвувати для цього певну суму власних прибутків. Через деякий час у числі претендентів на статус університетського міста з'явилися Лубни та Новгород-Сіверський. Так було дано старт новій кампанії боротьби за університет для колишньої Гетьманщини. Вона мала справді громадський характер, оскільки ініціювалася самим малоросійським дворянством, яке пам'ятало колишні права та свободи так само добре, як і нездійснені царські укази про заснування університету в Чернігові. Регіональні та станові інтереси малоросійської еліти знову, як це було за часів гетьмана К. Г. Розумовського та єкатерининської Комісії для складання проекту нового Уложення, виявилися тісно пов'язаними з ідеєю університету. Важко було з певністю передбачити їхню подальшу долю, якби на цей раз у «розмову Малоросії з Великоросією» не втрутилася третя сторона – Слобожанщина.

Кроком уряду назустріч становим інтересам провінційного дворянства став проект заснування в Харкові військового училища, оприлюднений в середині серпня 1801 року. В ньому містився заклик до добровільних пожертвувань на цю справу, причому спеціально зазначалося, щоб це робилося без збільшення податків на кріпаків. Оскільки побажання центральної влади на місцях у Російській імперії завжди сприймалися як чергова вказівка до дії, слобідсько-українське дворянство взяло на себе зобов'язання зібрати на урядовий проект 100 тис. рублів упродовж трьох років. Проте частина поміщиків висловила протест проти суми пожертвувань, вважаючи її завищеною.

Слобідська верхівка виявила згоду стосовно проекту військового училища, але, мабуть, так би і сталося, якби в новий діалог місцевих дворян з урядом не втрутився В.Н. Каразін.

Перший етап боротьби за Харківський університет завершився на його користь, коли 24 січня 1803 р. було прийнято спеціальний законодавчий акт про базові основи нової системи освіти Російської імперії – «Попередні правила

народної освіти». Вони визначали загальну професійну та територіальну структуру освіти, яка мала складатися з навчальних закладів чотирьох рівнів: приходські училища, далі повітові училища, над ними гімназії в губернських містах і, як вершина піраміди, – університети в ролі головних наукових і навчальних осередків учбових округів. Термін навчання складав, відповідно, один рік у приходських училищах, два роки в повітових, чотири роки – в гімназіях (згодом його було подовжено до семи) і чотири роки в університетах. Подібна система централізованої ієрархії в освітній справі мала багато спільного з французькою, створеною в кінці XVIII століття [2, с. 530].

З'їзд повітових предводителів дворянства Слобідсько-Української губернії, що відбувся 21 квітня 1803 р., відхилив пропозицію В. Н. Каразіна створити громадський комітет для контролю за грошовими пожертвуваннями, про який спеціально говорилося ще 1 вересня 1802 року. Надходження грошових пожертвувань на університет різко скоротилося. Через два десятиріччя за слобідським дворянством ще залишався борг у 100 з лишком тис. рублів, катеринославським – майже в 34 тис. рублів, херсонським – трохи більше 24 тис. рублів. Уряд був змушений вдаватися до репресивних заходів, стягуючи гроші з боржників за допомогою поліції та суду. Серед незадоволеного дворянства ще майже чверть століття не затихали скарги на те, що зібрані кошти витрачаються на університет, а не на військове училище. Проте уряд залишився непохитним.

Не менш важливим було те, якою мірою уряд був готовий визнати існування регіональних особливостей в діяльності університетів. Справді, німецько-протестантський Дерптський університет, польсько-католицький Віденський та російсько-православний Московський демонстрували принципово відмінні історико-культурні, корпоративні та державні традиції. З цієї точки зору статuti університетів західних губерній Російської імперії з самого початку мали свою специфіку, яка враховувалася при складанні аналогічних документів для решти російських університетів. Саме тому статuti Віденського та Дерптського університетів було підписано царем раніше, ніж

усіх інших, відповідно 18 травня та 12 вересня 1803 року.

Установчі грамоти та тексти статутів Московського, Харківського та Казанського університетів набули чинності лише через рік після цього – 5 листопада 1804 р. При цьому статuti Харківського та Казанського університетів були в основному калькою з Московського. Єдина риса, що мала нагадувати про якусь специфіку Харківського університету, полягала в тому, що для нього проектувалося створити кафедру військових наук для задоволення дворян. Це було єдине, що нагадувало про відкладений проект утворення в місті кадетського корпусу, згідно з побажаннями дворянства.

«Попередні правила...» та університетський Статут закладали правову основу для майбутнього Харківського університету. Одночасно велася робота щодо створення організаційних умов для його відкриття та діяльності – здобуття і використання коштів, пошуки приміщення, придбання інструментів і обладнання для лабораторій та кабінетів, книжок для бібліотеки, набір ремісників різних спеціальностей, перших викладачів і студентів. Основний тягар цієї рутинної, але необхідної роботи ліг на плечі трьох головних діючих осіб першого попечителя Харківського учбового округу С. Потоцького, фактичного засновника Харківського університету В. І. Каразіна, а також спеціально призначеного для влаштування університетських справ професора І. Ф. Тимковського. Масштаб і обсяг цієї роботи, труднощі, котрі виникали при цьому, можна зрозуміти, якщо пригадати, що для виникнення та оформлення ідеї Харківського університету знадобилося менше року, а для початку його діяльності – вдвічі більше часу.

В. Н. Каразін, переїхавши зі столиці до Харкова, зумів зрушити університетські справи з мертвої точки й надати їм енергійного імпульсу. Упродовж 1803-1804 рр. він устиг розробити церемоніал офіційного відкриття Харківського університету, придбати книжки для бібліотеки, обладнання для друкарні, фізичного кабінету та хімічної лабораторії, законтрактувати 32 іноземних ремісників, які, приїхавши до Харкова з родинами, дали початок новій вулиці міста – Німецькій (з 1899 р. – Пушкінська), нарешті, вести

обширне листування із закордонними професорами та засипати новими скаргами та проханнями царя, міністра внутрішніх справ В. П. Кочубея.

Завдяки фіксованій сумі щорічних бюджетних асигнувань у 130 тис. рублів, котрі поповнювалися дворянськими та купецькими пожертвуваннями, матеріальне становище Харківського університету на початку його існування було, за визначенням Д. І. Багалія, просто блискучим. Університет щороку не міг витратити ті гроші, що призначалися на нього, і через це відкладав залишки в банк, де вони приростали процентами. На кінець 1812 р. фонди Харківського університету складали солідну суму в 752 тис. 840 рублів сріблом [1, с. 14].

Грамота «на права вольності й переваги шляхетного російського дворянства», подарована в 1785 р., підтверджувала й дарувала деякі переваги стану. Останніми актами Катерина бажала зробити милість Дворянству, створити в ньому корпоративність, збудити в ньому інтерес до стародавності свого походження, до своєму родоводу, інтерес, убитий Петровскою «табелю про ранги» і систематичним звеличанням служивого початку. [8, с. 324].

Але якщо помісне дворянство не зуміло у своїх інтересах використовувати наданих йому пільг, щоб стати сильним корпоративним і впливовим станом, то воно зуміло принести в жертву своїй батьківщині свої кращі сили й достатки у всіх випадках, коли це було потрібно.

Таким чином, еліта краю прагнула виділятися серед населення, і тим самим царський уряд підтримував це бажання. Дворянство генерувало зародження нової культури, нового етапу вдосконалення як соціального середовища, так і духовного.

Джерела і література:

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Передм., коментар В. В. Кравченка. –Х.: Основа, 1991. 256 с.
2. Каманин И. Илляшевич Л. В. Краткий очерк истории харьковского дворянства. *Киевская старина*. 1885. № 11. С. 520–524.

3. Корф С.А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. СПб.: Тип. Тренке и Фюсно, 1906. VIII, 720 с.
4. Луценко М. В. Дворянство Слобожанщини наприкінці XVII – у першій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Х., 2013. 19 с.
5. Луценко М. В. Станові дворянські установи та їх діяльність на Слобожанщині (наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.). *Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди]. Сер. : Історія та географія. Харків : Колегіум, 2020. Вип. 57. С. 116–120.*
6. Посохова Л. Ю. Харківський колегіум. Х.: Бизнес Информ, 1999. 186 с.
7. Проць Н. В. Дворяни Харківської губернії: історія нагородження та відзначення чинами (1830–1899 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. 2014. № 1119, Вип. 18. С. 31–36.*
8. Ригельман А. Летописное повествование о Малой России, ее народе и козаках вообще, отколь и из какого народа они происхождение свое имеют и по каким случаям они сей час при своїх местах обитают. К.: Либідь, 1995. 802 с.

Rozbitskyi Oleksii Yuriiiovych

The participation of the leaders of the nobility in the work of educational institutions in Slobozhanshchyna

The article examines the role of noble corporate bodies of self-government in the province. It was determined that the leaders of the nobility not only actively participated in the implementation of reforms, but also continued to play an important role in the administrative and management life of the region. The influence of the local nobility on the processes of enlightenment in the Slobozhan region, in particular the opening of the university, is studied.

Key words: leader of the nobility, nobility, education.

DOI:10.5281/zenodo.7831635

Сопельняк Анастасія Сергіївна,

здобувач 4-го року навчання,

третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти,

спеціальності 032 Історія та археологія

кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор,

професор кафедри історії України

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Богдашина Олена Миколаївна

НАУКОВА І ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕРШОЇ ЖІНКИ-ОФІЦЕРА ОЛЕНИ СТЕПАНІВ

Стаття присвячена аналізу наукової і педагогічної діяльності першої жінки-офіцера, учасниці національного руху на Галичині початку XX ст., військової діячки часів Першої світової війни та Української революції 1917 – 1921 рр. Олени Іванівни Степанів. Основна увага зосереджується на етапах здобуття нею профільної освіти та її науково-педагогічній діяльності в гімназії сестер Василіанок та Українському (таємному) університеті у Львові.

Ключові слова: *Олена Степанів, жінка-офіцер, науково-педагогічна діяльність, історія освіти, жіноча історія.*

Постановка проблеми. Сучасна українська історіографія

характеризується науковими пошуками, спрямованими на дослідження відомих постатей національної історії. Передусім історики звертаються до вивчення життєвого та творчого шляху тих осіб, які були організаторами й безпосередніми учасниками національно-визвольного руху, діяльність яких з політичних міркувань у роки панування тоталітарної системи на українських землях замовчувалася або фальсифікувалася. До таких постатей належала Олена Степанів – учасниця національного руху Галичини початку ХХ ст., військова діячка часів Першої світової війни та Української революції 1917 – 1921 рр., педагог та науковець, політв'язень мордовських таборів.

Аналіз останніх досліджень. Фундаментальних робіт, присвячених глибокому аналізу науково-педагогічної діяльності Олени Іванівни Степанів, на сучасному етапі розвитку історичної роботи немає. Останнім часом почали з'являтися дослідження, в яких увага зосереджується на вивченні історії національно-визвольних змагань українського народу початку ХХ ст. Це, передусім, роботи В. Бачинського [1], С. Волинця [3], І. Кедріна [7], М. Шлемкевича [14], С. Ярославина [16] та ін.

Окремий історіографічний зріз представляють роботи, в яких висвітлюються питання жіночої історії. Найбільш представленою в українській історіографії є тема участі жінок у легіоні Українських січових стрільців. Основний фокус цих досліджень направлений на Олену Степанів. Репрезентативними є спогади її сина Я. Дашкевича [4; 5] (зокрема, «Олена Степанів» та її «Сучасний Львів»), «Спогад про «радянський період життя»). Заслужовує на увагу також бібліографічна праця української дослідниці Г. Сварник [8], яка характеризує О. Степанів як кооперативного діяча. Значний науковий інтерес представляє праця І. Шох [15], присвячена учительській праці О. Степанів в гімназії сестер Василянок

Мета статті полягає у комплексному вивченні наукової і педагогічної діяльності О. І. Степанів-Дашкевич.

Виклад основного матеріалу. Олена Степанів народилася 7 грудня 1892 р. в с. Вишнівчик Перемишлянського повіту. Батько – Іван Степанів –

сільський священник, мати – Марія Минодор-Степанів. Серед трьох дітей Олена була наймолодшою. Саме батько Олени став ініціатором створення читального залу товариства «Просвіта» в селищі.

Біографія Олена Степанів з дитинства відображає шлях інтелігентної молоді, яка походила з галицької священицької родини. Дівчина навчалася в місцевій народній школі, згодом гімназії або, як її називали, вчительській семінарії, а далі – університеті. З 1910 р. Олена Степанів навчалася у семінарії Українського педагогічного товариства (м. Львів), де стає активістом організації «Пласт». 1912 р. вона вступає до Львівського університету на факультет філософії, де вивчає історію та географію. У студентські роки, за прикладом старшого брата Ананія, брала активну участь у діяльності товариства «Сокіл» (очолює першу жіночу чоту у м. Львів). Олена Степанів закликає жінок брати активну участь у політичному, громадському та військовому житті країни. У 1913 р. вона стає до лав Українських Січових Стрільців [4, с. 8].

На одному зі студентських зібрань товариства «Пласт» Олена Степанів знайомиться з Романом Дашкевичем. Весілля завадив початок Першої світової війни. Роман йде на фронт, а Олена, разом із соратницями, організовує медсестринське відділення, а згодом йде на війну.

Олена Степанів потрапляє до війська з великими труднощами. «Наприкінці серпня 1914 року Степанів у стрілецькому однострої, підібравши волосся під капелюх, пішла у фотоательє знятися для стрілецького посвідчення. Фотограф упізнав у ній жінку і викликав поліцію. Завдяки Володимиру Старосольському й поліцейському комісарові, який пам'ятав її з різних студентських зборів, Степанів вибралася з поліцейської будівлі через задній хід, сховавшись натовпу, що звинувачував її в шпигунстві. Потім згадувала, що це допомогло їй уникнути Талергофу» [6, с. 48].

Перший бій Олени Степанів був під Комарником. За мужність в бою її нагородили медаллю «За хоробрість». За відвагу в бою на Маківці нею було отримано звання хорунжого. В битві під Болеховим молода жінка потрапляє до

полону. «Москалі стерегли Степанівну, більше, як офіцерів мужчин, бо мужчини ішли на війну з обов'язку, з примусу, а дівчина, яка пішла добровільно проти Росії, мусить бути справжнім її ворогом. Заради Олени пішов у полон Роман, але їх було відправлено у різні табори для військовополонених: Романа – в Забайкалля, Олену – в Ташкент». [14, с. 59].

Мамонтов в одному дописі ось як згадує про Степанів: «Найбільшу сенсацію викликала панночка-офіцер в австрійським мундирі... Чисто слов'янське миловидне личко, зовсім діточі риси, гарна жіноча фігурка, бистра малоросійська бесіда. Вона українка, 22 літ, курсистка вищих курсів у Львові, переконана сторонниця самостійності української нації. На війну проти «москалів» пішла з переконання і не крила перед начальством свого пола» [3, с. 126].

Після більше ніж дворічного ув'язнення в Ташкенті, Олена Степанів повернулась до Галичини через Фінляндію та Німеччину. Восени 1918 р. вона бере активну участь у підготовці Листопадового повстання у Львові, в результаті якого була проголошена ЗНЕР. Потім жінка у званні чотаря Української галицької армії воює з поляками, але через тиф змушена демобілізуватися.

Вже після другої світової війни в інтерв'ю Ірині Вільде Олена Степанів визнає, що ставлення рядових стрільців до дівчат-військових було значно приязніше, аніж старшин. Врешті, її початок служби (інцидент з висадкою з потягу), а також кінець служби в УСС (жінкам на початку 1918 року заборонять служити у війську) були свідченнями непростого становища дівчат-легіонерів [2, с. 14].

3 вересня 1918 р. Олена Степанів обіймає посаду референта преси в Державному секретаріаті закордонних справ ЗУНР. На початку 1919 р. вона разом із дипломатичною місією виїжджає до Відня. Там жінка поновлює навчання у Віденському університеті, де у 1920 р. захищає німецькою мовою дисертацію на тему: «Розподіл і розвиток суспільства в давній Русі до половини XIII століття» та отримує науковий ступінь доктора філософії в галузі історії та

географії.

Через півроку Олена Степанів виходить заміж за Романа Дашкевича – полковника УГА. Повернувшись до Львова у 1922 р., вона викладає в гімназії сестер Василіанок та Українському (таємному) університеті у Львові. В гімназії сестер Василіанок Олена Іванівна викладає географію та історію, веде позашкільний історичний гурток (з матір'ю Севериною Парилле), де «...зацікавлювала учасниць сходинок проблемами розвитку культури народів, а зокрема, українського народу, вияснюючи питання, не включені до шкільної програми через вузькі рамки навчальної програми або й обмеження польської влади» та географічний гурток, де звертала увагу на поглиблення картографічних вправ, використовувала теоретичне краєзнавство в практичний спосіб для прогулянок по Львову [13, с. 112–113]. Олена Степанів довгі роки викладала географію України у гімназії, коли не існувало жодного підручника чи посібника саме з географії України. В 1938 р. побачив світ її власний підручник «Економічна географія України».

Через виразну проукраїнську позицію виникали проблеми із польською владою. Так, 20 листопада 1924 р. адміністрація гімназії заборонила їй викладати. Формальним приводом став публічний спів пісні у виконанні О. І. Степанів та її учнів «Ой зажурились стрільці січовії». У пісні присутні слова «Буде лях проклятий». Однак, О. І. Степанів-Дашкевич дозволили продовжити працювати у школі через науковий ступінь. З грудня 1924 р. Степанів починає керувати географічною секцією «Учительської громади» і організовує з сестрами-василіанками з'їзди учителів географії Галичини в 1929 і 1930 рр.

Олена Степанів стає активістом наукових товариств імені Тараса Шевченка та «Рідна школа». У 1925 р. вона стає секретарем фізіографічної комісії НТШ. Підготовка до друку усіх томів праць комісії (1927–1938 рр.) та національного атласу України виходили за активною участю молодшої вченої.

В 1935 р. Олена Іванівна розпочинає свою роботу в Ревізійному Союзі Українських Кооперативів (РСУК), де обіймає посаду референта

організаційного відділу. Спочатку жінка стає секретарем організаційного відділу РСУК та працює під керівництвом Остапа Луцького, а згодом безпосередню бере участь у створенні кооперативів здоров'я. О. Степанів-Дашкевич цікавиться кооперативами здоров'я та теоретичним обґрунтуванням українського кооперативного руху. Цій проблематиці присвячено низку статей, які публікувались в українських журналах та газетах того часу [8, с. 381].

Головним науковим дослідженням воєнного часу стало написання монографії «Сучасний Львів».

У 1945-1949 рр. О. І. Степанів-Дашкевич працювала доцентом Львівського університету та завідувачем сектору економіки Львівського відділу Інституту економіки АН УРСР та науковим співробітником Природничого музею.

Післявоєнний науковий інтерес дослідниці визначали праці з геоурбаністики, економічної географії та демогеографії. О. І. Степанів публікується в газетах «Вільна Україна», «Радянська Україна», «Правда України», журналах «Жовтень», «Радянський Львів».

30 грудня 1949 року О. І. Степанів-Дашкевич було заарештовано за «зраду батьківщини». Її було звинувачено в розповсюдженні та зберіганні націоналістичної літератури. Вченій інкримінували таємні зустрічі з Романом Шухевичем та публікацію антирадянських статей. Жінка провини не визнавала та все заперечувала. На закритому засіданні без самої засудженої прокурор наполягав на 25 роках позбавлення волі, однак вирок залишили незмінним, Олена Іванівна отримала 10 років та була відправлена до Мордовського табору, де відбувала покарання з 29 грудня 1949 р. до 17 червня 1956 р.

Про те, що політикою Олена Степанів, зрештою і її чоловік Роман Дашкевич, тоді вже не займались, згадує її син Ярослав: «Політикою вже тоді, – і мати, і батько, – не займалися. Мати спершу була членом Донцовської «Заграви», тобто Української партії національної роботи (пояснювала: не «роботи», а «революції»), а потім відійшла від політичного життя. Не признавала також феміністичного руху, не поважала і жіночого руху,

вважаючи, що жінки є повноправними і мають брати участь у загальному політичному та громадському русі разом з чоловіками. Так, як і батько, якого усунули з Української радикальної партії, бо відновлені ним «Січі» він вважав поза – чи навіть надпартійними. Відійшов також від діяльності Української військової організації, якої був одним із засновників на еміграції – відійшов з таких самих мотивів, зберігаючи одночасно теплі дружні стосунки з Євгеном Коновальцем. Мені назавжди запам'яталися слова батьків: «До політики не мішайся, бо це брудна справа» [5. с, 95].

У червні 1956 р. О. Степанів повернулася до Львова, де вже не мала можливості займатися науковою діяльністю. Померла 11 липня 1963 р. та похована на Личаківському цвинтарі.

Висновки. Наукова та педагогічна діяльність О. Степанів проходила у складних умовах міжвоєнної Польщі, двох радянських періодів (1939–1941 та 1944–1963 рр.), роз'єднаних німецькою окупацією Львова. Будь-яка влада переслідувала О. І. Степанів за її громадську позицію та проукраїнські погляди, що не дозволило їй до кінця розкрити свій науковий потенціал. В 1920-х – 1930-х рр. О. Степанів сформувалася як вчений, а пріоритетним напрямом її дослідницьких пошуків означеного періоду стали праці з історії та географії, організації та розвитку кооперативного руху. В науковому доробку О. І. Степанів близько сотні наукових праць, однак значна їх кількість з політичних причин не була надрукована або втрачена у радянський період під час арештів і депортацій.

Джерела і література:

1. Бачинський В. Преса ЗУНР в 1918–1919 рр. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Вінніпег: Вид: Д. Микитюка, 1976. Т. 5. 543 с.
2. Вільде І. Олена Степанів колись і тепер. *Жіноча доля*. 1939. Ч. 9/10. 26 с.
3. Волинець С. Предвісники і творці Листопадового зриву. Західноукраїнські громадянські і політичні діячі. Вінніпег: Тризуб, 1965. 324 с

4. Дашкевич Я. Замість передмови. *Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади та нариси*. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2009. 36 с.
5. Дашкевича Я. Мої спомини про Олену Степанів. Приватний архів Я. Дашкевича. Оригінал. Машинопис. Арк. 1–12. *Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси*. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2009. 12 с.
6. Зі споминів Олени Степанівної, хорунжої Українських січових стрільців // *Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси* / Упор. Галина Сварник, Андрій Фелонюк. Львів, 2009. 82 с.
7. Кедрин І. Бої у Львові в офіційному польському висвітленні. *Літопис Червоної Калини*. 1933. Ч. 2. 26 с.
8. Сварник Г. Олена Степанів – кооперативний діяч. *Українські кооператори: історичні нариси*. Львів, 1999. Кн. 1. 368 с.
9. Степанів О. З воєнних заміток. Календар Червоної Калини на 1935 р. Львів: Червона Калина, 1934. 28 с.
10. Степанів О. Записки старшого десятника Олени Степанівної (29 вересня – 1 грудня 1914 р.). Національна бібліотека у Варшаві. Архів легіону Українських січових стрільців. 1459.XVI (Прес-квартира УСС). 18/49. Арк. 1–26. *Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси*. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2009. 26 с.
11. Степанів О. Спогади з російського полону (31 травня 1915 – 7 серпня 1917 рр.). *Україна. Наука і культура*. Київ, 1994. Вип. 28. 271 с.
12. *Степанів О.* Напередодні великих подій. Власні переживання і думки (1912–1914 рр.). *Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси*. Упор. Галина Сварник, Андрій Фелонюк. Львів, 2009. 36 с.
13. Шаблій О. І. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. Львів; Мюнхен, 1993. 222 с.
14. Шлемкевич М. Галичанство. Нью-Йорк: Ключі, 1956. 120 с.
15. Шох І. Пам'яті Олени Степанів-Дашкевич. Промінь. Вінніпег, 1969. Ч. 11. 128 с.

16. Ярославин С. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1923 роках. Філадельфія, 1956. 184 с.

Sopelniak Anastasiia Serhiivna

Scientific and pedagogical activity of the first female officer Olena Stepaniv

The article is devoted to the analysis of the scientific and pedagogical activity of the first female officer, participant of the national movement in Halych in the early twentieth century, military figure during the First World War and the Ukrainian Revolution of 1917-1921, Olena Stepaniv. The main focus is on the stages of Olena's specialized education and her scientific and pedagogical activities at the Vasylianok Sisters Gymnasium and Lviv (secret) Ukrainian University.

Key words: Olena Stepaniv, female officer, scientific and pedagogical activity, history of education, women's history

DOI:10.5281/zenodo.7831641

Сотнікова Ніна Василівна,

завідувач науково-експозиційним відділом

Національного меморіального

комплексу «Висота маршала І. С. Конєва»

СІЛЬСЬКИЙ ЛІТОПИС ОЧИМА ФОТОХУДОЖНИКА ОЛЕКСАНДРА ТИМОФІЙОВИЧА ГУБСЬКОГО

Дана стаття розкриває основні віхи життєвого та творчого шляху О. Т. Губського – громадського та культурно-освітнього діяча, одного з засновників фотосправи на Валківщині. Відображено чинники, що вплинули на формування О. Губського як колоритної особистості.

Ключові слова: *Валківщина, історія, село Мельникове, сільське господарство, фотограф, фотомистецтво.*

Постановка проблеми. Одним з напрямків діяльності Національного меморіального комплексу «Висота маршала І. С. Конєва» є краєзнавчо-пошукова робота, спрямована на виявлення видатних особистостей Харківщини та дослідження їх творчої спадщини. На жаль, на сьогоднішній день залишається чимало невідомих чи забутих імен наших земляків, діяльність яких є вагомим надбанням для розвитку історико-культурної спадщини регіону. Серед них й О. Т. Губський – громадський та культурно-освітній діяч, один із засновників фотосправи на Валківщині.

Аналіз останніх досліджень. Попри значний внесок Олександра Тимофійовича у суспільно-політичне та освітньо-культурне життя краю, його біографія не стала об'єктом наукового вивчення. Уривчасті дані знаходимо в роботах П. Губського [1–3] та І. Лисенка [4]. Результатом науково-дослідної та науково-експозиційної роботи став виставковий проект «Сільський літопис очима фотохудожника Олександра Тимофійовича Губського», реалізований у

тісній співпраці Національного меморіального комплексу «Висота маршала І. С. Конєва» з відомим краєзнавцем Слобожанщини, автором історичних розвідок Харківщини, фотографом Павлом Васильовичем Губським. Матеріали з власного архіву, надані Павлом Васильовичем для створення виставки, є яскравим відтворенням історії Харківщини. Серед них – історико-краєзнавчі праці П. В. Губського та 49 рідкісних фотографій, зроблених О. Т. Губським. Саме П. Губський зумів зберегти 200 негативів фото з архіву свого земляка, чого не змогла, на превеликий жаль, зробити його родина.

Мета статті. Розкрити особливості характеру Олександра Губського, що вплинули на формування його як всебічно розвиненої особистості; відтворити різновекторну діяльність та донести значущість творчої спадщини нашого земляка.

Виклад основного матеріалу. Народився О. Т. Губський – відомий фотограф, метеоролог, письменник 22 жовтня 1880 року в с. Мельникове. Освіту здобував у приватній школі, самочинно відкритій його батьком Тимофієм Івановичем Губським, та займався самоосвітою [1].

1901 року Олександр одружився. Протягом 20 років сімейного життя народилося п'ятеро дітей.

Зауважу, що Олександр Губський мав велике бажання творчості й знань, пошуків правди (які так і не здійснив), вирізнявся активною життєвою позицією та непосидючою вдачею. Також не бажав жити по-старому, прагнув оновлення. 1903 року, залишивши дружину та дітей, помандрував шукати правди та Бога. Пішов пішки, як годиться богомольцеві, з п'ятьма карбованцями в кишені, захопивши з собою фотоапарат і всю фотолабораторію. Дорога пролягала через Валки, Черемушну, Піски, Курязький монастир. У Черемушній затримався на два дні, заробив п'ять карбованців. Курязький монастир виявився брудним, монахи – непривітними. Збереглася світлина монастиря, зроблена О. Губським. З Куряжу пішки дістався до Харкова, а звідти – потягом до Лозової. На більше грошей не вистачило – пішов пішки. Заробив ще п'ять карбованців [2, с. 30].

Згодом Олександр примандрував до Святогорського монастиря, який, на

відміну від Курязького, видався привітним, чистим, з монахами легко було спілкуватися. До речі, О. Губський володів чудовим голосом, тому влаштувався півчим у церковному хорі. Але бажання волі виявилось сильнішим за келійне життя самітника.

Проживши в монастирі більше місяця, О. Т. Губський повернувся додому. В повіті знайшов роботу, що передбачала торгівлю сільськогосподарським знаряддям у земстві. Саме тут зблизився з представниками революційного руху, організував удома підпільний гурток. У цей час у душі правдошукача О. Губського назріває протест проти несправедливості, який він виплеснув під час сільського сходу, рішуче заявивши, що селяни без землі далі жити не можуть. Це вільнодумство не пройшло повз увагу сільської влади: становий провів обшуки в оселі Олександра. За зберігання забороненої літератури чоловіка заарештували, однак він зумів утекти з-під варти. Діставши фальшивий паспорт, півтора року жив і працював у Києві, зокрема стелив бруківку [2, с. 36].

Повернувшись до рідного села, Олександр Губський дав доброго хабара уряднику й тихенько проживав удома. Згодом вступив на службу до земства. Незабаром отримав 4 десятини землі й на позичені у земського агронома 50 карбованців купив борону та плуг. Організував невелику добровільну сільськогосподарську артіль з трьох односельців.

1910 року за ініціативи О. Т. Губського в його садибі відкрито єдиний на Валківщині опадово-вітровий метеорологічний пост для спостережень за опадами, сніговим покривом, температурою, вітром, фенологічними явищами. Всі дані щодо спостережень надсилалися до Харківського та Київського університетів. Близько 40 років Олександр Тимофійович власноруч проводив спостереження. Зазначу, що під час перебування Олександра у війську (1914–1916) метеорологічні спостереження проводила навчена ним сестра [2].

1924 року О. Т. Губський створив у власному господарстві агрономічний гурток з близько 40 селян з с. Мельникове та сусідніх сіл. Члени гуртка вирощували рідкісні сільськогосподарські культури й експонували їх на

всіляких виставках, а 1925 року гурток був відзначений на Всеукраїнському конкурсі другою республіканською премією. 1928 року члени гуртка стали ініціаторами першої на території с. Мельникове сільськогосподарської арт-ілі [4, с. 235].

Ім'я О. Т. Губського значиться серед викладацького складу Мельниківської кооперативної школи (1923–1928), яка готувала працівників торгівлі, продавців для сільської місцевості. Одним з вихованців цієї школи був і син Олександра Губського – Микола [4].

Як бачимо, діяльність О. Т. Губського є різновекторною, спрямованою на пошук свого місця в житті. Але найбільша заслуга нашого земляка – в його творчій спадщині – фотографіях. 1901 року він започаткував фотоархів – найперший та найбільший на Валківщині. О. Губський не займався комерційною фотографією. Головне в його фотографічному хобі – історія. Протягом 40 років чоловік фотографував численні місцевості та події (найчастіше – в селах Мельниковому, Минківці, Михайлівці, Сніжкові, місті Валках), зберігав для нащадків кожен фотоплатівку [2; 4].

Завдяки цьому, ми маємо можливість черпати цікаві, унікальні історичні факти, які передають колорит епохи на Валківщині на зламі століть. Повз об'єкти фотохудожника Олександра Губського не пройшли своєрідність побуту (фото «Привезли товар», поч. ХХ ст., «Селянське господарство с. Мала Губщина 20–30-х рр.», «Увечері на водопої с. Мала Губщина», поч. ХХ ст.), розвиток освіти (фото «Губський Тимофій Іванович – «перший учитель с. Мельникове», 1885 р., «Школа для всіх. Лікбез у Мельниківській школі», поч. ХХ ст., «Редакція. Редактор Козаченко Г.М. та вчителька Євдокія за роботою», поч. ХХ ст., «Мельниківська школа», 1901 р., «Здача зерна школярами с. Минківка», 20–30 рр.), науково-дослідна робота (фото «Лекція на дослідній станції академіка Вавилова», 20-і рр., «Опадово-вітровий метеорологічний пост на садибі О. Т. Губського», поч. ХХ ст., «Дослідна станція (дендропарк) академіка Вавилова поблизу м. Валки», 1929 р.), розвиток культури (фото «Драматичний гурток с. Мельникове», 20-і рр., «Оркестр

с. Мала Губщина», поч. XX ст., «Хор художньої самодіяльності с. Мельникове, 20-і рр.), медицини (фото «Дільничний сільський лікар», 20-і рр., «Сільський лікар за роботою», 20-і рр.), сільського господарства (фото «Обприскування буряків», 20-і рр., «Перша колгоспна весна с. Мельникове», 1931 р., «Прополка зернових культур», 30-і рр., «Перші роки колгоспу с. Нестеренки», 1931–1932 рр., «Молотьба», поч. 30-х рр., «Реєстрація трудовня», 20-і рр.). Окрему тематичну групу становлять автобіографічні фото («Губський Олександр Тимофійович», 40-і рр., «Державний селянин Губський О.Т.», 1906 р., «Родина Губського О. Т.», х. Артеменки, 70-і рр. XIX ст., «Хата Губського Т. І. й Губського О. Т. до 1918 р.», «Сини Губського О. Т. за переробкою врожаю», 1920–1930-і рр., «Губський О. Т. з сином Миколою на оранці власного поля», 20-і рр., «Родина Губського О. Т.», поч. XX ст., «Обробка саду Губського О. Т.», 20-30-і рр. XX ст., «Родина Губського О. Т. на полі», 20-і рр. XX ст., «Хата Губського Т. І. й Губського О. Т.», 20-і рр. XX ст.) [5].

Слід зазначити, що на території сучасної Валківщини проживало близько десятка фотографів-професіоналів, серед яких першопрохідці в царині фотомистецтва – О. Голяховський, О. Т. Губський, М. А. Марченко, Г. І. Кабанцов, а також аматори фотосправи В. П. Юсупов, П. Ю. Решетньов, Г. С. Сергієнко, В. В. Боровик, П. В. Губський. Однак тільки О. Голяховського, О. Т. Губського та П. В. Губського можна вважати фотографами-істориками [3].

Справу Олександра Губського продовжив його син Володимир – селекціонер, фотограф, який своїм фотоапаратом закарбовував історію. Верхи на коні він їздив навколишніми селами, відвідуючи ярмарки, фіксуючи події на плівку [1]. На жаль, чималий фотоархів, заснований О. Т. Губським, був розпорошений після його смерті. Багато фотографій втрачено.

Слід зазначити, що в 20-30-х роках XX ст. О. Губський займався також фотокореспондентською діяльністю: друкувався в журналі «Радянське село», газеті «Більшовик Валківщини».

Помер О. Т. Губський 10 червня 1949 року, похований у рідному селі Мельникове.

Висновки. О. Т. Губський був колоритною фігурою, якій за життя довелося займатися метеорологією, сільськогосподарською справою, викладацькою та письменницькою діяльністю. Та лише завдяки мистецтву фотографії, його ім'я вписане в книгу історичної пам'яті Харківщини.

Джерела і література:

1. Губський П. В. Наукові історико-краєзнавчі літературні твори: у 23 т. Т. 13 : Енциклопедія освіти Валківщини : документи і факти : у 2 т. / ред. В. В. Стрілець. Харків, 2012. Т. 1. 496 с.
2. Губський П. В. Слобідська Україна : село Мельникова, Мельниківська школа 1901–2001 : Сільський літопис з фотографіями / ред. Б. Н. Фік, В. Я. Сватенко. Харків : Просвіта, 2001. 103 с.
3. Губський П. В. Розвиток фотосправи на Валківщині. *Сільські новини*. 1989. 17 серп.
4. Лисенко І. М. Валківська енциклопедія: енциклопедичне видання / ред. М. М. Желізняк, Т. В. Поліщук. Київ : Рада, 2000. Т. 1. 400 с.
5. Фотоархів Губського О. Т. : 49 фотографій.

Sotnikova Nina Vasylivna

Rural chronicle through the eyes of photographer Oleksandr

Ttimofiovych Gubskiy

This article reveals the main milestones of life and work of O.T.Hubskiy – social activist, cultural and educational figure, one of the founders of photography in Valky Region. The factors are examined which had an influence on the formation of O. Hubskiy as an outstanding personality.

Key words: Valky Region, history, the village of Melnykove, agriculture, photographer, photography.

DOI:10.5281/zenodo.7831648

Стеценко Євгена Олександрівна

Освітній рівень – магістр

Спеціальність – 014.03 Середня освіта

(Історія), 1 курс навчання

*Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди*

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри всесвітньої історії

*Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди*

Вороніна Марина Сергіївна

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ УНІВЕРСИТЕТИ XX СТОЛІТТЯ ЯК ЦЕНТРИ ПІДГОТОВКИ НАУКОВОЇ ЕЛІТИ

У статті проаналізовано вплив бурхливого розвитку промисловості у Західній Європі на зламі XIX – XX ст. на перегляд підходів до форми та змісту університетської освіти. За рахунок гармонійного поєднання освітньої та наукової складової в їх роботі вдалося підготувати значну кількість високоякісних фахівців, які науковими розробками сприяли економічному зростанню своїх країн.

Ключові слова: *вища освіта, економічне зростання, місто, наукова еліта, промисловий розвиток, ринок, університет.*

Постановка проблеми. Усі країни світу на початку XXI століття здійснили крок уперед до постіндустріального етапу розвитку. Особливу роль в забезпеченні успішного функціонування їх економічних систем відіграє наукова еліта. Її підготовку та збагачення необхідним багажем знань, вмінням

застосовувати ці знання на практиці, здійснює система вищої освіти, зокрема університети. Щоб створити сучасну модель вищої освіти слід звернутися до її історичного минулого. Особливий інтерес становить ХХ ст. – період бурхливого розвитку промисловості країн Західної Європи. Великі міста стають не лише центрами розвитку промисловості, а й перетворюються на потужний науковий та освітній осередок. Національні держави мали забезпечувати себе необхідними для свого існування ресурсами, убезпечувати себе від конкуренції з боку інших країн, захищати свої ринки й готувати для себе необхідні інтелектуальні кадри, покликані не допускати їх відставання від інших. Успішно реалізувати ці задачі дозволило створення класичної моделі університетів, у яких поєднувалася освітня та наукова складові. Пройшовши кризу віки й різноманітні виклики університети довели свою ефективність як ключового елементу механізму функціонування соціально-економічної системи держави. Україні, яка тяжіє до європейської моделі університетської освіти, буде досить корисним вивчення історичного досвіду її формування.

Аналіз досліджень. Університети, історія їх виникнення та розвитку не одноразово потрапляли в поле зору вітчизняних науковців. Для нас цікаві роботи у яких їх діяльність розглядається з позицій підготовки наукових кадрів. Зокрема, це наукові розвідки С. Рика [9], П. Сацького [10]. В поле зору науковців потрапляла й система вищої освіти окремих країн Західної Європи, зокрема Великобританії [3] та Німеччини [8]. Не оминули ролі університетів для загального соціально-економічного та культурного поступу Європи й автори підручників з всесвітньої історії [4-6] та з історії науки та техніки [7]. Цікаві думки, щодо ролі університетів та підготовлених ними кадрів висловили й закордонні науковці. Особливу їх увагу привертає питання подальшої трансформації системи освіти за умов переходу до постіндустріального суспільства [1; 2]. Попри значний інтерес до історії університетів, поза увагою дослідників залишилось з'ясування впливу прискорення промислового розвитку на зміну форм їх роботи та перетворення у своєрідні центри підготовки наукової еліти.

Мета статті – проаналізувати вплив прискорення промислового розвитку у країнах Західної Європи у ХХ ст. на зміну форми та змісту університетської освіти й перетворення цих установ на центри підготовки наукової еліти.

Виклад основного матеріалу. Вища професійна освіта в Європі була пов'язана з університетами, які, у свою чергу, мали тривалу історію, починаючи з середньовіччя. У кожній країні діяв один або кілька університетів, розташованих у найбільших містах. Вони забезпечували потреби національної еліти у освіті та економіки – у підготовці кадрів високої кваліфікації. Особливо значення набуття професійних знань високого рівня стає актуальним наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, що обумовлено було бурхливим розвитком промисловості. Це приводить до того, що міста, у яких тепер концентрується виробництво, перетворюються не лише на центри промислового виробництва, а й потужні освітні осередки. Роль університетів у цей період підвищується. Сенс створюваних у їх стінах знань полягав у тому, що воно могло бути використане на користь процвітання держави, що привертає значну увагу держави до їх роботи [2, р. 326].

Вищі навчальні заклади до кінця ХІХ ст. були елітарними установами й слугували каналом формування національних еліт: чиновників, інженерів, військових, учених лише з обраної частини суспільства, яка займала в соціальній ієрархії провідне становище. До середини ХІХ століття лише 2-4 % молодих людей відповідної вікової групи навчались в університетах. Доступу до навчання в них перешкоджала як висока плата за освіту, так і правила, що обмежували доступ. Так, наприклад, за правилами, що існували в Оксфорді або Кембриджі, туди могли вступити тільки чоловіки англіканського віросповідання з вищого або верхівки середнього класу [8, с. 85]. Лише з початком ХХ ст. поступово відбувається зміна принципу відбору кандидатів у напрямку меритократії. Завдяки цьому кількість студентів та їх соціальний склад поступово розширювалися. Це обумовлювалося як потребами промисловості у збільшенні висококваліфікованих керівних кадрів, так і прагненням молоді до вищої освіти як до інструменту успішної соціалізації.

Основним принципом відбору студентів стають результати випускних шкільних іспитів або вступних до університету. Цим змінам принципів відбору студентів сприяло те, що розширилося коло осіб з різних соціальних груп, які отримали шкільну освіту, а також зросла її якість. Завдяки цьому з'являлося все більше грамотних і освічених громадян, здатних навчатися в університеті [10, с. 19]. Так, наприклад, у 1938 році в Великобританії нараховано 69 тис. студентів очних форм навчання, до 1963 року їх кількість виросла до 215 тисяч. осіб, а до 1970 року – це число зросло у двічі [3, с. 10].

Це стало можливим за рахунок того, що розвиток капіталізму на початку ХХ ст. дав нове прискорення цим процесам. Кількість осіб, зайнятих у промисловому виробництві, суттєво збільшилася, також відбулися зміни у вимогах до рівня їх компетентності. Зайнятість у промисловому виробництві почала вимагати дедалі більшої кваліфікації. Це змінює й підходи до університетської освіти, яка тепер розглядається з позиції її корисності для економіки [5, с. 395]. Це призвело до перегляду способів розуміння місії освіти, її соціальних цілей та оцінки результатів діяльності у цій сфері. У політиці координації вищої освіти виникає третя сила, окрім держави та академічних інституцій, – ринок. Тож результати роботи університету розглядаються тепер з позиції економічної корисності та прибутку. Особливо важливим політичним питанням вища освіта стає у післявоєнний період, що було обумовлено необхідністю відновлення та розвитку економіки європейських країн після Другої світової війни, в чому освіті належало відіграти одну з вирішальних ролей. Освіта розглядається як засіб, що сприяє безпрецедентному економічному та соціальному прогресу. Й такий підхід був виправданий. У розвинених капіталістичних економіках обсяги виробництва 1973 року перевищили на 180 % обсяги виробництва 1950 року [6, с. 29]. До того ж у суспільстві сформувалась впевненість у поступальному розвитку економіки і у подальшому, що супроводжуватиметься й підвищенням рівня життя всіх категорій населення [4, с. 297].

На кінець ХІХ – початок ХХ ст. припадає формування класичної моделі

університету. Саме у цей час було розроблено уявлення про такий університет, «де головним є освіта, поєднана з наукою». Університет трактується як співдружність студентів та викладачів, і при цьому він має автономність, тобто «наділений певною свободою викладання [11, с. 2]. Основні положення цієї моделі було сформульовано Вільгельмом фон Гумбольдтом, який працював на посаді «начальника секцій з культури, суспільного викладання та медичних закладів» Пруссії в чині таємного державного радника. Становлення класичного університету стало рубіжним з точки зору поєднання в місії університету двох складових – навчанням та дослідження («освіта наукою»). Вчений та викладач поєднуються тепер в одній особі університетського професора, який свої навчальні заняття ґрунтує на результатах своїх наукових досліджень [9, с. 10]. Навчання при цьому відразу піднялося на новий якісний ступінь, оскільки студенти не тільки піднімалися до вершин передової науки, але, що називається, з перших рук осягали сам процес народження нового знання, опановуючи науковими методами його здобуття. Це був справді революційний перехід від системи передачі готового та систематизованого знання до системи наукового пошуку та творчого мислення.

Першим навчальним закладом, що працював за таким принципом став Берлінський університет, створений 1810 р. Університет було представлено як місце вільної наукової роботи. Надалі за його зразком було модернізовано решту університетів Німеччини [11, с. 9]. Вони, поєднуючи викладання з дослідницьким пошуком, стали свого роду інкубаторами для появи нових талантів у науці. Поряд з цим, університети були орієнтовані на інтереси виробництва, яке потребувало підготовлених спеціалістів. За рахунок задоволення цих потреб збільшилася кількість теоретиків та практиків. У середині ХХ ст. університети повною мірою пристосувалися до нових умов соціокультурної реальності, насамперед через процеси диференціації. У багатьох країнах світу відбулася зміна систем вищої освіти. Поряд із традиційними університетами почала з'являтися велика кількість установ нового типу – технічних інститутів з більш короткими програмами освіти,

коледжів, політехнікумів, центрів дистанційного навчання, до завдань яких було віднесено підготовку фахівців-практиків. Все це створило нові можливості для задоволення зростаючого суспільного попиту на здобуття освіти, у тому числі вищої.

У XX ст. вся система управління університетами змушена була адаптуватися до нових умов, основу яких визначали принципи ринкової економіки. Вищі навчальні заклади виявилися в стані конкурентної боротьби за державні замовлення на підготовку фахівців, здатних ефективно працювати в нових ринкових умовах. Велась боротьба за споживача освітніх послуг, готового самостійно оплачувати ці послуги, а також за кошти на проведення наукових досліджень, які надавалися як державними, так і приватними фондами. Університети включилися у ринкову боротьбу за просування високотехнологічної продукції, що виготовляється у вузах або асоційованих з ними виробничих структурах нарівні з виробничими підприємствами. Університет стає не теоретичною конструкцією, а реальною рушійною силою, необхідною для розвитку економіки, політичної влади, армії, культури. На думку Данієла Белла, університет стає головним соціальним інститутом сучасного суспільства, а також здійснює велику кількість функцій у галузі фундаментальних наукових досліджень та розвитку загальної освіти, крім того, постає як інститут забезпечення потреб суспільства у висококваліфікованих кадрах [1, р. 203]. Саме науковій інтелігенції, вихованій в університетській системі ми завдячуємо у тому, що на службу людині було поставлено ядерну енергетику, лазерне випромінювання, створено надміцні матеріали, почалося освоєння навколоземного космічного простору та багато іншого. Світ назавжди запам'ятав імена М. Планка, який запропонував квантову теорію, Н. Бора, який розробив модель атому та квантовопланетарну теорію будови атому, А. Ейнштейна, який відкрив теорію відносності, П. Дірака, який здійснив прорив у релятивістській квантовій механіці, Е. Фермі, який довів існування нових радіоактивних елементів та вперше здійснив ядерну ланцюгову реакцію, І. і Ф. Жоліо-Кюрі, які досліджували штучну радіоактивність [7, с. 93–95]. Цей

перелік можна продовжувати ще довго. Не менш значні відкриття було зроблено й у гуманітарних науках.

Висновки. Бурхливий розвиток промислового виробництва в кінці XIX – на початку XX ст. спричинив зростання потреби у високоосвічених спеціалістах. Виконання завдання збереження, передачі та розширення знань і певного інтелектуального досвіду взяли на себе університети. Упродовж XX століття вища освіта країн Західної Європи зазнала значних змін. У процесі своєї еволюції вона прилаштовувалася до потреб соціально-економічного розвитку, орієнтуючись на виробництво «корисного знання», зміст якого полягав у навчанні державних чиновників єдиним принципам управління, формуванні у здобувачів освіти національної ідентичності та виробництва економічно корисного знання. Домінуючою стала класична модель університету, яка передбачає поєднання освіти з науковим дослідженням. В соціальному відношенні заклади вищої освіти змінилися з суто елітарних, націлених на підготовку державної еліти, до масових інституцій, послуги яких потенційно могли бути доступні всім членам суспільства. Це дало можливість талановитим особистостям отримали освіту та долучитись до винахідницької діяльності, зробити значний внесок своїми винаходами у розвиток вітчизняної та світової науки. Заклади освіти змогли створити оптимальні умови для інтелектуального розвитку кожного свого студента й підготувати наукову еліту, яка забезпечила сталий розвиток держав Західної Європи у XX столітті.

Джерела і література:

1. Bell D. The Coming of a Post-Industrial Society: A Social Predictive Enterprise. New York: Basic Books, 1973. 507 p.
2. Kwiek M. The University and the State in a Global Age: renegotiating the traditional social contract? *European Educational Research Journal*. 2005. Volume 4. Number 4. P. 323–341.
3. Воронка Г. Університети в Канаді та Великій Британії: навчально-освітні науково-дослідні центри. *Науковий світ*. 2005. № 4. С. 10–11.

4. Всесвітня історія: Навч. посібн. / Б. М. Гончар, М. Ю. Козицький, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. К.: Знання, 2001. 359 с.
5. Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки: 1918–1945. К.: Б.В., 2003. 412 с.
6. Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки): навч. посібник. К.: Либідь, 2004. 624 с.
7. Лебедєв І. К., Ігнатова Л. Р., Махінько А. І. Історія науки і техніки: навч.–метод. матеріали для студ. ф-ту прикладної математики. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, Вид-во «Політехніка», 2021. 128 с.
8. Модестова Т. В. Розвиток вищої освіти Великої Британії як історико-культурний феномен XVIII – першої половини ХХ ст. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2018. 6 (87). С. 78–97.
9. Рик С. Єдність навчального процесу і наукового пошуку – головний пріоритет університету. *Рідна школа*. 2008. № 10. С. 9–13.
10. Сацький П. Університет як суспільний феномен європейської цивілізації: місії, випробувані часом. *Університет у сучасному суспільстві: місія, проблеми, виклики / за заг. ред. Г. І. Калінічевої*. Чернівці, 2019. С. 10–26.
11. Шнедельбах Г. Університет Гумбольдта. *Логос*. 2002. № 5–6(35). С. 1–14.

Stetsenko Yevhena Oleksandrivna

Western European universities of the 20th century as training centers for the scientific elite

The article analyzes the impact of the rapid development of industry in Western Europe at the turn of the 19th and 20th centuries. to review approaches to the form and content of university education. Due to the harmonious combination of educational and scientific components in their work, it was possible to train a significant number of high-quality specialists who contributed to the economic growth of their countries with scientific developments.

Key words: higher education, economic growth, city, scientific elite, industrial development, market, university.

DOI:10.5281/zenodo.7831654

Таршина Світлана Анатоліївна,

вчитель іноземної (англійської) мови

Харківської гімназії № 65

Харківської міської ради Харківської області

РОЛЬ ВЧИТЕЛЯ У ФОРМУВАННІ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ ЗАСОБАМИ ПОЗАУРОЧНОЇ РОБОТИ

Стаття присвячена з'ясуванню ролі вчителя у формуванні та розвитку лідерських якостей школярів. Продемонстровано, що в освітньому закладі це можна здійснити у позаурочний час під час проведення спортивних заходів, інтелектуальних та творчих конкурсів, які дають змогу школяру проявити себе як у команді (класі), так і індивідуально.

Ключові слова: *лідер, лідерські якості, особистісні якості, пізнавальні потреби, позаурочна робота, учитель.*

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток суспільства, динамічні соціально-економічні та культурні зміни впливають на підвищення вимог до індивіда, який має бути творчою, відповідальною, самостійною особистістю, людиною здатною розвиватися. Суспільство потребує молодих людей, здатних по новому, свіжим поглядом подивитись на вирішення злободенних проблем та повести до їх вирішення інших. У зв'язку з цим особливої ваги набуває розвиток лідерських якостей у здобувачів середньої освіти старших класів загальноосвітніх закладів, бо саме у цьому віці закладаються й формуються основи лідерського потенціалу, які більш яскраво розкриваються у дорослому віці. Для того щоб розвинути лідерські якості старшокласника йому треба дати знання та вміння за допомогою яких він зможе не лише демонструвати свою життєву позицію, а й активно реалізувати її в рамках певної діяльності. Саме на вчителя покладається завдання розгледіти лідерський потенціал школяра та

створити сприятливі умови для його розвитку. Формуванню таких якостей може сприяти позаурочна робота.

Аналіз останніх досліджень. Розвиток лідерських якостей у школярів уже досліджувався вченими-педагогами. Зокрема, над вирішенням цього питання працювали Д. Алфімов [1], І. Беха [2], Н. Волкова [3], Л. Мартинець [5], В. Ягоднікова [9] ті інші. В їх роботах розглянуто способи формування лідерських якостей та запропоновано різні підходи до вирішення даної проблеми. Науковці демонструють, що лідерство виступає одночасно процесом як особистісним так і міжособистісним, то ж його формування потребує використання різноманітних новітніх методик. Актуальність цього питання для сучасної освіти змушує більш детально проаналізувати потенціал позаурочної роботи щодо формування лідерських якостей школярів та роль учителя в її організації.

Мета статті – проаналізувати роль вчителя у формуванні та розвитку лідерських якостей школярів засобами позаурочної роботи.

Виклад основного матеріалу. Розвиток лідерських якостей – це процес вдосконалення природних здібностей, формування на їх основі нових; розвиток тих якостей, які раніше не проявлялися. Щоб у процесі розвитку сформувати в людини нову рису особистості необхідно створити ситуацію, у якій вона пережила б відповідний даній рисі психічний стан, а потім закріпити цей стан і зробити його стійкою рисою особистості [4, с. 27]. У загальноосвітньому закладі під умовами розвитку лідерських якостей ми розуміємо обставини спеціально створювані педагогами та психологами школи, які передбачають досягнення певного результату. Це можуть бути як спортивні заходи школи, інтелектуальні та творчі конкурси, які дають змогу проявити себе як у колективі, так і індивідуально [7, с. 43]. Процес розвитку лідерських якостей у школярів старших класів буде проявлятися, якщо постійно залучати їх до спеціально організованої діяльності, спрямованої на набуття лідерського досвіду; використовувати у діяльності старшокласників технології соціального проектування з наданням кожному учневі можливості реалізації різних ролей:

від виконавця до організатора; періодично проводити педагогічний моніторинг динаміки розвитку лідерських якостей школярів [8, с. 113].

Важливою умовою розвитку лідерських якостей учнів загальноосвітньої школи є позаурочна діяльність. Позаурочна діяльність об'єднує всі види діяльності, крім навчальної, у яких можливе вирішення завдань виховання учнів та їх соціалізації. Позаурочна діяльність є складовою навчально-виховного процесу, однією з форм організації вільного часу учнів [4, с. 21]. Вона організовується для задоволення потреб учнів у змістовному дозвіллі, їх участі у самоврядуванні та суспільно корисній діяльності. Правильно організована система позаурочної діяльності може максимально розвинути чи сформувати пізнавальні потреби та здібності кожного учня, що забезпечить виховання особистості. У позаурочній діяльності створюються умови для розвитку особистих якостей дитини відповідно до її індивідуальних здібностей, формується пізнавальна активність, моральні риси особистості, комунікативні навички, відбувається закладання основ для адаптації дитини у складному світі, як інтелектуального та гармонійно розвиненого члена суспільства зі своїми поглядами, переконаннями, здатного керувати своїм життям. Це світ творчості, прояву та розкриття кожною дитиною своїх інтересів, захоплень, розвиток природних задатків [6, с. 11]. Крім того, позаурочна діяльність допомагає вирішити низку важливих завдань: оптимізувати навчальне навантаження учнів; покращити умови для розвитку дитини; врахувати вікові та індивідуальні особливості учнів. У позаурочній діяльності виділяють такі види, за якими здійснюється робота: це ігрова, пізнавальна, проблемно-ціннісна, дозвільно-розважальна, художня творчість, соціально значуща волонтерська діяльність, трудова діяльність, спортивно-оздоровча, туристично-краєзнавча та ін. Всі ці напрямки позаурочної діяльності сприяють розвитку лідерських якостей та особистості школяра [9, с. 21].

Метою позаурочної діяльності є: сприяння досягненню запланованих результатів освоєння основної освітньої програми. Завдання організації позаурочної діяльності: виявлення інтересів, нахилів, здібностей, можливостей

учнів до різних видів діяльності; надання допомоги у пошуках «себе»; створення умов для індивідуального розвитку дитини у обраній сфері позаурочної діяльності; формування системи знань, умінь, навичок у обраному напрямі діяльності; розвиток досвіду творчої діяльності, творчих здібностей; створення умов для реалізації набутих знань, умінь та навичок; розвиток досвіду неформального спілкування, взаємодії, співробітництва; розширення рамок спілкування з соціумом та ін.

Позаурочна діяльність організовується за п'ятьма напрямками розвитку особи: спортивно-оздоровчий; духовно-моральний; соціальний; загально-інтелектуальний; загально-культурний. Поширеними організаційними формами цієї роботи є: гуртки, секції, круглі столи, конференції, диспути, шкільні наукові товариства, олімпіади, змагання, пошукові та наукові дослідження, суспільно-корисні практики, екскурсії [6, с. 15].

Результати позаурочної діяльності розподіляються на три рівні. Перший рівень результатів – набуття школярем соціальних знань, первинного розуміння соціальної реальності та повсякденного життя. Для досягнення цього рівня важливе значення має взаємодія учня зі своїми вчителями. Другий рівень результатів – здобуття школярем досвіду переживання та позитивного ставлення до базових цінностей суспільства, ціннісного ставлення до соціальної реальності загалом. Для досягнення цього рівня результатів особливе значення має взаємодія школярів між собою лише на рівні класу, школи. Третій рівень результатів – здобуття школярем досвіду самотійної суспільної дії. Лише у самотійній суспільній дії, поза дружнім середовищем класу та школи, молода людина дійсно стає соціальним діячем, громадянином, особистістю, що здатна на прийняття самотійних рішень. Для досягнення третього рівня важливе значення має взаємодія школяра як зі своїм близьким оточенням всередині школи, так й із соціальними суб'єктами поза школою, у відкритому суспільному середовищі. Тож, на першому рівні школяр знає та розуміє суспільне життя; на другому – цінує суспільне життя, виявляє суспільну активність; на третьому – самотійно діє у житті, проявляє активну життєву

позицію [8, с. 101–102].

Виділення трьох рівнів результатів позаурочної діяльності дозволяє нам розробляти освітні програми позаурочної діяльності з чітким та виразним уявленням про результат; підбирати такі форми позаурочної діяльності, що гарантують досягнення результату певного рівня; вибудовувати логіку переходу від результатів одного рівня до результатів іншого, що дозволяє планувати очікувані результати; діагностувати результативність та ефективність позаурочної діяльності; оцінювати якість програм позаурочної діяльності, оцінювати проведену роботу.

Для того, щоб розвивати лідерські якості, нам потрібно зрозуміти, хто такий лідер? Лідер – особа, здатна впливати на групу з метою задоволення інтересів та досягнення цілей групи людей, об'єднаних загальною ідеєю. У суспільному житті, лідера, як центральну, найбільш авторитетну постать у конкретній групі осіб, можна назвати майже у кожному виді діяльності, й у будь-який історичний період. Термін «лідер» має два значення:

а) індивід, який має найбільш яскраво виражені, корисні (з погляду внутрігрупового інтересу) якості, завдяки яким його діяльність виявляється найбільш продуктивною. Такий лідер служить зразком для наслідування, своєрідним «еталоном», до якого повинні, з погляду групових цінностей, примикати інші члени групи. Вплив такого лідера заснований на психологічному феномені відображеної суб'єктивності (тобто ідеальному уявленні інших членів групи) [3, с. 417].

б) особа, за якою це співтовариство визнає право на прийняття рішень, найбільш значущих з точки зору групового інтересу. Авторитет цього лідера заснований на здатності гуртувати, об'єднувати інших задля досягнення групової мети. Така особа, незалежно від стилю лідерства (авторитарного чи демократичного), регулює взаємовідносини у групі, відстоює її цінності у міжгруповому спілкуванні, впливає на формування внутрігрупових цінностей, й у деяких випадках символізує їх [2, с. 161].

У межах одного шкільного класу завжди можемо виділити школярів,

яким краще за інших дається організація та проведення спортивних, культурно-масових, суспільно корисних, туристських та інших заходів. Є випадки, коли у групі з'являється універсальний лідер – він капітан волейбольної команди та капітан команди КВК. Тільки він може найкраще організувати проведення святкового вечора або випуск класної газети, тільки з ним можна бути впевненим, що в поході швидко розіб'ють намети і т. д. Проте, як правило, у різних ситуаціях на перший план виходять різні лідери [5, с. 93]. Роберт Бейлс експериментально виявив, що у кожній малій групі висувається як мінімум два типи лідерів: емоційний та інструментальний. Функція емоційного лідера – психологічний клімат групи, турбота про оптимальне врегулювання міжособистісних відносин. Зазвичай він виступає у ролі арбітра, радника. Інструментальний лідер – той член групи, який бере на себе ініціативу у специфічних видах діяльності та координує спільні зусилля щодо досягнення мети. Дослідження лідерства, проведене Н. С. Жеребовою показало, що специфічна сфера діяльності: навчання, суспільно-корисна праця, громадська робота, відпочинок завжди висуває свого інструментального лідера [7, с. 46]. Повний збіг лідерів в одній особі в ситуаціях спільної роботи, навчання, суспільно корисної діяльності та відпочинку спостерігалось лише в поодиноких випадках. У зв'язку з цим заслуговує на увагу визначення лідера, дане Б. Д. Паригінім: «Лідер – це член групи, який спонтанно висувається на роль неофіційного керівника в умовах певної, специфічної, як правило, досить значущої ситуації, щоб забезпечити організацію спільної колективної діяльності людей, найбільш швидкого та успішного досягнення загальної мети» [4, с. 77].

Кожна людина, яка прагне або бажає стати лідером, повинна володіти якостями властивими лідеру. Саме ці якості визначають роль лідера, пояснюють, чому одні стають лідерами і можуть захопити і повести за собою, інші ж навпаки не приймаються як лідер і не користуються авторитетом оточуючих. Якості лідера – це сукупність психологічних якостей, умінь та здібностей взаємодіяти з групою, які здатні забезпечити успішне виконання

лідерських завдань та функцій. Якщо розвивати лідерські якості, можна з будь-якої людини виховати лідера. Лідерські якості можна розділити на три групи особисті якості, організаторські та соціальні. Особисті якості – знати себе, відчувати, що відбувається всередині себе, вміти прислухатися до своїх емоцій та почуттів, до своєї інтуїції, ясно уявляти чого ти хочеш; не боятись ризикнути та змінити своє життя; впевненість у собі; надійність, послідовність, чесність, справедливість та відповідальність; творчий потенціал. Важливою особистісною якістю лідера є активна життєва позиція. Це невід’ємна лідерська якість, вона дозволяє лідеру завжди знаходитися в гущі подій і бути більш поінформованим. Організаційні якості – вміння притягувати до себе людей (ідеями і думками, ідеалами, вмінням переконати) і створювати команду послідовників і однодумців. Ще одним важливим є організаторські здібності – уміння розподіляти обов’язки між членами колективу, здатності надихати та мотивувати групу на виконання завдань та функцій, координувати роботу. Організаційний лідер повинен відчувати ситуацію, вміти швидко в ній зорієнтуватися та прийняти єдине правильне рішення. Соціальні лідерські якості – комунікабельність, уміння швидко налагоджувати контакти з людьми та впевнено почуватися в колективі; справедливість, об’єктивність і неупередженість в оцінці дій інших; здатність відстоювати у зовнішніх інстанціях загальні інтереси та брати всю відповідальність за корпоративну діяльність; вміння створювати умови для самореалізації [8, с. 90-92]. Названі якості лідера можуть бути як уродженими, так і тими, які можна розвинути в процесі навчання та позаурочної діяльності.

Існує декілька теорій лідерства. Перша з них – «великої людини». Прибічники цієї теорії вважають, що здатність до лідерства є вродженою рисою – що великими лідерами народжуються, а не стають. Ці теорії часто зображують великих лідерів як щось героїчне і недосяжне, їхнє призначення стати вождями, коли в цьому виникне потреба. Друга теорія – «характерних рис». Її прихильники припускають, що люди успадковують певні якості та риси, які роблять їх більш придатними для лідерства. Третя теорія –

«обставин». Відповідно до цієї теорії, немає універсального стилю поведінки для лідера, який однаково добре працював у всіх ситуаціях. Успіх залежить від цілого ряду факторів, включаючи стиль керівника, особливості послідовників, а також різні аспекти ситуацій. Четверта – ситуаційна теорія. Відповідно до неї лідерство розглядають як характерна рису ситуації, а не конкретного типу особистості. У її основі лежить приваблива ідея, що різні обставини потребують різних форм лідерства. П'ята – біхевіористська теорія. Засновані на переконанні, що великими лідерами не народжуються, а стають. У цій теорії лідерства основна увага приділяється діям лідерів, а не їх психічним якостям чи внутрішнім станам. Відповідно до цієї теорії, люди можуть навчатися і ставати лідерами через навчання та спостереження. Шоста – теорія сили та впливу. Концентрує основну увагу на путях влади та впливі, які створює лідер. В основі цієї теорії лежить припущення, що всі дороги ведуть до лідера, і заперечується значення послідовників та сили культури організації. Сьома – транзакційна теорія, «теорія управління». Транзакційна теорія, що все більше входить в моду, приділяє основну увагу відносинам між лідерами і послідовниками. У ній аналізується взаємна вигода від відносин на основі обміну, коли лідер пропонує певні речі, такі як ресурси або винагорода, в обмін на визнання послідовниками його влади. І восьма – трансформаційна теорія. У основі трансформаційного лідерства лежить внутрішня мотивація. Акцент робиться не на лестошах та відданості послідовників, а на їхній дійсній прихильності до ідей лідера. У зв'язку з цим лідер трансформаційного типу є активною і творчою людиною, яка вміє думати широко та образно [8, с. 101].

У сучасній педагогіці домінуючим є визнання можливості сформувати лідерські якості школяра [3, с. 302]. Тож завданням сучасної школи є створення умов для формування загальної культури учнів та розвитку їх особистості, їх здатності самореалізуватися та визначити свої життєві перспективи; створення сприятливих умов для різнобічного розвитку дитини, у тому числі можливості задоволення потреби у самоосвіті та здобутті додаткової освіти, їх адаптації до життя в суспільстві; для усвідомленого вибору та подальшого освоєння

випускниками школи професійних освітніх програм; створення комплексу педагогічних та організаційних умов, що гарантують кожній дитині її повноцінну інтеграцію в сучасне суспільство, що динамічно розвивається, відповідно до його індивідуальних особливостей, освітніх потреб, життєвих планів і перспектив, розвитку лідерських якостей. І позаурочна діяльність є гарною умовою для цього, адже у позаурочній діяльності розкривається особистість школяра, відкривається його потенціал.

Висновки. Таким чином, лідер це авторитетна людина, яка може повести за собою людей, об'єднаних спільною ідеєю. Він має низку вроджених лідерських якостей, які згодом набувають стійкого характеру і формують особистість людини-лідера. І сучасна система освіти має допомогти дитині розвинути ці риси. Особливо це є актуальним для учнів старших класів бо саме у цьому відбувається становлення людини та її особистості, відбуваються активні процеси самопізнання. Щоб у процесі розвитку сформувати в людини нову рису особистості вчителю необхідно створити ситуацію, в якій дитина пережила б відповідний цій рисі психічний стан, а потім закріпити цей стан і зробити його стійкою рисою особи. В освітньому закладі це можна здійснити у позаурочний час під час проведення спортивних заходів, інтелектуальних та творчих конкурсів, які дають змогу проявити себе як у команді (класі), так і індивідуально.

Джерела та література:

1. Алфімов Д. В. Виховання лідерських якостей учнів у сучасній загальноосвітній школі. Донецьк: Каштан, 2011. 352 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. К.: Либідь, 2003. 280 с.
3. Волкова Н. П. Педагогіка: Навч. посіб. Вид. 2-ге, перероб., доп. К.: Академвидав, 2007. 616 с.
4. Выготский Л.С. Педагогическая психология. М.: Педагогика, 1991. 200 с.

5. Мартинець Л. А. Управління процесом формування ділових якостей учнів старшої школи: методичний посібник. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2016. 302 с.
6. Матюхин М.В. Мотивация учения старших школьников. М.: Просвещение, 1984. 70 с.
7. Общение и личностный рост (сборник научно-методических пособий для практических психологов, педагогов, воспитателей, родителей). Барнаул: АКИПКРО, 1994. 130 с.
8. Сергеева Л. М., Кондратьева В. П., Хромей М. Я. Лідерство: навч. посібн. / за наук. ред. Л. М. Сергеевої. Івано-Франківськ: «Лілея НВ». 2015. 296 с.
9. Ягоднікова В. Виховання лідерів. Виховна робота в школі. 2009. № 10. С. 2–36.

Tarshyna Svitlana Anatoliivna

The role of the teacher in the formation of leadership qualities of schoolchildren by means of extracurricular work

The article is devoted to clarifying the role of the teacher in the formation and development of leadership qualities of schoolchildren. It has been demonstrated that in an educational institution, this can be done outside of school hours during sports events, intellectual and creative competitions, which allow the student to express himself both in a team (class) and individually.

Key words: leader, leadership qualities, personal qualities, cognitive needs, extracurricular work, teacher.

DOI:10.5281/zenodo.7831661

*Чернікова Інна Володимирівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди*

ВНЕСОК В.Я. БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО У НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ ХАРКІВЩИНИ

Розкривається внесок Голови Ради старійшин, полковника Українського козацтва громадської організації «Окремий науково-освітній центр Українського козацтва імені Г.С. Сковороди» Василя Яковича Білоцерківського у національно-патріотичне виховання молоді Харківщини. Аналізуються основні напрями його виховної та наукової діяльності у справі підготовки майбутніх вчителів історії, юних козаків та берегинь Українського козацтва.

Ключові слова: козацький рух, громадська діяльність, національно-патріотичне виховання, полковник Українського козацтва В. Я. Білоцерківський.

Постановка проблеми. Національно-патріотичне виховання української молоді посідає одне з провідних місць у національній системі виховання. З початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України відбувається піднесення патріотичних почуттів українців та національне єднання. Більш ніж двадцятирічний досвід діяльності ГО «Окремий науково-освітній центр Українського козацтва імені Г.С. Сковороди» (2002 – 2023 рр.) засвідчує важливість цього напрямку виховання серед молоді.

Аналіз досліджень. Серед сучасних досліджень, присвячених питанню національно-патріотичного виховання молоді слід виділити праці:

Н. Бондаренко, С. Косянчук [2], В. Вербицького [3], О. Гевко [4], О. Жаровської [5], Ю. Мельничук [7], О. Боярчук, Л. Микитюк, Ю. Устич [8]. Дослідники підіймають проблеми національно-патріотичного виховання молоді в освітньому просторі педагогічних університетів у контексті сучасних викликів та обґрунтовують думку про те, що патріотичне виховання – це вимога часу.

Мета статті – проаналізувати внесок Василя Яковича Білоцерківського у національно-патріотичне виховання молоді Харківщини.

У різні часи та епохи, в усіх цивілізованих державах сім'я, школа, суспільство ставили перед собою завдання – виховати громадянина, патріота своєї країни. У «Стратегії національно-патріотичного виховання» на 2020-2025 рр., затвердженій Указом Президента України від 18 травня 2019 № 286 зазначено, що в Україні національно-патріотичне виховання є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави та суспільства щодо розвитку національної свідомості на основі суспільно-державних (національних) цінностей (самобутність, воля, соборність, гідність), формування у громадян почуття патріотизму, поваги до Конституції і законів України, соціальної активності та відповідальності за доручені державні та громадські справи, готовності до виконання обов'язку із захисту незалежності та територіальної цілісності України, сповідування європейських цінностей [9].

Всі перелічені у Стратегії цінності є важливими для формування майбутніх вчителів, які навчаються, зокрема, й у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди та реалізуються завдяки активній громадській позиції керівництва університету, колективів кафедр та окремих викладачів. Серед таких активних апологетів національно-патріотичного виховання в університеті та на історичному факультеті

можна з впевненістю назвати професора кафедри історії України, Голову Ради старійшин ГО «Окремий науково-освітній центр Українського козацтва імені Г. С. Сковороди», полковника Українського козацтва (УК) Василя Яковича Білоцерківського (1928 – 2018).

У 2002 році на базі Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди за ініціативою ректора І.Ф. Прокопенка та за підтримкою викладачів університету було зареєстровано ГО «Окремий науково-освітній центр

Полковник УК Білоцерківський В.Я. на Великій козацькій Раді у стінах ХНПУ імені Г.С. Сковороди (2011 р.)

В.Я. Білоцерківський на історичному факультеті ХНПУ імені Г.С. Сковороди під час виставки літератури, присвяченої українському козацтву (2013 р.)

Українського козацтва імені Г. С. Сковороди». Кафедра історії України історичного факультету у повному складі була присутня на першій Посвяті у козаки та берегині Українського козацтва на свято Покрови 14 жовтня 2002 р. Особисто В. Я. Білоцерківський вважав цю подію надзвичайно важливою та знаковою для всього колективу та розпочав активну діяльність у козацькому русі університету та всієї Харківщини.

Слід зазначити, що найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання проф. Білоцерківського В.Я. було формування ціннісного ставлення студентів до історії українського народу, Батьківщини, держави, нації, що відбувалося під час навчального

процесу на лекційних та семінарських заняттях. Зокрема, В. Я. Білоцерківський розробив авторські курси: «Феномен українського козацтва», «Історія України в історичних постатях», які викладав майбутнім вчителям історії. Ці ідеї повністю відображені у його навчальних посібниках з історії України та історії української культури [1; 6].

Засідання дебатного клубу «Толерант» на історичному факультеті (2010 р.)

Чимало часу

В. Я. Білоцерківський приділяв позанавчальній роботі зі студентами: керував дебатним клубом «Толерант», історичним гуртком, під час засідань яких

На кафедрі історії України з колегами та іноземною делегацією (2008 р.)

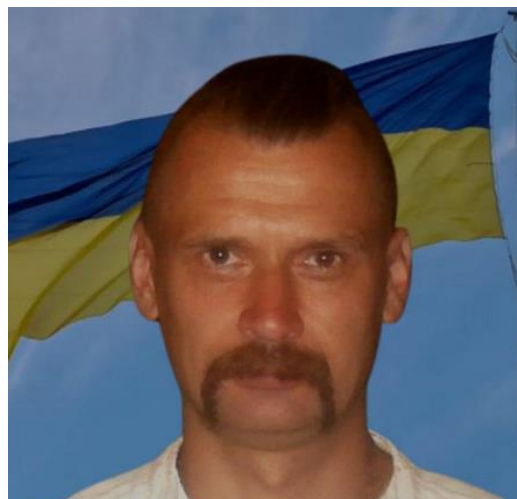
відбувалося формування толерантного ставлення до інших народів, культур і традицій; утвердження гуманістичної моральності як базової основи громадянського суспільства; культивування кращих рис української ментальності.

Одночасно Василь Якович був ініціатором автобусних поїздок та екскурсій студентів у місця козацької слави (м. Запоріжжя, о. Хортиця, м. Дніпропетровськ, Мгарський монастир, м. Полтава, с. Чорнухи та ін.). Все це сприяло утвердженню в свідомості і почуттях студентів патріотичних цінностей, переконань і поваги до культурного та історичного минулого України.

Під час екскурсії зі студентами на о. Хортиця (2005 р.)

Вихованці В.Я. Білоцерківського взяли від свого Наставника щире готовність до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України. Зокрема, представник наукової школи, колишній аспірант В.Я. Білоцерківського, пам'яткознавець, науковець, кандидат історичних наук, доцент Романовський

Романовський Валерій

Валерій з 2014 р. захищав Україну у лавах ЗСУ, героїчно загинув у 2023 р. під час повномасштабного вторгнення росії в Україну.

Василь Якович ініціював низку заходів: «Посвята у козаки та берегині УК»; студентсько-учнівська наукова конференція «Козацькі читання»; спортивні змагання за

«Кубок Отамана»; науковий конкурс «Турнір знавців історії козацтва»; мистецький конкурс «Найкраща писанка»; уроки «Козацька слава»; екскурсійні поїздки місцями козацької слави. Всі

На Обласному телебаченні (2008 р.)

започатковані заходи втілені у життя і вже понад 20 років реалізуються серед молоді Харківщини, як традиційні, завдячуючи ініціативі та наполегливості В. Я. Білоцерківського.

Під час численних інтерв'ю, у виступах на телебаченні, у радіопрограмах В.Я. Білоцерківський завжди намагався популяризувати історію козацтва, донести до аудиторії феноменальність цього явища в Україні, підкреслити

*Під час «Турніру знавців історії козацтва»
(2006 р.)*

важливість козацького коріння для самоідентифікації сучасних українців.

Висновки. Отже, завдяки В.Я. Білоцерківському, його ентузіазму та глибокому переконанню у надзвичайній важливості національно-патріотичного виховання молоді, були закладені

традиції формування лицарів України: справжніх патріотів своєї держави. Сформувалася наукова школа професора, пріоритетними дослідницькими темами вихованців якої було саме національна ідентичність українців, їх самовизначеність та патріотизм. Перспективи подальших досліджень полягають у всебічному розкритті наукової діяльності проф. В. Я. Білоцерківського.

*Під час роботи пленарної секції
студентсько-учнівської конференції
«Козацькі читання» (2007 р.)*

Джерела і література

1. Білоцерківський В.Я. Історія України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. 3-є вид., випр. і доп. К.: Центр учбової літератури, 2007. 536 с.
2. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів: методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків. Київ: Фенікс, 2022. 64 с.

3. Вербицький В. Патріотичне виховання молоді в освітньому просторі – вимога сьогодення // Педагогічна майстерність академіка Івана Зязюна : [збірник наукових праць] / редкол.: Н. Г. Ничкало, О. М. Боровік, С. У. Гончаренко [та ін.]. Київ: Богданова А. М., 2013. С. 365–372.
4. Гевко О. Патріотичне виховання студентської молоді у педагогічних університетах України // Виховання дітей та молоді у демократичному суспільстві / Wychowanie dzieci i mlodziezy w spoleczenstwie demokratycznym : на прикладі Польщі та України / наук. ред.: М. Чепіль, В. Петрик, М. А. Страдовські. Warszawa: DUX, 2013. С. 145–161.
5. Жаровська О. П. Патріотичне виховання студентів в освітньо-виховному середовищі педагогічного університету: Автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. пед. наук: 13.00.07 – теорія і методика виховання / Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2015. 20 с.
6. Історія української культури: навчальний посібник / В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський. К.: Знання, 2009. 413 с.
7. Мельничук Ю.Л. Козацько-лицарське виховання учнівської і студентської молоді. К.: ПП «Золоті ворота», 2012. 298 с.
8. Патріотичні акварелі: формування свідомого громадянина – патріота України: навчально-методичний посібник / Автори-укладачі: О. І. Боярчук, Л.В. Микитюк, Ю.П. Устич. Біла Церква: КНЗ КОР «КОІПОПК», 2015. 264
9. Стратегія національно-патріотичного виховання / Інтернет-ресурс: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/286/2019#Text>. (Дата звернення 10.02.2023)

Chernikova Inna Volodymyrivna

Contribution of V. Ya. Bilotserkivskyi to the national-patriotic education of the youth of Kharkiv region

The article reveals the contribution of the Chairman of the Council of Elders, Colonel of the Ukrainian Cossacks of the public organization «Separate Scientific and Educational Center of the Ukrainian Cossacks named after H.S. Skovoroda» Vasyl Yakovlevych Bilotserkivskyi's to the national and patriotic education of the youth of Kharkiv region. The main directions of his educational and scientific activities in the training of future history teachers, young Cossacks and guardians of the Ukrainian Cossacks are analyzed.

Key words: Cossack movement, public activity, national-patriotic education, Colonel of the Ukrainian Cossacks V.Y. Bilotserkivskyi.

DOI:10.5281/zenodo.7831667

Чиж Віталій Артемович

здобувач 1-го року навчання,
третього (освітньо-наукового) рівня вищої
освіти, спеціальності 032 Історія та археологія
кафедри історії України

Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди

Гончарова Ольга Сергіївна

РОЛЬ ОСВІТЯНСЬКОЇ ЕЛІТИ У ФОРМУВАННІ КУЛЬТУРИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В ШКОЛАХ ХАРКІВЩИНИ (1991-2022 РОКИ)

В статті розглянуто роль та місце вчителів, як медіаторів між державою та суспільством, у формування історичної пам'яті на уроках історії на Харківщині. Визначено й позашкільні чинники формування пам'яті, такі як сім'я, суспільно-політичні настрої в регіоні, місця пам'яті.

Ключові слова: *декомунізація; дерусифікація; історична пам'ять; освітня інтелігенція; самоідентифікація; середня освіта.*

Постановка проблеми. Харківська область зазнала часткової окупації з моменту повномасштабної агресії Російської Федерації щодо України, що розпочалася 24 лютого 2022 року. Перше, що завезли росіяни на окуповані території – російські шкільні підручники, і в тому числі – з історії Росії,

змушуючи вчителів використовувати їх у навчальному процесі. Це ще раз засвідчило що, велику роль у формуванні історичної самосвідомості, і як наслідок – політичних орієнтирів відіграють вчителі. Сучасний перебіг подій викликає необхідність здійснити аналіз недавнього минулого, з'ясувати як з часу проголошення незалежності України відбувалось формування історичної пам'яті через систему шкільної освіти. Зосередити увагу доцільно на Харківщині, яка була, й залишається сьогодні, доволі строкатою в етнічному і політичному планах регіоном, який під час існування Радянського Союзу зазнавав чи не найсильнішої русифікації. Беззаперечно, велику роль в цьому відігравали уроки історії в школі, на яких підростаючому поколінню у свідомості закладались ідеологеми «братських народів», «триєдиної Русі». Все це знайшло своє продовження й у період незалежності України та проявлялося у ностальгії громадян за епохою «застою», наданні переваги політичним силам, які виступали під «перефарбованими» радянськими лозунгами. Проте після «Революції гідності» в країні почались форсовані зміни не тільки історичної парадигми, а і самосвідомості. Беззаперечно, це можна те ж віднести до заслуг тих вчителів, хто сам подолав застарілі стереотипи й зміг виховати національно орієнтоване покоління.

Аналіз досліджень. Проблема історичної пам'яті не нова у вітчизняній історіографії. Зокрема в близькому до запропонованої теми розрізі питання досліджувались у роботі О. Драч, яка піднімає питання формування культури історичної пам'яті і акцентує увагу на особі вчителя та на тих викликах, що постають перед ним [4]. Чинникам формування історичної пам'яті серед молоді присвячена робота Н. Городньої [3]. Основна увага в ній приділена взаємодії батьків, дітей, держави, і як посередника між всіма ними – вчителя. Про важливу роль у формуванні історичної пам'яті змісту підручників говорить у своєму дослідженні І. Гирич [2]. Значний інтерес для підготовки даного дослідження становлять наукові розвідки присвячені електоральним вподобанням мешканців Харківщини досліджуваного періоду [5; 6].

Мета статті полягає у здійсненні ревізії стану української історичної

освіти середнього рівня, виявленні ролі освітянської інтелігенції на формування історичної пам'яті та політичних вподобань молодого покоління Харківської області за період з часу проголошення незалежності України до початку повномасштабної агресії Російської Федерації щодо України 24 лютого 2022 року.

Виклад основного матеріалу. Історична пам'ять – це сукупність набутого та пережитого досвіду, що формується поколіннями і ними ж зберігається. Це явище – природне, і притаманне кожному народу на землі, який має свої піки потрясінь, і піки піднесенень.

Вчений М. Альбвакс зазначав, що велику роль в формуванні пам'яті грає час та простір. З часом спомини деформуються і посилюється ностальгія, яку деякий час вважали хворобою [1, с. 8–27]. Для України та Харківщини зокрема – ностальгія є ледь не наріжним каменем, про що свідчить та ж електоральна картина виборів 1998 та 2002 року, коли до парламенту від області увійшли комуністи. Навіть після здобуття Україною незалежності у пам'яті багатьох жителів області залишилась «Золота епоха застою», яку дехто називав «стабільністю». Це явище було притаманним і для здобувачів освіти всіх рівнів, зокрема тих, які навчались у школах, що, при цьому, довгий час залишались місцями пам'яті, бо названі були в честь радянських діячів. Та й сам Харків донедавна був заповідником таких місць пам'яті. То ж у своєму повсякденні вони щоденно стикались з символами радянського минулого.

З початку проголошення незалежності України постало питання про те, яким чином реформувати освіту. Найбільше дискусій було навколо змістовного наповнення суспільних дисциплін. Такого роду питання було нагальним і для курсу історії, яка є тією дисципліною, що покликана формувати суспільну свідомість, систему національних цінностей у підростаючого покоління. З огляду на минуле України та суспільно політичні настрої, потрібно було формувати зовсім нову модель, яка б демонструвала спільність історичного шляху та здатна була б об'єднати всі регіони без виключення. Історик І. Гирич, який займався дослідженням цієї проблеми, в своєму блозі зазначав, що

першим кроком мало стати напрацювання методичної бази викладання та підготовка нового підручника, зміст якого сприяв би формуванню нової історичної пам'яті та національної самосвідомості [2]. Він мав формувати єдине бачення історії держави, що б забезпечило подолання регіоналізму, насадженого радянською ідеологічною машиною. До цього всього, поява такого підручника вирвала б Україну з російського інформаційного поля.

Проте зміна змісту підручника, нажаль, не змінює тих, хто транслює їх зміст. У школах лишилися ті ж вчителі, що працювали й за радянських часів, світоглядні принципи яких з проголошенням незалежності України практично не змінилися. Залишилися радянськими й методи викладання. Це вплинуло на одне з останніх поколінь, що почало вчитися ще за СРСР, а закінчило школу вже за часів незалежності України. Вчителями з радянською ментальністю у них було сформовано цінності, які вже не відповідали реаліям суспільно-політичного життя, я відкидали їх у минуле, формували ностальгію за колишнім «стабільним» життям. Підсиленню цих настроїв сприяла й економічна криза 1990-х – початку 2000-х років. Відлуння цього впливу на теренах нашої області ми ще відчули навіть через покоління. Це й не дивно, адже вчителі, а також батьки учнів, що народилися ще за часів існування СРСР, формували в дітей ті ж принципи, що в школі насаджували їм самим. І хоча Україна вже стала державою політично незалежною, однак в ідеологічній сфері досить значною залишалась присутність «радянського елементу». Підтвердженням цього можуть слугувати результати парламентських виборів 2002 років. По Харківській області виборці ледь не одностайно обрали до Верховної Ради КПУ [5]. На зміну їй прийшли «Партія Регіонів» [6], а потім «Опозиційний блок», як фактичні декламатори цінностей «Застою», що грали на ностальгічних почуттях громадян. Й знову Харків'яни надали цим політичним силам перевагу під час виборчих кампаній, що засвідчило досить глибоку укоріненість в свідомості мешканців регіону радянських ідеологем.

Перші в незалежній Україні підручники з вітчизняної історії для шкіл запозичили багато ідеологічних кліше з радянських, збереження яких аж ніяк не

сприяло формуванню національної свідомості учнів. До таких можна віднести збережені терміни «Велика вітчизняна війна», «Братські народи», «Триєдина Русь». Слід зазначити, що навіть у 2012 році в підручнику з історії України для 11 класу авторства О. Пометун та Н. Гупана, яскраво проявляються всі зазначені вище моменти. Дуже показовою є обкладинка підручника, на якій зображена «Батківщина-мати» з Волгограду, та й інші ілюстрації до підручника містять радянську символіку. Зберігається й термін Велика вітчизняна війна [7, с. 17]. Для нас цей підручник цікавий тим, що видано його було в Харкові у 2012 році. Окрім змісту підручників на свідомість підростаючого покоління впливали ці ж міфологеми, що зберігались у суспільних практиках. Показовим тут є широкомасштабні святкування 9 травня в Харкові, та інших містах й селах. Школярам нав'язувалась ідея про те, що стояти біля пам'ятника це є почесним, як в Радянському Союзі це робили піонери.

Одночасно з цим з'явилися питання, які були дратівливими і для вчителів, і для батьків, які були народжені й виховані в СРСР. Це питання стосовно діяльності «ОУН-УПА», Голодомору, репресій, українських визвольних змагань 1917-1921 роки. Ще донедавна в школах Харкова було багато конфліктів з приводу програми між батьками та вчителями. З власного досвіду зазначу, що в самого під час роботи в школі був такий конфлікт, адже батьки дитини мали ментальність, нав'язану радянською системою освіти, і привчили до неї дитину, яка не могла, як і вони, сприйняти деяких фактів української історії. Такі випадки доволі часті для досліджуваного періоду, і не є унікальною особливістю Харківщини. Н. Городня зазначає, що пост-радянська ментальність в деяких сім'ях закладає в дитині якісь базові знання і базову історичну пам'ять. Тому діти, не мислячи того, несуть до школи вже сформовані якісь базові елементи. Вчена, посилаючись на К. Ясперса, зазначає, що «всі бачать те, що хочуть бачити» [2]. Й вчителю досить важко змінити ці базові, закладені в родині, уявлення.

Так, на задану тему вчена О. Драч провела власне дослідження і зазначає, що конфлікт між версією історії вчителя і версією історії дитини, що принесена

з дому, існує з самого початку незалежності [3]. Вона наводить дані за 2012 рік, в тому числі й по місту Харкову, з яких видно, що вчителі бачать саме себе тією особою, яка впливає на формування світогляду дитини. В той же час, дослідниця вимушена констатувати той факт, що вчителі часто оминають та нівелюють деякі теми, які є складними чи дискусійними. Поряд з цим, за спостереженням автора, існують вчителі-ентузіасти, які не тільки не бояться тяжких тем для сприйняття, а навпаки – намагаються їх якомога детальніше вивчати і розібрати з учнями. І часто саме це стає причиною конфлікту між батьками та вчителем.

Деякі зміни у самосвідомість як самих вчителів, так і відповідно через них і учнів, внесли події 2014 року. Не останню роль тут відіграли й корективи, що відбулися у політиці пам'яті на загальнодержавному рівні. Знову для підтвердження цієї думки звернемося до аналізу електоральні вподобання в Харківській області. Якщо у 2014 році спостерігалось ще сильні наслідки радянської системи освіти, що проявилось у вигляді надання переваги відверто проросійським партіям, то в 2019 вони відбивають вже загальноукраїнську тенденцію переважання підтримки національно-зорієнтованих сил [8]. Це свідчить, перш за все, про зміну підходу до формування самоусвідомлення себе у підростаючого покоління харків'ян. Вочевидь, за 5 років в доросле життя вступило нове молоде покоління, виховане на національних цінностях, в них сформована абсолютно інша історична пам'ять, і політична самосвідомість. Старше покоління, через низку суспільно-політичних потрясінь, переглянуло свої погляди, проте, серед його представників ще багато тих, хто дотримується старих поглядів.

Висновки. Аналіз процесу формування історичної пам'яті у підростаючого покоління Харківщини за період 1991 – 2014 рр. дає підстави стверджувати, що це своєрідний симбіозом інформації, яку дитина отримує на уроках історії в школі та вдома. Зачасту ця інформація не суперечила одна одній, адже вчителі, які працювали за радянської системи освіти продовжували транслювати ідеологеми радянського часу й за доби незалежності. Тай перші

підручники з вітчизняної історії зберегли багато радянських кліше у потрактуванні історичних подій. Батьки, які теж були виховані на радянській схемі історії України, то ж в родинному колі транслиували її дітям. Поступово в систему освіти прийшло нове покоління вчителів, яке рішуче відмовилося від застарілих та шкідливих для формування національної свідомості радянських догматів. Спираючись на власний досвід роботи в школі, а також досвід інших вчителів, можна констатувати наявність тотального спротиву з боку батьків, що душив всі вчительські ініціативи. Лише з 2014 року ситуація дещо змінюється, все більше коло людей переглядають своє бачення історичного шляху України, починають усвідомлювати її цілісність. Не останню роль в цьому відіграли представники освітянської інтелігенції – вчителі, які не зважаючи на протидію з боку батьків, формували національну свідомість, патріотизм підростаючого покоління.

Джерела і література:

1. Альбвас М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. 2005. №2–3. С.8–27.
2. Гирич І. Творення після 1991 р. перших українських підручників з історії на засадах упровадження серед широкого загалу національної історичної пам'яті. URL: <https://www.i-hyrych.name/Vyklad/HistMemory/Independence.html> (Дата звернення 10.02.2023)
3. Городня Н. Чинники формування історичної пам'яті сучасної української молоді. *Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск*. 2018. С. 28–33. URL: https://www.researchgate.net/publication/325251314_Cinniki_formuvanna_istoricnoi_pam'ati_sucasnoi_ukrainskoi_molodi (Дата звернення 10.02.2023)

4. Драч. О. Колективна пам'ять і національна історія у середній освіті України доби незалежності. *Київські історичні студії: науковий журнал*. 2019. № 2 (9). С. 43–51.
5. Казанський Д. Парламентські літописи: як голосували українці у 1994-2014. Тиждень. Випуск від 29 жовтня 2018 року. URL: <https://tyzhden.ua/parlamentski-litopysy-iak-holosuvaly-ukrainsi-u-1994-2014/> (Дата звернення 10.02.2023)
6. Панченко. Т. Особливості електоральних переваг харків'ян (на прикладі парламентських виборчих кампаній 2006 та 2007 рр.). Харків: Б.в., 2007. 7 с.
7. Пометун І., Гупан Н. Історія України. Підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Харків: «Сиція», 2012. 343 с.
8. Парламентські вибори 2019: рейтинги партій, електоральні настрої українців. Разумков центр. Дата публікації: 26.06.2019. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/parlamentski-vybory-2019-reityngy-partii-elektoralni-nastroi-ukrainsiv> (Дата звернення 10.02.2023)

Chyzh Vitaliy Artemovych

A role of elucidative elite is in forming of culture of historical memory in schools of Kharkiv Region in 1991-2022

The article is sanctified to the role of forming of historical memory for teenagers on the lessons of history. Intercommunication of perception of history and political reference-points is considered also. It was paid attention to role of places of memory in forming of teenagers. An accent is done on a role in forming of culture of historical memory by teachers in Kharkiv Region.

Keyword`s: decommunization; derussification; historical memory; educational intelligentsia; self-identification; middle education.

DOI:10.5281/zenodo.7831669

Яворський Андрій Романович

Освітній рівень – магістр

Спеціальність – 014.03 Середня освіта

(Історія), 1 курс навчання

Харківський національний педагогічний

університет імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор,

завідуюча кафедрою всесвітньої історії

Харківського національного педагогічного

університету імені Г. С. Сковороди

Рябченко Ольга Леонідівна

ВНЕСОК ОСВІТЯН У ПРОФІЛАКТИКУ ЗЛОЧИННОСТІ 1920-Х– ПОЧАТКУ 1930-Х РОКІВ

У статті здійснено аналіз внеску освітян у профілактику дитячої злочинності у 1920-х – початку 1930 років. Дитяча злочинність розглядається окремо від дитячої безпритульності й бездоглядності, аби сфокусуватися саме на ситуації впливу освітян, їхнього авторитету та досвідченості в боротьбі із дитячими правопорушеннями.

Ключові слова: *дитяча злочинність, освітяни, правопорушення, профілактика злочинності.*

Постановка проблеми. Питання внеску освітян щодо профілактики дитячої злочинності було і залишається одним із важливих, з огляду на це до нього прикута увага науковців. Пояснюється вказане тим, що, враховуючи умови сьогодення, йдеться про економічну ситуацію, соціальні й життєві обставини, в яких опинилися неповнолітні в нашій країні після

повномасштабного вторгнення Росії на територію України, унаслідок чого створюється сприятливе підґрунтя для підвищення рівня дитячої злочинності, кількість правопорушень неповнолітніх у найближчому майбутньому може зрости. Проте в даному дослідженні дитяча злочинність усе таки розглядатиметься окремо від дитячої безпритульності й бездоглядності, аби сфокусуватися саме на ситуації впливу освітян, їхнього авторитету та досвідченості в боротьбі із дитячими правопорушеннями.

Аналіз досліджень. Проблематика впливу освітян в профілактиці дитячої злочинності в Україні, у тому числі й педагогічний аспект, досліджувала низка сучасних вітчизняних науковців, серед яких О. І. Анатольєва, Т. Б. Букрєєв, А. В. Волошинова, М. М. Гуренко, А. Г. Зінченко, Н. М. Крестовська, М. Лакійчук, О. Овсянюк та ін.

Мета статті – визначити внесок освітян у профілактику дитячої злочинності у 1920-х – початку 1930 років.

Виклад основного матеріалу. В 1920-х – початку 1930-х років даною проблематикою займалися такі визначні педагоги Антон Семенович Макаренко, Наталія Полонська-Василенко, Софія Русова.

Яскравим прикладом з практичної точки зору педагогіки був Антон Семенович Макаренко. Його вихованці найгірший контингент. Згідно його статистики найменший злочин, за який діти потрапляли до нього в колонію, це були кишенькові крадіжки. А так – були і члени банд-формувань, підлітки, які вже неодноразово брали участь в збройних пограбуваннях, згвалтуваннях, вбивствах, кримінальні підліткові так звані «авторитети» котрі не мали права по їхнім «законам – поняттям» працювати.

Особливу увагу заслуговує Софія Русова – видатна діячка національно-визвольного руху, педагог, автор підручників, письменниця, літературознавець, перекладачка, автор багатьох досліджень з педагогіки виховання малолітніх злочинців, історії, засновниця Академії наук в Україні, співробітниця численних журналів і передусім великий патріот України.

В різних містах України (Києві, Одесі, Єлисаветграді, Полтаві, Харкові тощо) організовувала дитячі садки, недільні школи, народні читальні, проводила просвітницьку роботу в колоніях де виховувалися неповнолітні діти, зосереджує основну увагу на проблемі створення національної системи виховання й навчання. Знайомить освітянську громадськість із здобутками світової педагогічної думки, інформує про події в учительському житті. За запрошенням Фребелівського інституту читає слухачам курс дошкільного виховання, виданий під назвою «Дошкільне виховання». Не змогла зректися своїх національно-патріотичних переконань і 1921 р. емігрувала за кордон. У Чехословаччині розгорнула громадсько-просвітницьку й педагогічну діяльність, що відіграла значну роль у культурному розвитку українців-емігрантів. Видані окремими книжками («Єдина діяльна (трудова) школа» (1923), «Нова школа соціального виховання» (1914), «Дидактика» (1925)) можна назвати першими українськими підручниками дошкільного й шкільного виховання. До кінця життя Русова поєднувала педагогічну працю з громадською діяльністю, пов'язаною з опікою над жіноцтвом і дітьми сиротами. Педагогічні пошуки Русової пройняті ідеєю створення національної системи освіти серед «проблемних» дітей. Ідея відповідності виховання суспільним потребам і вимогам часу втілювалась у принципі націоналізації системи освіти - від дошкільних закладів до вузу. Вважала, що концепція національної освіти має вибудовуватися на засадах сучасних положень психології та педагогіки про закономірності та умови розвитку дитини, про методи навчання й виховання, найдоцільніші для певного віку.

Розглянемо внесок освітян в роботі комісій, ювенальних судів та законотворчій діяльності. Для повного висвітлення окресленої проблеми окремо увага приділяється законодавству, спираючись на приписи якого врегульовувалося питання вчинення неповнолітніми правопорушень, а також 255 тих із них, де однією зі сторін виступала дитина, й органам, що займалися веденням справ неповнолітніх правопорушників і педагогів, які зймалися не тільки вихованням а й захистом прав неповнолітніх.

Після утворення Української СРР було прийнято низку нормативно-правових актів, що забезпечували проведення державно-правової політики протидії дитячій злочинності. Одним із перших серед них був Декрет РНК РСФРР «Про комісії для неповнолітніх» від 14 січня 1918 р., який передбачав ліквідацію нечисленних тоді ювенальних судів. Замість цього згідно з Декретом справи неповнолітніх обох статей до 17 років переходили до відання комісій по справах неповнолітніх, складі яких в основному були працівники освіти. Цим же документом закріплювався її склад і регламентувалися інші основні питання її діяльності. Дія згаданого Декрету мала поширюватися і на територію Української СРР. Згодом був прийнятий Декрет «Про відповідальність неповнолітніх» від 12 червня 1920 р., розроблений вже українською радянською владою. Ним закріплювалося, що всі справи неповнолітніх, які не досягли 18 р., розглядаються комісіями у справах неповнолітніх, а також передбачався порядок розгляду справ різних категорій неповнолітніх. Так, якщо злочин було вчинено неповнолітнім разом із особою, яка досягла 18 років, то справа залишалася у віданні судових органів, проте про кожну таку справу необхідно було повідомляти відповідну комісію по справах неповнолітніх із залученням в розгляді справи вихователя. Що стосується морально-дефективних неповнолітніх, які обвинувачувалися у вчиненні злочинів, то питання їх виховання, навчання і піклування про них належало до сфери відання Народного комісаріату освіти й Народного комісаріату здоров'я. Неповнолітні цієї категорії направлялися комісією у справах неповнолітніх до відповідних лікарсько-виховних (або лікарняних чи медичних) закладів. За потреби до них міг бути застосований особливо пильний режим, як наслідок, їх можна було відправити до спеціальних лікарських закладів Народного комісаріату здоров'я. Іншою була ситуація з неповнолітніми, які не досягли 14-річного віку. Так, у випадку їх засудження до відокремлення від осередка, в якому вони знаходилися, такі неповнолітні поміщалися до спеціальних дитячих установ, які перебували у віданні Народного комісаріату освіти. Проте неповнолітні у віці від 14 до 18 років, якщо комісією встановлено, що обмежитися щодо них

засобами медично-педагогічного впливу недостатньо, могли бути віддані до реформаторів, які знаходилися в розпорядженні Народного комісаріату юстиції. Тобто першочергову роль у попередненні тавихованні таких дітей відводилася. Не можна оминати того, що одним із заходів боротьби з бездоглядністю було розміщення дітей серед міського й сільського населення на засадах добровільної угоди органів охорони дитинства з громадянами, які дали на це свою згоду. Однак такий захід використовувався як тимчасовий і до покращення становища з продовольством та іншим постачанням.

У період нової економічної політики (далі – НЕП) прийнято нові кодекси, в яких також закріплювалися права дітей. Примітно, у цей період до осіб, які не досягли повноліття, арешт як спосіб адміністративної та дисциплінарної відповідальності не застосовувався відповідно до ст. 9 Постанови ВУЦВК «Про невжиття до неповнолітніх арешту як способу дисциплінарної і адміністративної кари» від 04.01.1922 р. За необхідності такий вид покарання для них змінювався на інший. Усі неповнолітні, які на момент виходу цієї Постанови перебували у місцях позбавлення волі, звільнялися. Проте в ній не уточнювалося, на який саме вид покарання можна було замінити арешт. Питання відповідальності неповнолітніх також регулювалося Кримінальним кодексом Української СРР 1922 р. Зокрема, у ньому фіксувалося, що до малолітніх віком до 14 років, а також усіх неповнолітніх віком від 14 до 16 років, щодо яких визнано можливим обмежитися заходами медико-педагогічного впливу, покарання не застосовувалися. Також у разі не досягнення особою 18-річного віку на момент вчинення злочину до неї не могла бути застосована вища міра покарання – розстріл. Кримінальний кодекс доповнено і передбачали обов'язкову наявність захисника у тому числі педагога у справах неповнолітніх. Закладами для неповнолітніх правопорушників були: основний дитячий будинок для правопорушників, допоміжний дитячий будинок для правопорушників, трудова колонія для неповнолітніх правопорушників і трудовий будинок для дівчат. До основного дитячого будинку для правопорушників приймалися неповнолітні до 15 років,

які вирізнялися антисоціальними нахилами й звичками. Максимальна кількість дітей становила 30, із розрахунку 10 неповнолітніх на 1 вихователя. В основному дитячому будинку для неповнолітніх могли бути використані примусові заходи, при цьому дисциплінарні покарання використовувати було заборонено. Ті діти, які продемонстрували на думку вихователів, здатність до виправлення, переводилися до звичайних дитячих будинків. Ті ж із них, які не підлягали виправленню, доправлялися до допоміжного дитячого будинку для правопорушників, які організовувалися відокремлено, у них здійснювався постійний нагляд задля унеможливлення втечі і встановлювався особливий суворо регламентований порядок денний. До вперто неслухняних дітей вживалися наступні заходи впливу: відокремлення, залишення в ліжку, лікарські заходи й обмеження волі. Діти, які довели, що без вжиття до них протягом трьох місяців заходів примусового впливу здатні до виправлення, переводилися до основного будинку для правопорушників. Діти, які не піддавалися впливу, переводилися до реформаторіїв Народного комісаріату юстиції, а діти з очевидним нервовим розладом, епілепсією тощо – до відповідних установ Народного комісаріату здоров'я. Для соціального виховання неповнолітніх правопорушників від 15 до 18 років утворювалися трудові колонії за містом. Основним завданням трудової колонії було виправлення й розвиток соціально-корисних інстинктів вихованців, для чого вводилася основна професійна освіта у вигляді навчання. Неповнолітні, які не піддавалися впливу, могли бути переведені до реформаторіїв. Максимальний вік, до якого неповнолітній правопорушник міг перебувати в трудовій колонії, становив 18 років. Про всі вищеперераховані випадки переведення неповнолітніх правопорушників обов'язково повідомлялися комісії у справах неповнолітніх. Для соціального виховання дівчат віком до 15 років, які вчинили правопорушення, безпритульних, або ж тих, які займалися проституцією, утворювалися трудові будинки. Обов'язковим його елементом була професійно-технічна підготовка. Неповнолітні дівчата правопорушниці могли перебувати в такому будинку до досягнення 18-ти років. Дівчата, які були

нормальними фізично й виявили здатність до виправлення, переводилися, залежно від віку, до нормального дитячого будинку, закладів професійної освіти або влаштовувалися на працю. Розумово відсталі дівчата переводилися до соціальних будинків для соціально-відсталих дітей. Як зазначає А. В. Волошинова, освітяни мережі будинків для дітей-правопорушників і «дефективних» дітей мали головним завданням перевиховання маргінального контингенту і перетворення їх на повноцінних членів суспільства. Проте невідповідне матеріальне забезпечення часто ставало цьому на заваді. Аварійний стан будівель і брак устаткування, недостатня кількість мануфактури, шкільного приладдя, продуктів харчування – усе це перешкоджало навчальному й виховному процесу. До закладів із вивчення й розподілу неповнолітніх належали прийомники і колектори-розподільники. У разі затримання неповнолітнього, котрий на момент вчинення правопорушення не досяг 15 років, його направляли у прийомник, де він перебував до 3 днів. Після цього його направляли до комісії у справах неповнолітніх, колектору-розподільника або ж передавали батькам чи особам, які їх заміщували. Хлопці й дівчата утримувалися окремо. До правопорушників застосовувалися наступні заходи дисциплінарного впливу: 1) догана віч-на-віч; 2) догана у присутності інших товаришів; 3) заборона забав і розваг на строк до одного тижня; 4) позбавлення або обмеження права побачень, листування, передачі й відпусток на строк до одного місяця; 5) ізоляція до трьох днів в окремій кімнаті під наглядом лікаря з відвідуванням школи і майстерень; 6) ізоляція до трьох днів в окремій кімнаті під наглядом лікаря без права ходити до школи і майстерень; 7) продовження строку перебування в реформаторії; 8) обмеження права користуватися грішми, що рахуються за неповнолітнім правопорушником. Примітно, що перелік заходів дисциплінарного впливу був вичерпний. Піклувальний догляд призначався у разі, коли батьки неповнолітнього не могли впливати на нього. У такому випадку комісія здійснювала виховання неповнолітнього за допомогою безпосереднього втручання обслідувача-вихователя чи особи, якій було доручено піклувальний

догляд, в життя неповнолітнього: встановлення денного режиму, щоб неповнолітній мав відповідну працю, налагодження його взаємин із батьками, допомога батькам у вихованні, їх відповідальність за поведінку неповнолітнього.

Висновки. Отже, існує необхідність в удосконаленні системи освіти та виховання неповнолітніх, які вчинили правопорушення. Основна роль в цьому відводиться педагогам. Беручи до уваги актуальність і значущість окресленої проблеми, вона неодноразово ставала предметом вивчення і до лютого 2022 року, навколо неї точилися дискусії, особливо у зв'язку з тим, що чинне законодавство не тільки не задовольняє вимоги часу, але й не залучаються належним чином фахівці освіти у вирішенні цих проблем. Наведене видається цілком логічним, бо для ефективного проведення політики держави у цій сфері треба вивчити передусім накопичений (навіть негативний для уникнення помилок) педагогічний досвід, оскільки вперше чергу навчальні заклади формують особистість людини. Вважаю, що з точки зору історичних подій, що відбувалися (післяреволюційна й повоєнна Україна, голодомор 1921–1923 рр., зростання дитячої безпритульності й бездоглядності, епідемія тифу й іспанки тощо), економічного становища держави та заходів, вжитих для врегулювання проблеми дитячої злочинності, саме 1920-ті роки – це той проміжок часу, який передусім заслуговує на увагу в розрізі сучасної проблематики.

Yavorskyi Andrii Romanovych

The contribution of educators to crime prevention in the 1920s and early 1930s

The article analyzes the contribution of educators to the prevention of child crime in the 1920s and early 1930s. Child crime is considered separately from child homelessness and neglect in order to focus specifically on the situation of the influence of educators, their authority and experience in the fight against children's delinquency.

Key words: juvenile delinquency, educators, offenses, crime prevention.

DOI:10.5281/zenodo.7831679

Ярещенко Артур Олегович

здобувач 1-го року навчання,
третього (освітньо-наукового) рівня вищої
освіти, спеціальності 032 Історія та археологія
кафедри історії України

Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди

Мартинова Ірина Станіславівна

РОЛЬ ХАРКІВСЬКОЇ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У ВІДРОДЖЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ І НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ У ПЕРІОД «ПЕРЕБУДОВИ» (НА МАТЕРІАЛАХ ПРЕСИ)

В статті розглянуто роль науково-педагогічної інтелігенції у процесах національного відродження в Україні у другій половині 1980 – х років. Розкрито її участь у відродженні пам'яті про репресії, Голодомор та інші сторінки історії, у вирішенні проблеми поширення вживання української мови в УРСР.

***Ключові слова:** історична пам'ять; «перебудова»; «гласність»; преса; інтелігенція; товариство «Меморіал»; «білі плями» історії.*

Постановка проблеми. Науково-педагогічна інтелігенція є ключовим фактором у відродженні історичної пам'яті та формуванні національної свідомості. У період «перебудови» вона відіграла провідну роль у відновленні

та збереженні історичної пам'яті. Поряд з цим у період «перебудови» (1985–1991 рр.) преса стала відігравати важливу роль у популяризації ідей науково-педагогічної інтелігенції та формуванні національної свідомості шляхом публікації наукових статей, інтерв'ю, рецензій на книги та інших матеріалів. У співпраці науково – педагогічної інтелігенції і радянської преси розгортався процес трансформації історичної пам'яті українського суспільства. Проблема ця залишається малодослідженою.

Аналіз останніх досліджень. Діяльність науково – педагогічної інтелігенції у процесі відродження історичної пам'яті постійно привертає увагу українських дослідників [14]. Щодо харківської інтелігенції цього періоду, то слід назвати статтю Л. Холманської, присвячену Валерію Мещерякову [17], де наведені спогади колег і учнів про вченого і громадсько – політичного діяча. Того ж року вийшла збірка на пошану В. Мещерякова, в якій містилася його біографія і, що важливо для нашого дослідження його інтерв'ю пресі [3]. В цілому проблема участі харківської науково – педагогічної інтелігенції у відродженні історичної пам'яті залишається малодослідженою.

Щодо трансформацій радянської преси періоду «перебудови», то тут вітчизняними дослідниками здійснено значні напрацювання [2; 10]. Особливе місце посідає дослідження В. Данилевського [7], в якому було проаналізовано як суспільно – політичні трансформації цієї доби, так і ті зміни, що переживала радянська преса. Еволюції зміни відображення історичних матеріалів радянських друкованих ЗМІ присвятив розділ своєї монографії В. Даниленко [8]. З'ясуванню ролі цензури у розвитку друкованих видань в УРСР у зазначений період займалася О. Федотова [16]. Дослідженням ролі українських часописів у реставрації історичної пам'яті займалася І. Храмцова [18; 19]. У своїх роботах вона з'ясовувала вплив цензури на вищевказаний процес, його регіональні особливості.

Мета статті – на матеріалах місцевої преси з'ясувати місце та роль харківської науково-педагогічної інтелігенції в процесі відродження історичної пам'яті і української мови в період «перебудови» і реалізації політики

«гласності».

Виклад основного матеріалу. Роль інтелігенції у суспільно-політичному житті радянського суспільства тривалий час нівелювалася діями влади. В умовах всеохоплюючої цензури і повного контролю держави над всіма сферами життя небагато хто наважувався дати свій публічний коментар стосовно політичного, економічного та культурного розвитку СРСР. Виключення з цього правила ставали дисидентами як, наприклад відомий радянський фізик Андрій Сахаров який став в жорстку та безкомпромісну опозицію до правлячого режиму.

Науково-технічна та педагогічна інтелігенція України у період перебудови почала більш активно висловлювати свої думки стосовно суспільно-політичної ситуації в СРСР, «білих плям» історії УРСР. На той час найважливішими і найактуальнішими питаннями були визнання штучності Голодомору 1932–1933 рр., оприлюднення фактів та встановлення наслідків масових репресій 1930-х рр., пошук і реабілітація жертв сталінського режиму, мовне питання.

Завдяки політиці «гласності» місцем дискусій і обговорень стає та сама радянська преса, яка завжди була транслятором компартійної політики. І вона продовжує відігравати таку роль, але риторика змінюється, контролювати процеси правлячою партією стає складніше. «Гласність» дозволила засобам масової інформації поступово та дозовано поширювати інформацію яка раніше була забороненою цензурою. Поступово все більше уваги приділяється таким проблемним речам як «білі плями історії», повернення суспільству його справжньої історії і пам'яті. Засоби масової інформації УРСР були на периферії російських «перебудовчих процесів». Московські журнали вже з осені 1986 р. дістали можливість друкувати документи, мемуари і художні твори про сталінські репресії, Україна ж залишалась «заповідником застою».

Ситуація починає змінюватися у 1989 р. Очевидно певним сигналом для преси був виступ М. С. Горбачова під назвою «Нарощувати інтелектуальний потенціал перебудови» [6, с. 1]. З одного боку йшлося про поширення

«гласності», а з іншого було вказано, що під виглядом «гласності» робляться спроби атакувати КПРС. Таким чином М. Горбачов у своєму виступі намагався підкреслити «дозованість» «гласності», існування певних «червоних ліній» перехід через які він не потерпить. Як і раніше для преси і суспільства партія мала залишатися недоторканою.

Вже у першому номері газети «Соціалістична Харківщина» за 1989 рік редакція поставила питання про підвищення авторитету газети в очах читачів, усвідомила необхідність появи статей з проблемних питань у тому числі і у сфері суспільно-політичній. Було проголошено про відмову від друкування декларативних передових статей, натомість було введено рубрику «Актуальна тема» у межах якої готувалися роздуми журналістів, суспільних діячів про «шляхи перебудови» [9, с. 1]. У новому розділі газети «Кажуть що...» був введений зворотний зв'язок із читачами, які давали свої коментарі стосовно тих подій, які відбувались у харківській області. Уведено рубрику «Свого народу велич і краса», де обговорювалося мовне питання.

Все більше представників інтелігенції як науково-гуманітарної так і науково-технічної стали висловлювати свої думки стосовно історії та суспільно-політичної ситуації у країні. Так доктор історичних наук Є. Віттенберг у статті під назвою «Який соціалізм ми побудували?», зазначав, що саме «перебудова» дала можливість побачити «страшне коріння сталінізму» [4, с. 2].

Особливе місце серед представників передової науково-педагогічної інтелігенції Харківщини того часу посідає Валерій Мещеряков. У «перебудовчі» часи Валерій Федорович був одним із організаторів та співголовою Харківського осередку товариства «Меморіал», став депутатом Верховної Ради Української РСР та Харківської обласної ради.

Товариство «Меморіал» було громадською організацією, яка відіграла і продовжує відігравати визначну роль у відродженні історичної пам'яті. Про проведення установчої конференції загальносоюзного товариства Меморіал у Москві повідомила «Соціалістична Харківщина», зазначивши його цілі і

завдання – встановлення і обнародування об'єктивної інформації про період диктатури Й. Сталіна, увічнення пам'яті жертв репресій та надання допомоги особам що від них постраждали [12, с. 2]. В. Мещеряков як раз в цей час перебував у Москві і захопився цією ідеєю. Вона знайшла миттєвий відгук у харківських істориків і правозахисників. Харківське відділення було створене. Через півроку на конференції товариства було прийнято рішення, що воно увійде в однойменне Українське добровільне історико-просвітницьке товариство і ініціює спорудження пам'ятника жертвам голоду 1933 року у Харкові [5, с. 2].

Виступаючи у пресі, очільник Харківського «Меморіалу» наголошував про наміри організації заходів з ушанування пам'яті жертв голоду початку 30-х років, політичних репресій 20-50-х років, загиблих від час Другої світової війни, війни в Афганістані. У рамках таких заходів у Харкові планувалося побудувати пам'ятник жертвам тоталітаризму [3, с. 78].

На думку В. Ф. Мещерякова завданнями Харківського «Меморіалу» мало стати збирання свідчень виживших свідків Голодомору, доведення факту смерті від голоду дітей із дитячих будинків, встановлення осіб, розстріляних під час «великого терору» на староеврейському кладовищі на Харківщині [3, с. 78].

Харківський «меморіал» зі слів Валерія Федоровича добивався перегляду всіх справ дисидентів 50-80-х років. При цьому наголошувалося, що товариство займалося і проблемами сучасності, зокрема порушенням прав людини в СРСР. Так, «Меморіал» оголошував офіційні протести стосовно проведення різного роду судових справ над «неформалами» за «недозволену символіку» й «несанкціоновані мітинги» [3, с. 79].

В. Мещеряков був упевнений, що вивчення і оприлюднення трагічних сторінок вітчизняної історії періоду сталінізму унеможливить аналогічні події у майбутньому [3, с. 82].

Він також зазначав, що робота в Меморіалі привела його до думки, що партія має визнати свою провину перед суспільством у мільйонних жертвах, покаятися і не заважати реформуванню політичної системи, запровадженню

багатопартійності і плюралізму. Він сподівався, що реформаційні сили в КПРС здійснять цей надзвичайно важливий для підвищення суспільної довіри процес. [3, с. 72]. Саме ці дії були для нього умовою, щоб залишитися у лавах КПРС.

Члени харківського осередку товариства Меморіал брали участь у наукових конференціях як з питань «відновлення вітчизняної історії», так і присвячених методологічним проблемам історичної науки. Такою була міжнародна конференція на тему «Місце усних джерел у вивченні історії ХХ століття». В інтерв'ю газеті «Вечірній Харків» учасник конференції, харківський учитель історії середньої школи № 5 Є. Медреш розповів про важливість використання усних історичних джерел при дослідженні сталінських репресій [13, с. 2]. Стосовно роботи харківського осередку організації Є. Медреш повідомив, що до пошуку респондентів і проведення опитувань було вирішено залучити студентів, школярів, громадських активістів. Було встановлено контакт з обласним Комітетом державної безпеки, який «охоче подавав філіалові необхідну допомогу» [13, с. 2].

Ще однією проблемою яка турбувала інтелігенцію в контексті збереження і відновлення історичної пам'яті була пам'яткоохоронна діяльність. У статті під назвою «Яку пам'ять залишимо?» [22, с. 2] представники інтелігенції Харківської області ставлять собі за мету збереження та створення нових історичних пам'яток, що стосуються історії Слобожанщини. Для досягнення цієї мети 3 жовтня 1987 року був створений Український фонд культури. У статті заступник голови правління обласного відділення фонду В. Бойко дякував письменникам, композиторам, художникам, які систематично роблять внески до фонду. «Літературний вечір, присвячений Б. Д. Грінченку, благодійний концерт композиторів Харкова у Будинку органної і камерної музики, вечорниці в Будинку актора, концерт «Кобзарева зоря», організований філармонією, – ось далеко не повний перелік заходів, проведених останнім часом, кошти від яких надійшли у Фонд», – В. Бойко. До роботи Фонду залучалися школярі сільських шкіл, майстри обласного науково-методичного центру народної творчості, студенти, співробітники деяких підприємств. При

цьому зазначалося про недостатню активність у вищевказаних питаннях великих підприємств міста, комсомольських організацій, про слабку підтримку з боку радянських органів. Було задекларовано завдання пробудження громадської активності та спрямування неї на поверненню українській мові статусу державної, сприяння відновленню народних промислів на Харківщині та відновленню народних традицій [22, с. 2].

Стосовно відновлення історичних пам'яток Слобожанщини теоретичні висновки науково-педагогічної еліти краю все частіше почали з'являтися на сторінках місцевої преси. Так, доцент Харківського педагогічного інституту ім. Г. Сковороди Ярещенко А. пояснював лексему назви населеного пункту Мохнач де виділяє три вірогідні версії походження цього слова [23, с. 3].

Через декілька років після початку перебудови та гласності науково-технічна та науково-педагогічна інтелігенція України на сторінках як республіканських так і регіональних газет почала порушувати питання про необхідність поширення української мови в республіці, надання їй державного статусу в межах УРСР. У «Соціалістичній Харківщині» публікації щодо мовного питання здійснювалися під рубрикою «Свого народу велич і краса» у обговоренні проблеми брали участь вчителі і керівники середніх навчальних закладів міста і області, філологи-науковці, керівники і викладачі вищих навчальних закладів, науково-технічна інтелігенція. Із цих публікацій стає зрозуміло, що їх ідеї не завжди знаходять підтримку і розуміння у колег і, головне, у партійного керівництва різних рівнів. Головним аргументом у переконанні останніх вони вважають той факт, що поширення використання української мови в освіті і в публічному просторі буде «відродженням ленінської сутності соціалізму в галузі міжнаціональних відносин».

Стан мовного питання у Харкові добре ілюструє стаття професора Харківського державного університету доктора філологічних наук О. Юрченко який зазначав, що в Харкові вдвічі більше українців чим росіян і 2 українські школи, немає мови у вузівському викладанні і спілкуванні повсякденному. Уважає, що це спадок сталінських часів і застою. Згадує приклад Києво-

Могилянської академії, де росіяни навчалися українською. Апелює до до 1920-х, коли радянські керівники обов'язково вчили українську. Як аргумент наводить В. Леніна, який наголошував, що партійну політику треба проводити українською мовою [21, с. 2].

Про необхідність вчити людину рідної мови «з пелюшок» наголошувала директор харківської середньої школи № 23 Р. І. Чорновіл-Ткаченко. Важливо, що вона бачить проблему глибоко і відзначає, що у батьків немає стимулу цього робити, бо українська мова витіснена із процесу соціалізації дитини [20, с. 2]

Поширення викладання українською мовою неминуче стикнулося б з нестачею викладачів, про що в своїй публікації зазначав ректор Харківського педагогічного інституту І. Ф. Прокопенко зазначив що для цього треба подбати про підготовку науково викладацьких кадрів, які б вільно володіли українською мовою, забезпечити студентів і викладачів українськомовними підручниками з усіх галузей знань. І така робота уже відбувалася у вишах Харкова. Колектив викладачів Харківського автомобільно-шляхового інституту працював над створенням україномовного підручника для «технарів». Вони також надсилали листи в газети, часописи та до партійних установ різного рівня про необхідність переходу на українську мову викладання у ВНЗ, писали до Президії Верховної ради УРСР в грудні 1988 року листа, в якому висловили думку про необхідність надання українській мові на території республіки статусу державної [1, с. 2]

Таким чином, харківська науково-педагогічна інтелігенція розуміла глибину проблеми повернення української мови українцям. Разом з тим наприкінці 1980-х вона пов'язувала цей процес з удосконаленням соціалістичної системи.

Висновки. Завдяки зусиллям науково-педагогічної інтелігенції було здійснено значний прорив у вивченні та інтерпретації історичних подій, пам'ять про які була репресована, які навмисно були піддані забуттю. Відновлення пам'яті про Голодомор і репресії, розуміння утисків української мови дозволили згодом сформувати нову національну ідентичність. Значний внесок в

цей процес було зроблено істориком і громадсько-політичним діячем Валерієм Міщеряковим. Разом з тим на його прикладі ми бачимо, що напочатку 1990-х рр. віра у самореформування правлячої партії і інтернаціоналізм були доволі міцними.

Джерела та література:

1. Балащенко Ю., Гавриленко А., Антонюк П., Дирма Ю., Мельничук В. Пам'ятаючи чийого ми роду-племін. *Соціалістична Харківщина*. 8 січ. С. 2.
2. Бондарчук А. Журнал «Огоньок» як джерело дослідження процесу демонтажу радянського тоталітаризму : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Черкаси, 2018. 223 с.
3. Валерий Федорович Мещеряков: человек, ученый, гражданин. Харьков, 2007. 192 с.
4. Віттенберг Є. Який соціалізм ми побудували? *Соціалістична Харківщина*. 1989. 13 січ. С. 2.
5. Георгієв К. Пам'яті і справедливість. *Соціалістична Харківщина*. 1989. 5 лип. С. 2.
6. Горбачов М. Нарощувати інтелектуальний потенціал перебудови *Соціалістична Харківщина*. 1989. 10 січ. С. 1.
7. Данилевський В. Суспільно-політичні трансформації доби перебудови (1985-1991рр.) на сторінках вітчизняних часописів : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Переяслав, 2020. 206 с.
8. Даниленко В. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. 278 с.
9. До наших читачів «Соціалістична Харківщина» у 1989 році *Соціалістична Харківщина*. 1989. 1 січ. С. 1.
10. Каганов Ю., Кухтарев О. О. Газети як актори формування історичної пам'яті (на прикладі міста Запоріжжя) *Zaporizhzhia Historical Review*.

2021. Vol. 5(57). URL: <https://doi.org/10.26661/zhv-2021-5-57-14> (Дата звернення 20.02.2023)
- 11.Кривенець С. Звучить рідна мова. *Соціалістична Харківщина*. 1989. 8 січ. С. 2.
- 12.«Меморіал» Діє. *Соціалістична Харківщина*. 1989. 1 бер. С. 2.
- 13.Медреш Є. Людське обличчя історії. *Вечірній Харків*. 1989. 25 жов. С. 2.
- 14.Потапенко Р. Науково-педагогічна інтелігенція в процесах трансформації українознавчих студій в період суспільно – політичних перетворень 1985–1991. *Наукові записки з української історії. Збірник наукових праць*. 2019. Вип. 46.
URL: https://snouh.com/index.php/journal/article/download/358/294_Lfnf_pdhthytyyz 25/02/2023/ (Дата звернення 20.02.2023)
- 15.Тризна О. Без висмикування цитат. *Соціалістична Харківщина*. 1989. 8 січ. С. 2.
- 16.Федотова О. Політична цензура друкованих видань в УРСР: становлення, технологія, еволюція. 1919–1990 рр. : дис. ... док. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2009. 430 с.
- 17.Холманская Л. Харьков помнит Мещерякова. *Вечерний Харьков*. 2007. 19 бер. <https://vecherniy.kharkov.ua/news/9705/> (Дата звернення 20.02.2023)
- 18.Храмцова І. Переосмислення концепції української історії на сторінках художньо-літературних і громадсько-політичних журналів у часи перебудови на Україні. *Вісник Черкаського університету : наук. журн.* Черкаси: Черкас. нац. ун-т. 2015. № 22 (355). С. 88–94.
- 19.Храмцова І. А. Журнальна публіцистика періоду перебудови як чинник формування громадянського суспільства. *Етнічна історія народів Європи*. <http://ethnic.history.univ.kiev.ua> > data > articles
- 20.Чорновіл-Ткаченко І. Пам'ятаючи чийого ми роду-племени. *Соціалістична Харківщина*. 8 січ. С. 2.

- 21.Юрченко Ю. Мова і особистість. *Соціалістична Харківщина*. 1989. 3 бер. С. 2.
- 22.Яку пам'ять залишимо? *Соціалістична Харківщина*. 1989. 15 січ. С. 2.
- 23.Ярещенко А. Мохнач – звідки ця назва? *Соціалістична Харківщина*. 1989. 20 груд. С. 2

Yareshchenko Artur Olegovich

The role of the Kharkiv scientific and pedagogical intelligentsia in the revival of historical memory and national consciousness during «perebydova» (based on press materials)

The article examines the role of the scientific and pedagogical intelligentsia in the processes of national revival in Ukraine in the second half of the 1980s. The author reveals its participation in reviving the memory of repressions, the Holodomor and other pages of history, in solving the problem of spreading the use of the Ukrainian language in the Ukrainian SSR.

Keyword`s: Historical memory, «perebydova», «glasnist», press, intelligentsia, «Memorial» society, «white spots» of history.

DOI:10.5281/zenodo.7831688

Berdzenishvili Nana

Geography teacher

Doctor of geographical Sciences,

Academician of the Georgian Academy

of Ecological Sciences,

Iakob Gogebashvili Telavi State University,

Kartuli University Street 1, Telavi, Georgia

INNOVATIVE TEACHING METHODS FOR GEOGRAPHY

The purpose of the discipline is to form a system of knowledge and skills according to the methodology of teaching geography, which provides answers to the questions: why should we teach? what to teach? how to teach with the help of what to teach? How do students learn and develop? In the course of teaching methods of geography, students master theoretical knowledge and techniques of practical activity. The methodology of teaching geography, being a pedagogical discipline, is closely related to general didactics, pedagogy, psychology, logic and is based on their foundations.

Keywords: *geography, globe, map, methods, presentation.*

Introduction: World geography, and knowledge of geography for all people is desirable. In particular, students of geography. The objectives of the course are to analyze the historical development of school geography, geographical education and methodological thought; to master research methods in the methodology of teaching geography; reveal methodology for the formation of geographical knowledge, skills and abilities; analyze the process of learning geography; to form knowledge about the means of teaching geography and the methods of working with them; to study the forms of organization of teaching geography; equip with knowledge about the

features of teaching individual courses in school geography; prepare students for teaching practice and future professional activities of a geography teacher.

The method of teaching geography provides answers to the questions: why teach? what to teach? how to teach? with what to teach? How do students learn and develop? In the course of teaching methods of geography, students acquire theoretical knowledge and practical activities.

The methodology of teaching geography is closely related to geography as a science.

The methodology of teaching geography, being a pedagogical discipline, is closely connected with general didactics, pedagogy, psychology, logic and is based on their foundations.

Types of teaching geography: Formation of geographical knowledge, skills and abilities. Traditional explanatory-illustrative teaching, its advantages and disadvantages. Developmental education: problem-based, programmed, modular, their role in the educational process in geography. The formation of ideas, the study of facts. The formation of concepts, the study of cause-and-effect relationships, patterns, the development of skills and abilities, the formation of worldview ideas.

Teaching methods in geography: The place of teaching methods in the structure of the educational process in geography. The problem of classification of methods of teaching geography. Systems of teaching methods according to the sources of knowledge (verbal, visual, practical methods) and the nature of the cognitive activity of students (explanatory-illustrative, reproductive, problematic presentation, partially search and research methods). The didactic essence of each teaching method and the possibility of using it in the educational process. Criteria for choosing teaching methods. Levels of assimilation of knowledge in accordance with teaching methods by the nature of the cognitive activity of students.

Cartographic aids in teaching geography: A map is an object of study, a source of geographical knowledge, a visual aid. Formation of students' knowledge about the map as a model of the earth's surface, displaying the spatial and temporal features of territories, objects and phenomena. Teaching cartographic literacy:

understand, read and know the map. Types of maps by scale, coverage of the territory, content and purpose, conventional signs. Classification of maps by place in the educational process: wall, desktop, atlases, text, contour, relief, topographic. Methods for working with the map. Descriptions on geographical maps, comparison and overlay of maps. The study of geographical nomenclature. Using maps with other sources of geographic knowledge. Educational functions of cards. Globe, tellurium. How to work with them.

Visual aids in teaching geography. The value of visual aids. Educational geographical pictures as a generalized reproduction of real objects and phenomena. requirements for them. The role of geographical pictures in the formation of general and individual concepts. The use of pictures for various didactic purposes: when studying new material, repeating and consolidating, checking the level of knowledge acquisition. Techniques for working with educational geographical pictures. Other geographical illustrations. Drawing on the chalkboard.

Conditionally graphic aids. Classifying them according to the method of depicting and presenting educational information (tables, schematic drawings, diagrams, profiles). The sequence and techniques of reading graphs, diagrams, tables. The level of complexity of questions and tasks for conditionally graphic aids. The role of screen aids, audiovisual and computer technology in the process of teaching geography.

Observations and experiments in teaching geography. The role and significance of observations and experiments. Program observations (for the weather, the height of the Sun above the horizon, seasonal changes in the state of waters, vegetation, wildlife and economic activities of the population of the area) and non-program observations. Methodological requirements for their organization and conduct. Using the results of observations in the educational process.

Digital material in teaching geography. The role and purpose of digital material. Techniques for working with single and group digital indicators. Comparison, rounding of numbers, visual and graphical expression of digital material. Use of economic calculations.

Practical and independent work in geography. The content and types of practical and independent work and their place in the educational process. Methodological requirements for their implementation. Difficulty level of questions and tasks. A differentiated approach to the implementation of practical and independent work by students.

Comparisons in teaching geography, their types and methods of their implementation.

Textbook as a comprehensive means of teaching geography: The structure of a geography textbook: educational text (theory, explanation, methodology), explanatory and supplementary. Non-textual components: apparatus for organizing assimilation, block for obtaining knowledge and skills, block for self-control and mutual control, illustrative material, apparatus for orientation. Techniques and levels of work with the text of the textbook and extra-textual components. Possibilities of the textbook in the development of students' cognitive abilities and interest in the subject. Use of additional geographical literature.

Geographic cabinet and geographic area in the school. The composition and content of the material base for teaching geography at school. The geography classroom and the geographical site are a single school educational and methodological complex in geography. Geography classroom equipment and its main didactic elements. The use of the geography classroom in educational and extracurricular activities.

Geographic area and its importance in the educational process. Typical plan of a geographical site. Placement of instruments and equipment on site. Features of the structure of a combined lesson, a lesson in studying new material, a lesson-lecture, a lesson in the formation of skills, testing and accounting for knowledge, a lesson in generalizing knowledge, a lesson-dispute, a lesson-conference, film and TV lessons, etc. Lecture-seminar form of education geography. Types of seminars for didactic purposes. Forms of organization of educational activities of schoolchildren in geography lessons: frontal, individual, group, collective. Pedagogical analysis of the geography lesson.

Educational excursions are one of the forms of organizing the educational

process at school. Types of excursions depending on their content and place in the educational process. Methodology and stages of organization. The use of excursion materials in the educational process.

Planning of educational work in geography. Geography teacher requirements. The system of preparing a teacher of geography for educational work. Plan types. The methodology and content of the calendar and thematic plans, their main sections (the topic and objectives of the lesson, the main content, basic knowledge and interdisciplinary connections, teaching methods and tools, practical and independent work). Lesson plans, their structure, content and purpose. Forms of organizing students' homework in geography.

Extracurricular work in geography. The role and importance of extracurricular work in geography in the education and upbringing of students. Features of the organization of the learning process during extracurricular time. Types, forms and methods of organizing extracurricular work of students in geography. Content and modern pedagogical requirements for extracurricular work in geography, its connection with academic work. Geographic circles, societies, clubs, topics and methods of work in them. Extracurricular reading of students in geography. The content and methodology of conducting geographical evenings, conferences, disputes, competitions, quizzes, competitions, geographical weeks of geography. Excursion-tourist and nature protection work. Organization of educational ecological trails. Socially useful work in extracurricular work in geography. Creation of school local history museums and corners. Planning extracurricular activities in geography. As a geographer, I am satisfied with these methods.

Sources and literature:

1. География методов обучения. М.: Издательство Юрайт, 2021. 321 с.
2. Учителя: интернет-газета, 2022.
3. Гарсеванишвили Э. География: Обучение.
4. Школьные учебники по географии. 2015 – 2022 гг.

5. Программы средней общеобразовательной школы. География, VI – X классы. Мн.: НМЦентр, 2021.
6. <https://ka.warbletoncouncil.org/geografia-humana-1335>
7. <http://mastsavlebeli.ge/?cat=18-2022>

Нана Бердзенішвілі

Інноваційні методи навчання географії

Метою статті є шляхи формування системи знань і вмінь за курсом методики навчання географії, яка дає відповіді на питання: Чому треба вчити? Що вчити? Як навчати? За допомогою чого навчати? Як учні навчаються та розвиваються? У курсі методики навчання географії студенти оволодівають теоретичними знаннями та прийомами практичної діяльності. Методика навчання географії, будучи педагогічною дисципліною, тісно пов'язана із загальною дидактикою, педагогікою, психологією, логікою і базується на їх основах.

Ключові слова: географія, глобус, карта, методика, презентація.